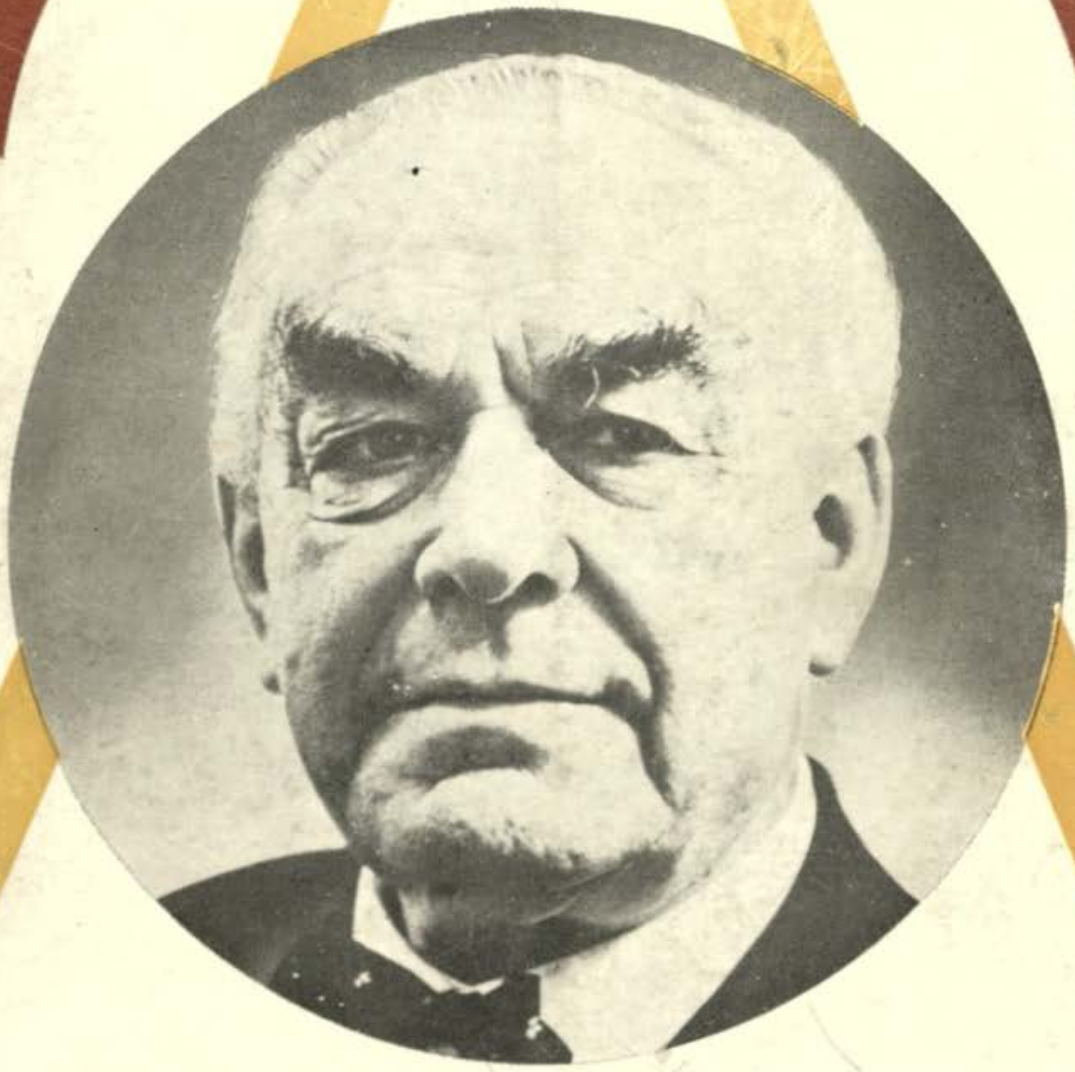
IV/9839

Михаил Тошков

Ламар

ИИБ

Литературни анкети

Българска академия на науките

Литературната анкета с Ламар е щастливо хрумване на автора и е започната през 1956 г. Анкетирането е продължило до самата смърт на поета, като в този продължителен период от време Михаил Тошков е съумял всестранно да огледа живота на Ламар, да прави свои изводи, да вмъква в разговорите свои наблюдения, които придават комплексен характер на жанра.

След смъртта на Ламар авторът на анкетата е осъществил допълнителни разговори с живи Ламарови съвременници, от което образът на известния наш творец става по-релефен и всестранно осветен.

Колоритният живот на Ламар и подходът на анкетьора при разкриване отделните черти от характера на поета се допълват благоприятно, за да се получи една интересна и четивна книга.

Анкетата е снабдена с бележки, документи и справки за случки и хора, а богатият снимков материал я прави ценен документален труд за Ламар.

Ламар

ЧИТАЛНЯ

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата

акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. СТОЯН КАРОЛЕВ, ст. н. с. ТОНЧО ЖЕЧЕВ,

ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ, н. с. ИВАН САРАНДЕВ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Михаил Тошков

Ламар

ЧИТАЛНЯ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София . 1977
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

IV/8839

Б 594/78

ПРОВЕРКА 197[illegible] г.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ * БИБЛИОТЕКА * СОФИЯ

82Б

ПРОВЕРКА 2009 - 2010

НЕОБХОДИМИ ДУМИ

Ламар е една от популярните фигури в нашия литературен живот. За него ще се намерят страници в не един дневник и спомени у много хора, тъй като поетът притежаваше доброто качество да контактува с хората и не подбираше събеседниците си. Неговата духовитост и вродена народностна философия бяха притегателна атмосфера и за интелектуалци, и за простовати люде. Никога не биваше сам, нравът му не позволяваше това, оттам идваха и бодрите нотки в неговите стихотворения и писания. Дори в крайните си, тежки дни на своя живот той с особена настоятелност отхвърляше от себе си самотията и тъжното настроение и в гласа му струеше онази живителност, която се долавяше и от тромавата му походка на селянин, от леко приведените му плещи, от големите широки ръце и от добряшки присмехулните думи, отправени към този или онзи.

Дълго време съм го наблюдавал и в съзнанието ми се изграждаше един колкото правдив, толкова и противоречив портрет, в който се срещаха и чувствителната доброта, и нехайната непреднамерена грубоватост, и сърдечната, неповторима общителност, и дребната пресметливост, примесена с типичната хитрина на балканеца; безстрастното съпричастие към политическите проблеми и жаждата за присъствие в нашата съвременност; и щеглавието на разглезените личности заедно с острото чувство за справедливост; вродената дарба към творческо търсене и пренебрежителното отношение към създаденото от него вече. . . и т. н.

Хората, които го заобикаляха или дружеха с него, много рядко се вмъкваха по-дълбоко в неговата душевност, покорени от анекдотичността на мислите му. Той умееше да ги занимава не със себе си, не със своите неудачи или успехи, а с преживелици, характерни не само за неговия личен живот, но и за повечето хора от нашия народ. Разказите му звучеха обобщено, примесени с неподправен хумор. Хуморът и веселящината бяха негова особеност, която се харесваше. Но, от друга страна, Ламар не обичаше празнодумците и псевдомъдреците. Такива „философствуващи" той прекъсваше безпардонно или се оттегляше в своето мълчание или недоверчивост.

Първата ми среща с Ламар се състоя през 1955 г. в редакцията на сп. „Български воин". От него ден съм впечатлен от този белокос, грубоват, едър българин, който от първото до последното си стихотворение е селянин, и откакто го познавам до последния му ден, ходеше неизменно с бяла риза и тъмна папионка. Това подчертаваше у него чистотата, а и усилието да се откъсне от един примитивен свят и да навлезе в друг по-рационален и модерен, към който се стремеше съзнателно, но в същност си оставаше в примитива, при по-народностното и непосредственото.

Проследявайки неговото развитие на поет, всеки ще забележи в ранните му стихове, от периода преди излизането на „Арена", влияние, дошло от Вазов (малко по-късно от Лилиев с някакви символистични интонации, идващи не от мисловната концепция на стихотворенията, а от специфични за онова литературно време думи, привнесени в естествения ред на неговата фраза). Тази некачествена стихотворна вълна спира след запознанството му с Гео Милев, което оказва решително въздействие при по-нататъшното му формиране като поет. Но тази дружба е кратка, плодотворността ѝ секва, за да видим след това, как поетът еволюира в друга насока. Стиховете му стават организирано ритмични, сюжетни, откъснати от абстрактността, населяват се със здрави земни образи, потекли в руслото на един осъзнат фолклорен поток.

Ламар колкото беше народностен в творчеството си, толкова не беше такъв в своя бит. Да се обгражда с криворазбрана фолклорна атмосфера за него беше глупаво и поради това не го приемаше. Но той ненавиждаше и хората, които се отрупваха с вещи и се запасяваха със средства.

Както много други личности, и той влезе в обсега на моите наблюдения. С течение на годините между нас се създаде особено приятелство, в което разликата от тридесет и няколко години не беше от значание. През тези двадесет години общуване десет преминаха в съседство като съквартalци в Драгалевци.

На един от дадените ми автографи Ламар е написал:

„На Михаил Тошков,
моят съсед по местожителство
и по поезия. . ."

Всичко, което ми е правело впечатление у него като характер, като човек и творец, съм го записал и то носи съответна дата. Разговорите ми с него са неделима част от наблюденията над хората, които са го посещавали, и от описанието на обстановката, в която се е намирал. Това дава по-пълна представа за неговата психика

и поведение. Поради това запазих датировката, която закрепя наблюденията ми във времето. В течение на тази датировка хронологията в неговата биография не е запазена, тъй като разговорите почти не са имали системен характер — Ламар беше такъв човек, че разказваше за живота си тогава, когато имаше настроение за това. Не обичаше да импровизира интервюта. За най-обикновено допитване до него той трябваше най-напред да седне зад пишещата машина и след това да прочете написаното. Разговорите са водени непринудено и възникваха спонтанно. Много от епизодите на своя живот той възпроизвеждаше като разкази, в които беше трудно да разместиш някоя дума. През годините те са се повтаряли и оставах с впечатление, че този човек ги е наизустил. Когато разказваше своите преживелици, той употребяваше чист литературен език, само на места с вмъкнати диалектни думи, което ме е удивлявало. Обратно, седнал зад машината, редяха се стилизирани редове, в които инверсиите придаваха някаква архаика на езика, и се усещаше своеобразния ламаровски ритъм. Това, което той сам си е написал, съм склонен да възприема като нарочно търсен стил.

Разговорите, които сме водели, не биха се осъществили, ако в тези часове не се превръщах в поклонник на неговите почерпушки. В такива мигове той се отпущаше, ставаше откровен, разказваше с увлечение и се дразнеше, ако някой прекъсне думите му. У мен се наслояваше убеденост, че дори не изслушваше събеседниците си, чуждите слова преминаваха край него, а той потъваше в един свой свят с много извървяни пътища.

В началото на нашите разговори насочвах своето внимание към нормален автобиографичен ритъм. След това разбрах, че изпускам много други неща, които също ме интересуваха. Докато накрая се потопих в обилен поток, който ме понесе, и аз се примирих.

След неговата смърт се свързах с хора, които за известни периоди са били много близо до него. Техните разкази и бележки допълват това, което вече знаех, а изникваха и неизвестни моменти от живота на Ламар. Повечето от тези негови приятели търсят идеализация и съзнателно канонизират образа на поета, с което не съм съгласен, но запазих техните думи. Защото думите, записани черно на бяло, са това, което остава след хората. Но ние всички се стремим да си отидем „подстригани“ и чисти, като новородени, а Ламар, както всички, беше човек, и то доста реален, земен, и приемаше живота с неговите положителни и отрицателни прояви.

Търсих и събрах достатъчен снимков материал, който отразява физическия му образ в различни периоди от неговия живот и който потвърждава контактите му с много хора на нашето културно общество. Мисля, че така събраният материал въпреки съзнателно наложената от мен мозаичност ще послужи на бъдещите изследователи при изграждането на един неподправен портрет на поета.

На масата в неговата кухня съм му правил моливни скици, от които се роди своеобразен портрет. При едно посещение в моя дом той дълго стоя пред портрета и накрая отсече: „Мишка, никой не ме е видял така. Все ме олизваха. . . А ти си ме разделил на две — половината си ме направил червен, половината — зелен. И защо си ми поставил рога?“ Обясних му, че както всички хора, и той е изтъкан от тъмни и светли нишки и че рогата не са рога, а дъгите на две геги. Това му хареса и добави: „И ние хората сме като дърветата — пием и червено, и зелено. Дървото смуче много горчиви сокове. И неговата страна, дето я пече слънцето, е червена, но по мъховете и лишеите търсим посоките на света, когато е мъгливо. Тъй трябва да бъде — да се знае за нас и доброто, и лошото, иначе ще се превърнем в живи паметници, пред които да правят поклони. . .“

Неговият портрет стои окачен в къщи. Разговарям с него. Зная, че няма да ми се сърди дълго, дето разнищвам броеницата на общите ни дни. Както винаги, ядът му ще премине бързо и като го посетя, ще каже: „Иди в мазето и наточи едно стъкло вино. Другото е вятър работа!“

М. Тошков

И ТЪЙ. . .

27 април 1955

Получих писмо от редакцията на сп. „Български воин“, подписано от Ламар: „И двете стихотворения са добре замислени, но езиково зле изпълнени. Минете някой предиобед в редакцията на разговор.“

Поканата бе добре дошла за мен. Знаех, че с кореспонденция трудно може да влезе стихотворение в страниците на списанието. Приготвих няколко нови мои „творби“, свих ги в джеба и се озовах в редакцията.

Във фоайето беше поставена кръгла масичка, около която сътрудници разгръщаха стари списания и очакваха реда си. Спрях край тях. Запитаха ме при кого ще влизам, и като разбраха, че нося стихове, ме изпратиха към тъмно коридорче, в дъното на което се намираше отдел „Поезия“. На вратата имаше надпис, но през стъклото можеше де се види обстановката.

Вдясно от вратата беше бюрото на Ламар. До този момент бях виждал образа му само по фотосите на негови книги. Не предполагах, че очите му са сивозеленикави, с метален блясък, който респектира. До прозореца тъмнееше още едно бюро, а пред него се беше изправил Пеньо Пенев, облечен в избелял шлифер, стиснал под мишница кожена чанта, свита на две. Пеньо бе навел глава. Ламар го гледаше в упор и ругаеше:

— Какво е това пиянство, дето вършите. . . Като не разбирате тоя занаят, не го практикувайте. . . Мъкнете се от кръчма в кръчма, а после — „нямаме пари“. Че как ще имате пари, като сте го ударили на бохемлък. Времето на бохемите мина. Ще си налягаш дирника, ще пишеш, че. . . ако не беше такъв спузав, да съм те набил. . .

Пеньо продължаваше да забива поглед в пода. Ламар извади от шкафчето кутия цигари „Слънце“ и запали, облегнат с лакти на бюрото. Бе се загледал в отсрещната стена, сякаш младият вече не съществуваше в стаята. Като дръпна два-три пъти дим, все тъй загледан в неопределена точка, запита:

— Какво си оставил тук?
— Три-четири стихотворения.
— Къде ги постави́х?
— Вляво на етажерката.
— Казах ли ти тогава нещо?
— Казахте да ви подсетя за септемврийския брой.
— За този брой материалите са предадени. . ., твои работи не видях там.

Ламар клекна до етажерката и започна да рови в папките. Прехвърли половината и накрая се изправи:

— Няма ги! Ще донесеш други заедно с тия, дето ми беше оставил.

Пеньо с тих гърлен глас попита:

— Вие казахте, влязат не влязат, ще ги запазите.
— Аз да не съм архивар, че да ви пазя работите.

Пеньо му обясни, че ходел по редакциите да търси свободни пишещи машини, за да препечатва. Ламар, все още ядосан, му каза да отиде при тяхната машинописка и да си ги препише.

След тази редакторска сцена аз се свих и не посмях да вляза. Отдръпнах се във фоайето да набера кураж, но докато си взема по-дълбоко въздух, Ламар излезе от стаята и се вмъкна при Гетман — главния редактор на списанието. Докато седеше зад бюрото, Ламар имаше вид на гигант, а го прецених набит, среден на ръст. Белотата на косата му и ризата идваха през тъмното коридорче като светлина, плъзнала из процепа на вратата.

Дочаках поета да се върне в стаята и почуках плахо. Като чух гърленото „да", отворих. Каза ми да седна на стола до бюрото и попита кои са ми стиховете.

— Получих съобщение да се явя на разговор. — Обясних аз.
— Кои са стиховете?
— Останаха в къщи.
— Че тогава за какво да разговаряме! . . С писмото не получи ли и стихотворенията?
— Получих ги. Бяха нашарени с молив.
— С молив ами. . . Като е военно списание да не мислиш, че ги шарим с калъчки.

Попита ме дали нося нови работи, и аз извадих няколко от джеба си, сгънати на две, написани на ръка. Бях се постарал да изпиша буквите като печатни, за да са по-четливи.

Ламар оправи листовете с едрите си ръце и се засмя:

— Добре си ги изписал. Едно време нямаше пишещи машини и всеки по-отракан се учеше да изписва букви. Още усещам студената ръка на Майстора върху пръстите си, който ме учеше на крас-

нопис в Свищовската гимназия. Дълги, костеливи пръсти, но правеха такива заврънкулки, че с дни се мъчех да ги наподобявам. . .

Ламар зачете. След това попита:

— Ти от кой край си, бе, пиле?

— От Пловдив.

— Че какви са тия овце и кози пътеки по стиховете ти?

— Овчарувал съм две години над Панагюрище през бомбардировките, по време на евакуацията.

„Надига баща ми паницата с черното вино
и собата тръпне от мъдри и силни слова. . ."

Като привърши да чете, отдели стихотворението настрана и каза:

— Това ще стане. Баща ти червено ли пие?

— Не зная. . . Починал е от рак през трийсет и седма година.

— Защо си го написал тогава?

— Измислил съм го.

— Може и така. Но поезията трябва да я преживееш, а не да я измисляш. . . На места римите ти куцат, плетат се като новородени агнета. Трябва да ги понаучиш тия работи. Какво четеш сега?

— Теорията на Поспелов.

— Остави я. Теорията няма да те научи да пишеш. Ще четеш добри поети, такива, на които приличаш, сходни с твоята душевност. Поетите се подушват като краставите магарета. По миризмата ще разбереш даден поет за тебе ли е или не. Иначе, четеш ли всичко, ще си като дърво, на което са присадили и круша, и слива, и череша. И тъй може, но ще дойде ден, когато дървото ще ражда само онова, което му идва от корена. . . Хайде! И минавай, когато напишеш хубави стихове.

17 септември 1955

Обадих му се по телефона. Казва: „Можеш да дойдеш, но навреме, защото не се заседявам много в тая стая. Ако не ме намериш в редакцията, ще ме откриеш в Клуба на журналистите. Точка."

Аз, разбира се, отидох навреме, дори доста навреме. Влезнах в стаята и седнах на стола до бюрото му. Ламар се почеса с молива по врата и рече:

— Мишка, седни на Минковото място, че като ми висят на главата, не мога да направлявам мисловността си.

— Светослав Минков да не се сърди, че сядам на мястото му?

— То едно място! — изсмя се Ламар.

Смълчах се и започнах да го наблюдавам как шари с молив върху някакъв ръкопис и буботи: „Едно изречение не могат да скърпят като хората. Ако го види някой граматик, ще каже — тук трябва да е подлогът, тук — сказуемото. Вятър работа. . . Трябва да се пише, както тече в душата ти майчиният език. Тогава се получава плавно движение и думите се нареждат като тухли в зид. А то, като се напънат да измислят, иди се препъвай после. . .“

Отново зачете. Затиши се. Отвън ръмеше дъжд и над стаята бе легнала сивота. Той посегна към етажерката зад себе си, награби няколко списания и ги подхвърли да чета. Военни списания — руски, чешки, полски:

— Гледай там, додето чакаш! Виж каква техника имат Ванките! (с това прозвище той наричаше съветските войници).

Привърши четенето, излезе по другите стаи и когато се върна, попита:

— Ти не си ял, нали?. . . Ще отидем до Клуба на журналистите да пием по едно вино. Храна не черпя. Ако си гладен, ще си поискаш. Ако си стеснителен, ще пиеш само вино. В Троян имаше един отритнат човечец, който обикаляше из кръчмите. Като го питаха какво ще пиеш, отговаряше „боб с червено“ . . .

Щом влезнахме през вратата на „Клуба“, аз се смалих. Последвах Ламар и не смеех да погледна наоколо. Беше шумно, звъняха прибори, хората си говореха през масите и се чувствуваха свойски. Ламар се отправи към страната срещу входа, където на стената блестяха огромни огледала и удължаваха заведението. Там, на големи маси, се бяха разположили вече десетина души, между които познах по физиономия Ангел Каралийчев, Илия Бешков и Светослав Минков. Направиха място и на Ламар. Той се обърна към мен:

— Мишка, седни там, в края, и си поръчай каквото искаш!

Седях като на тръни. Хората гуляеха, разказваха си вицове на висок глас, сипеха се смехове. Център на внимание беше Светослав Минков, който се мръщеше, когато някой го прекъсне.

Вече преваляше обед и гуляйджиите един по един се заизмъкваха навън.

Ламар ми махна с ръка да се приближа. Настаних се до него. Наруга ме защо не съм се нахранил още.

— Не ми беше удобно — казвам, — пълно с големи писатели, които си пият аперитива, а аз ще топя из чиниите.

— А вино пи ли?

— Пийнах една чаша.

— Тогава ще пиеш още една. — И ми наля от каната.

— Писатели не станахме — започна Ламар, — но тоя занаят го понаучихме. Едно време моят учител по краснопис Майстора казваше: „Не станахме никакви художници, а бояджии!“ А сега, като гледам картините му — голяма работа! Тяхната е по-лесна от нашата, правят картина, опипват я, оглеждат я, не бързат и докато не стане, не я окачват на стената, а ние — тàка, тàка и зад машинката листът се навива като хрисовул. Ако стане, стане, ако не стане, пак си го прибираме в папките. . . Провървя ми в писането на стихове, но още съжалявам за грънчарството. Аз правех грънци, а Веса, моята жена, им рисуваше цветя. Копираше ги от Юлиус Биттел из Майсен. За грънчарския занаят ръцете трябва да са дълги. Моите пръсти са тромави, но до днес из тях шише не се е изплъзнало. То, като помисли човек, можеше грънчар и да не става от мен, но кръвта натам ме тикаше. . . Вятър кръвта! Не кръвта, а немотията. Ставахме рано, когато пилетата пеят, и докато каруцата отива за кал, аз дремя отзад. Клисавицата я късахме с ръце. И днес, като пипна стомна в ръка, усещам радост. В непознат град най-напред питам за пазара. А нашите троянчани заливат стомната с боя, която се стича на ивици надолу. Такова преливане на бои не може друг да го измисли освен троянчанин. Нашите копаеха гнилника, както се обработва нива. Обръщат бланите, слънцето ги прегаря и клисавицата се рони на дребни трошици. На това му казват „гнилата хумна“, сиреч глината е бухнала. Забравил съм вече как се наричат такъмите на грънчарите, но помня чиряслото, каломелката, емзикалката, мотика-маджарка, бучила, волски рогове за шарене. . . Не зная колко стомни щях да извърти, но досега петдесетина хиляди стиха съм нахвърлял. На грънчарското колело не ме биваше, защото съм дюстабанлия, а там трябва гъвкава нога. Вършех работа край пещта и се занимавах с калъпите. Две години учих тоя занаят, през двайсет и трета и двайсет и четвърта, но не се научих като Минко Шошков да изтеглям еднометрови вази. . .

Ламар вдигна поглед, да си припомни нещо, след това се вгледа в ръката ми и се намръщи:

— Когато пиеш, не дръж ръката си постоянно на чашата, а я остави пред себе си — цветът на виното също възбужда радост у човека. . . И друг път няма да се стягаш пред големи писатели, те също ядат. Хайде да се дигаме!

Времето навън беше противно. Ламар примижаваше срещу дъжда и подхвърляше:

— Ще се намокри перушината на косовете. Най-издръжливата птица. Чака зимата заедно с мен в Драгалевци и е крадлива като шопите. . .

Движехме се по „Васил Коларов“ и свихме нагоре по „Витошка“. Някъде на ъгъла на „Баба Неделя“ имало месарница с хубави джолани. Ако го подпитах нещо за джоланите, щеше да ми разказва готварски рецепти, а исках да не изпусна нишката за неговото грънчарство, тъй като много често разказваше тази история. Спомних си, че докато неговата жена Веселина учела керамика и декорация в Рисувалното училище, той ходел в мазето на училището, където стар грънчар, преподавател в същото училище, стоварял от каруцата топки глина. Ламар ходел да наблюдава, че му харесвала миризмата на глината и го пренасяла в годините на неговото юношество.

— А тоя Минко Шошков — питам аз — твой роднина ли е?

— Никакъв роднина. Беше известен грънчар. Имаше работилница на „Горния друм“ в Троян. Като напуснахме с жената София, трябваше там нещо да се работи. Аз предложих на Минко да върти само вазите, а Веса да ги рисува. В тая работа имаше нещо търговско, малко като кооперация и Минко се съмняваше в нашата работа, но прие.

Аз съм го казал някъде в моите стихове:

. . .Една есен и аз се покачих на чарка,
натопих си ръцете в водата размътена,
но ударих пета в колелото без мярка
и калта излетя по стената разкъртена. . .

Не ми вървеше тая работа, нещо друго ме чоплеше отвътре. . .

— Чичо Лальо, а тези стихове, дето си писал за Калейца и другите около твоя живот, имат ли измислени неща, нещо прибавял ли си им?

— Нищо не е измислено. Всяко нещо е писано, както се е изживявало. Там споменавам и хора, и събития. Описал съм и Стефан Попов,и Тодор Комитата, дето пееха в черквата. В Калейца ми казваха: „Същите са си, Лальо, Стефан пееше гърлено, а Тодор носово. . .“ Не можеш да избягаш далеч от това, дето си го преживял, то остава мая за всяка творба.

Минахме край казармите на „Баба Неделя“. Пред портала пазеше войник, който се изпъна, като мина край него поетът. Ламар ми обясни, че из софийските поделения всички го познавали, обикалял е по частите на разни четения.

Към края на пазарчето имаше магазинче, в което продаваха стомни и гърненца и разни керамични произведения. Продавачите били троянчани. Продавачката ни обясни, че троянчанката се преместила на Централния пазар.

Ламар заоглежда стоката от червена пръст и хвана една посиняла стомна:

— Прегоряла е. Стояла е на края на пещта. И пещар съм бил, но и там работата ми беше за никъде. Веднъж ми се стопи стоката. И това съм го описал.

. . .Щом застина пещта, вътре влезе чирака
да извади и моята делва голяма,
но той рече: — Тук твоята делва я няма! —
И тъжовно ме гледа, и сякаш проплака.

Тя се беше разпукала, станала крива,
но тогава замислено майсторът рече:
— Между древни гърнета и прости гювечи
всяка делва голяма така се превива!. . .

Разбираш ли накъде бия?

— Разбирам!

— Какво разбираш?

— Ами, става дума за таланта, който не може да вирее между простотията.

— Нищо не си разбрал. Не можеш да бъдеш по-голям от народа, той ще те огъне и ще те направи по свое подобие.

Не бях съгласен с него, но какво да правя.

Той показа към рафта и поръча:

— Булке, я подай онова шуленце на момчето! — Плати стомничката и ми я бутна в ръцете. (Още стои над библиотеката ми тази кафява стомничка, която свири, като се духа в нея.)

Разделихме се.

Аз се качих на трамвай № 1, за да си отида. Живеех в „Боянските ливади", в края на кв. „Иван Вазов". На тези поляни все още им казваха „Манастирски ливади".

Интересни неща ми разказа Ламар и това, което чух, трябва веднага да се записва. . . ▮

29 септември 1955

Намерих Ламар в редакцията. Казах му, че идвам при него с няколко въпроса, тъй като миналият разговор е оставил дълбоко впечатление у мен. Той ме погледна недоверчиво:

— Ти да не ме изследваш?

— Къде ти! . . . С човек като теб ще се заемат солидни имена. На мен ми допадат разказите ти. В тях намирам много еднакви неща с моя живот. . .

Беше приятно есенно време. Тротоарите бяха посипани с жълти кестенови листа и слънце оживяваше багрите им. Преминахме през градската градина и се насочихме към парка зад двореца. Ламар беше тръгнал към някаква печатница да си поръча листа за пишещата машина с визитка на горния ляв ъгъл. Приседнахме на една от парковите пейки. Запуши цигара. Не можех да намеря сгоден момент да го запитам нещо. Но той сам се обърна към мен:

— Е, какви са „еднаквите неща", дето казваш, в твоя и моя живот?

— Твоя живот не го зная. Но това за овчарлъка, грънчарлъка и даскалъка имат мирис, сякаш сам съм ги преживял.

— Мизерия. Мирише ти на мизерия и бедността и затова ти се струва, че си ги преживял. Та кой ли от тоя народ не е минал през бедността. . . Човек, който е живял в планината, може да приготви гозба от чвор.

— А качамакът хляб ли е?

— Това е поетично възкусуряване. Та аз помня, че ние само качамак ядехме. Менчето постоянно къкреше на веригата. После баба Ивана го сваляше и го зариваше в пепелта, до жарта, като го подпираше отстрани с главни. Джуркайте да се сгъсти, казваше тя. И ние бъркахме до посиняване. Мамуленото тесто е като туткал и диша уморено. Върху дървената паралия поставяше паница със студена вода, топеше дървената лъжица в нея и пред всеки поставяше по буца качамак. За пържена сланина и качамак се избивахме. . . В Драгалевските воденици, новите, дето ги построиха, и сега има воденичен камък и една пъприца трака и рони мамулно брашно. . .

— Може ли от охранено и гледано дете да се излюпи творец?

— Може — смее се Ламар, — но трябва да отслабне по-напред. Ние на село не си дояждахме, не достигаше. Качамакът и просеникът бяха честите гости на масата. Понякога баба месеше и спрудник от жито или от мамулено брашно. По празници мама вадеше от мазата сланина от средната снопа, нарязваше я в черния тиган, който не помня да е бил измиван. Пържеше сланината с няколко стръкчета джоджун, а капваше и вода, да гаси сланината.

— Ти обичаше ли животните или ги ругаеше?

— По-голямо животно от човека няма. Но аз тачех животното у човека, а и сега го тача. Защото човек от немотия се превръща в животно. . . Овчарлък съм стажувал при моя дядо. Той беше с намерение да напуска света и ме изпратиха да помагам на стадото. Старият заръчваше: „Ще легнеш на моето място, а аз ще си подложа кожата на оня матор, дето го пребиха мъжкарите. Биха се

за една овца и тоя осакатя. Заклах го да не се мъчи.“ От дъбовите гори съхранявахме в есента клони — листници за овцете. Легнат ли дебели снегове, овцата не може да бръсне лишеи и мъхове и остава само листникът. Шумата мирише на пролет през зимата, като я разтурях по разсоите. Добичетата ядеха лакомо и доволни почиваха в снега. В гората разговарях с овцете като с човеци. Съветвах Рогуша да не избутва другите, мамех Виторогия и му давах тайно залци, че го долюбвах. И гледах как на залез кръглите зеници на добичетата се удължават. . . Не само че обичах животното, аз живеех с него.

Ламар разказваше за природата и човека и пренасяше човека в природата. Подчертаваше, че днешните хора са все по-непригодни за среща с нея. Само затова се е съгласил да вземе мястото си в Драгалевци, близо до кооперативното стопанство, под гробищата. Мястото му било „неоправно“, че една трета било съветски имот, бивша собственост на сестрата на Айслер. Тази една трета преминала към Софжилфонд и трябвало да плаща по 12 лева наем на месец.

— От животните, които се въртят около човека, кое ти е близко?

— Всички са ми близки. Но съм запаметил най-много този случай. След пробива на Добро поле всички бягаха и аз бягах. Бях намерил бял кон, който се забелязваше отдалеч. Веднъж стреляха по мен, скочих от коня и се привлякох до една къртичина. Коня стои до мен, не бяга. Дожаля ми за неговата преданост. Като се изправих, видях, че от хълбока му тече кръв. . . Конят умря привечер. Поставих бъзови клонки върху него и се простихме. . .

— Конят е много привързан към човека.

— Спомням си и друг случай пак с кон. Беше в същото отстъпление, едва се влачехме от умора. Преди Велес спрях до един тесен мост. Бях си намерил червен кон, по не личи сред нивите. Слязох от него, наклюпих повода на лявата си ръка, нагърбих се над каменното перило и съм заспал. През цялото време на тоя кратък сън конят не ме дръпна ни веднъж. Велико животно. Казват, че делфините разсъждавали, а аз мисля, че конят разсъждава повече от човека. . . Ще ти разкажа още една конска история и ще се дигам, че оня от печатницата ще ме чака. . . Отстъпвахме през Кумново през Крива паланка. На Кумановската теснина ни посрещнаха сърби и сенегалци и ни взимаха оръжието. Войниците въздишаха, като си хвърляха пушките. Ние влачехме две оръдия останали, за какво ги мъкнахме да ни пита човек. Едното оръдие се беше обърнало и го зарязахме с воловете. Войниците разпрегнаха добитъка и налягаха по стърнищата като голи на пазар. От съседните села се проточиха жени да разменят кокошки за коне.

ЧИТАЛНЯ
БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Варени кокошки. Така беше. Жените ги даваха на сръбските войници, а те им заделяха или кон, или вол. Сигурно оттам идва тая приказка „Кон за кокошка".

21 април 1956

Събраха се доста стихотворения на военна тематика. Реших да не ги нося в редакцията, където ми пускаха по едничко, а да ги отнеса на Ламар в Драгалевци и да му се примоля за представяне с цикъл.

Разбрах къде живее. От текезесето ми обясниха, че в двора му имало два големи чемшира.

Отминах нагоре и огледах двора. В задната част забелязах мъж да чопли земята сред малини. Като се привдигаше и изхвърляше встрани изтръгнатия бурен, познах Ламар. Застанах зад него и зачаках. Заоглеждах наоколо. По клоните на огромни череши висяха накачени разни съдове, гюмчета и плетени кошлета. Окачвал ги е от терасата, докъдето му стигала ръката. Когато се изправи — в ръцете с наръч сухи стръкове от малини, — ме видя:

— А, какво правиш тук? — изненада се той — Седни край масичката!

Приседнах на пейката, до скована от груби чамови дъски маса и поставих на нея чантата си. Беше към единадесет часа и пролетното слънце припичаше, като се промъкваше през разцъфналите дървета. Дворът беше оставен на трева. Около къщата — цветя. Никакви зеленчукови насаждения.

Ламар беше по долна бяла фланела с дълги ръкави. Раменете му яки, едър в плещите, като ходеше, се полюляваше и наподобяваше моряк, престоял дълго време на кораб.

Изкачи се по стълбичката на терасата, остави кошничката с прясно извадени корени и влезна в къщицата. Казвам къщица, защото никак не приличаше на вила. Жълто измазана, обикновена на вид, без никакви приумици. Пред вратата, по стената на къщата, стопанинът на дома беше наредил различни големини подкови, около десетина. Това беше първият белег, че тук живее своеобразен човек.

Ламар дойде, наметнат с жълтеникава жилетка. Носеше продълговато шише с ракия и две чашки:

— И как намина насам! На екскурзия ли си тръгнал?

— Нарочно идвам, чичо Лальо.

— Че не можа ли в редакцията да ме потърсиш или звънни в старата квартира у Мильови. Те ще ми предадат каквото има да ми казваш. Да се вдигнеш от София дотук! . . . Едно време Алеко се е хващал на тая въдица да ходи чак до Витоша. . .

Сипа от ракията.

— Това е троянска, ама на етикет. Може ли троянска да се прави във Винпрома под текезесето! Нашата ракия има дъх на тамян и на печена от слънцето пръст. Калейчанските сливи зреят на припек и се наливат със захар, която в ракията добива дъх на пръст. Но в нашата ракия се усещат и други миризми: мащерка, равнец, звъника. Такава ракия обичах да натривам на дланта си и да дишам. Кой е измислил казаните за варене на ракия, не се знае, но сигурно е бил от нашите села. Само нашият край може да дари хората с такова благо като „троянската", пожълтяла от мъка в бъднето. . . Ха, наздраве, и добре дошъл!

— За теб говорят, че си голям „дегустатор".

— Чужда дума. Не можаха да намерят българска. Първата чужда дума, която съм чул в живота си, е „бюфет". Това беше на една гара пред Свищов. Влязнах в чакалнята и видях „бюфета", там продаваха напитки и зад тезгяха се навеждаше червендалест човек в бяла престилка. Разбрах, че бюфет било кръчма. Там изпих една чашчица коняк, че вече бях състоятелен и самостоятелен.

— Когато пийнеш, весело ли ти е?

— Виното си го пия на сериозно, а не като някои, които се подиграват с гроздовия сок. Който не се е напивал с руйно вино и не е запявал песен, че да го чуят другарите му и любимата, той не е имал радости. С хубавото вино съм завъртял около себе си много приятели, а враговете ми са намалявали. Едно време моята баба Ивана, баячката, казваше: „В къщи на мъж и на вино да мирише, а не на суроватка!"

— Като минавах край градините на стопанството, гледам пръскат черешите. Ти твоите няма ли да оправяш?

— Никога не съм ги тровил. Половината от черешите капят червиви, другата половина ги клюват пилците. Аз череши не ям. А и защо ще ги пръскам, природата си знае своето — дървото или ще издържи, или не. . . Казвай сега!

Изложих желанието си да бъда представен по-добре в списанието — със снимка и с повече стихотворения, както става с другите.

Той слушаше приведен към масата и разгръщаше листата, които му бях донесъл. Зачете едно озаглавено „Казарменият двор" и ме запита:

— Ти къде прописа?

— В гимназията. . . Но пропечатах в казармата.

— Като мен. През седемнайста ни подбраха младите войници от Видинската крепост, които имахме средно и висше образование, и ни пратиха в София в Школата за запасни кандидат-офицери. Школата не се виждаше от акации и брястове. Там във II школна батарея из бараките пишех завит под одеялото, че бях заразен вече от тая болест. Редакторът на „Всеобщ преглед“[1] ми помести няколко стихотворения, за които не смеех да се похваля пред школниците, че щяха да ме изкарат интелигент и да ме вземат на подбив. Но после се разчу. В тази батарея имаше и други пишещи: Хараламби Златанов, Васил Павурджиев, Йордан Стратиев, а Христо Смирненски — нарицаем Ведбал, беше в сградата при юнкерите. По това време в школата беше и Цветан Минков. Когато ги строяваха на плаца, Ведбал беше най-ниският и най-набитият и притичваше в края на редицата. Всяка седмица през оградата го викаше Пиеро, редактор на един хумористичен вестник, и му искаше творби. . .

— От първите ти неща нещо запазено ли е?

— Това, което е отпечатвано. Другото се е попиляло. Помня началото на едно смешно стихотворение по подобие на Ведбаловите, което изпратих в хумористичния вестник, и то излезе:

. . .Ти цял ден ходиш кръшна и напета,
на гръд цветенце мъничко набола,
а аз пълнач, разкрачен зад лафета,
насочвам топа в дясната топола!. . .

Той се засмя с беззвучен смях, приличен на хихикане, а аз недоумявах каква е тая „дясна топола“.

— Дясната топола — обясняваше Ламар, — се намираше в горния край на Борисовата градина и в нея насочвахме оръдията, — с една дума, ориентир.

— Значи казармата и за теб се е оказала плодотворна?

— Вятър! Само се съревновавахме. А иначе прописах по пътя от Ловеч през Върбовка и Лишница до Калейца. . . Когато разпуснаха гимназията в Свищов след обявяване на войната, добрах се до Ловеч и посетих сояк Минко, беше изкусен бояджия. Пренощувах у него и на сутринта дигнах от масата на братовчед си Стефан Балев, студент, който пишеше и стихове, „Подир сенките на облаците“ от Яворов. Докато преминах пеш пътя от Ловеч до Калейца, прочетох книжката и разбрах, че думите, като бъдат наредени особено, образуват някаква словесна магия. Берех сливи по пътя и ги римувах с „миризливи“. Тогава у мен се отхлупи нещо.

Това на много места съм го разказвал, та ми е омръзнало. Веднъж едно момче от радиото ми каза: „Другарю Ламар, като ви е омръзнало, вземете, та го запишете на магнетофонна лента и който се интересува, го пускайте.“ Но аз разказвам, да се знае. . .

— Чел съм почти всички твои неща, май че повечето са военни?

— Препатих през всички войни и стигнах до полковник. И това да се знае, защото много не знаят. Тия пагони, дето не са на рамото ми, с поезия съм ги спечелил и каквото имам, и каквото губя, пак дължа на стиховете. Където и да осъмвах, сядах и на коляното пишех стихове. Само веднъж ми се е наложило да измъквам пистолета от кобура, и то от страх. Когато отстъпваше войската от Добро поле, край мене мина някакъв камион или машина, която от газовете изтрака като картечница, та всички налягаха, а аз измъкнах пищова. . .

— Твоите войници знаеха ли, че пишеш?

— Никой не се интересуваше от такива работи. Всеки гледаше канчето, дето трака на раницата му, да е пълно, и да зарови главата си в окопа. Другото е вятър работа, която аз обичах. Математиката не долюбвах, че ме мореше с обърканите си формули, но въпреки че завърших школата със слаб успех, пак ме пратиха на фронта, на Северния фронт.

— Най-силните ти впечатления от този Северен фронт?

— Нито убити, нито умрели ми правеха впечатление. Други неща дълбаеха душата ми. Нашата батарея „Янка“ беше разположена в гробищата над Тулча. Наричаше се „Янка“, че беше се отличила в бой край румънското село Янка. Командуването се намираше в църква с пробито кубе. Когато ме викаха да се явя пред началството, сърцето ми се умирисваше на тамян и си спомнях за наш поп Иван в Калейца, на когото някога носех менчето, като ходех заднешком. Поп Иван обичаше да изпива виното от комката, а на мен даваше да ям нафорите. Тия залци бяха твърди и безсолни, та ги хвърлях по пътя, зад плетовете. Какво впечатлително? Впрягахме оръдията в пленени румънски волове, бели и гладни. Нямаше храна. Войниците едва ги вдигаха и ги изнасяха като парцали извън землянките, та да се пекат на слънце. И войниците оголяха като пушки и ходеха по налъми из окопите. . . Още са пред очите ми пожарите, които пълзяха по камъша, и чувам крясъка на подплашените птици. Мен ме отзоваха в тила и ми наредиха да съставя сенокосна бригада, за храна на добитъка. Поведох турчетата и циганчетата към Бабадаг, из полята на Кара Мурад. Понаучиха се да косят, а аз им клепех косите и не можех да събера подчинените си. Ходеха да ровят гробовете на убитите, та им изуваха обущата и гамашите.

— Всичко това през осемнайста година ли е, чичо Лальо?

— През осемнайста. Оттатък Дунава имаше и руснаци. Нашите войници не искаха да се бият срещу тях, но бяха управлявани от германски офицери. Донасяха ни, че наши войници задигали конете на власите и ги откарвали чак зад делтата на Бесарабия, та ги сменяли с по-едри от руснаците. Войниците вече си бяха устроили връзките, а аз виждах накъде отиват работите, защото бях селянче. Но големите началства нищо не виждаха. . .

Аз се умълчах, пренесен по местата, за които ми разказваше Ламар. Нямах представа ни от Дунав, нито от Добруджа. Не бях пътувал натам. Но той разказваше цветисто, стиснал между пръстите си цигара, опрян на лакти в масата, въртеше кутията с кибрит. Като спря да говори, ненадейно ме попита:

— Мишка, защо ме разпитваш за тези неща?

— Много ме интересуват. Да добия впечатление. Ще пиша поема за нашия войник по фронтовете.

— Аз съм ги написал всички тия работи в стиховете си!

— Зная, но други не могат ли да пишат за тях?

— Трябва да ги преживееш, да те е стягал каишът и закони да са мачкали съзнанието ти, да минат младежките ти години из окопите и дори грозните моми да ти се виждат ангели. Тогава можеш. . .

Аз бръкнах в чантата си и извадих неговите избрани стихотворения. Той ме загледа с любопитство. Разтворих книгата и зачетох:

. . .Той върви през полето и гази във кал,
на реброто му пушка наместо кавал.
Нали беше мечтал за далечни земи!
Дайте път, непрогледни и грозни тъми!
Върху кьра се спуска със влага нощта
и снегът се топи и сълзи по цевта.
Не е лесно да бродиш със пушка на път
и да дириш по къщите радостен кът. . .

— Това откъде е? — питам аз.

— Че знам ли! Те станаха толкова много. Не мога вече да ги помня. Изобщо не си помня работите. Младен Исаев, щом напише нещо, веднага може да ти го издекламира. Върви му на памет, а аз не мога. Но това, дето четеш, сигурно е от „Мечтател".

Той стана и подгони кокошките, които на вълни нахлуваха от кооперативното стопанство. Аз се надигнах. Разбрах, че ако стоя повече, ще го отегча, а и може да дойде оня момент, когато

ще ми каже да си вървя. Той беше непосредствен и не подбираше думите си.

— Чичо Лальо, моите работи ги оставям на масата.

— Остави ги и ми се обади в редакцията!

След смъртта на Ламар се запознах с Дука Паскалев, с когото през 1918 година двамата са били заедно на Добруджанския фронт. От него се сдобих с преписи на ранни Ламарови стихове и снимки.[2] Паскалев ми поясни някои неща около съвместния им военен живот:

„Ламар дойде в нашата част по времето, когато аз бях адютант на 24-и артилерийски полк на Добруджанския фронт. Беше есента на 1917 година. . . Ламар пристигна с група офицерски кандидати, изпратени от Школата за запасни офицери в София. При разпределението на новопристигналите отправиха го в III батарея на капитан Попхристов. Аз бях помощник-батареен командир и с Ламар често ходехме по разкопаните окопи до наблюдателния пункт над гр. Тулча. Наблюдавахме пред нас гр. Исмаил и делтата на Дунав, зад която бяха разположени окопите на руснаците. . . Ламар беше другар с широка душа и не притежаваше надменно отношение не само към мен, но и към войниците, които му бяха подчинени. Те не го чувствуваха като началник, а като човек равен на тях. Харесваха неговата засмяност и веселост. Спомням си, че по онова време Ламар говореше за Ланков, а за Николай Лилиев, който му е бил учител в Свищов, казваше, че бил „чиста душа". Когато се приготвяхме да спим, Ламар оставаше буден и се опитваше да напише нещо. Сутринта, като го питах, сътворил ли е стихотворение, той отговаряше: „Не върви"!. Аз се интересувах от неговата поезия и исках да имам негови стихове. След демобилизацията ние с него установихме кореспонденция и той ми изпрати снимки и стихове. След Девети септември му казах, че още пазя неговите първи стихотворения, писани на ръка, а той се смееше: „Вземи ги изгори. Аз също съм унищожил тия работи!" Но при друг случай ме посъветва: „Вземи, че ги запази, един ден може да потрябват!. . ." Където и да ходехме по фронтовете, забелязвах го, че той изваждаше ножчето и шареше пръчки. Веднъж бяхме попаднали под обстрела на френска част и едно от оръдията заедно с прислугата ни изостави. Когато ги настигнахме, аз в яда си грабнах белената пръчка от Ламар и започнах да удрям дезертьорите. Ламар каза: „Щом за тази цел използуваш моите пръчки, няма повече да беля!" Ние се предадохме на сърбите само с две оръдия. С Ламар ни демобилизираха в Радомир на 9 октомври 1918 година. Там ни връчиха билетите. С влака дойдохме до София, разменихме си адреси и всеки пое своя път. . ."

2 януари 1957

След Нова година минах с приятели край Драгалевския манастир. Реших да се отбия у Ламар. Миналият ден беше негов празник — рожден ден.

Сняг беше затрупал пътеката, която водеше край чимширите за дома му. Дворът нямаше външна врата и се влизаше безпрепятствено.Снегът бе навян на преспи и ми се струваше,че от сутринта никой не е излизал навън. Може и да ги няма, помислих аз. Дори по терасата вятърът беше проточил дълги снежни коси.

Потропах на вратата. Беше към четири часа следобед. Створи ми приятна на външност, черноока жена, с коса, прибрана на кок, гримирана. Разбрах, че това е жена му. Тя ми обясни, че Лальо още почивал, но докато ние разговаряхме с нея, той, изглежда, беше дочул дрънкането на окачените звънци по вратата и подвикна:

— Весо, кой е?

— Едно момче! — отговори тя.

— Заведи го в моята стая. Аз сега ще се дигна.

Нарече я Веса. Значи не се излъгах, че е жена му. Не е имало случай да я видя. А и за пръв път влизах в къщата му. В коридорчето тя отвори лявата врата и ме покани. Приседнах на подадената ми дървена табуретка и зачаках, като хвърлях бегли погледи около себе си. Зад гърба си усещах ръба на грубо скована от дъски библиотека, по която имаше наредени книги, но сякаш отдавна недокосвани. Над тях се беше понаслоил прах. Повечето от книгите бяха неподвързани, а такива трудно можеш да измъкнеш, ако искаш да ги разгледаш. На един гвоздей, закован за горната дъска на библиотеката, беше окачен стар кантар с топузи. Между библиотеката и прозореца, който гледаше към вътрешния двор, висеше тъмна картина с нарисувани по нея червеникави, синкави и жълти триъгълници и черти, модернистична работа. Бюрото беше старо, тежко, застлано със зелен табак, цялото отрупано с какви ли не книжа. Между тях предно място заемаха два пепелника, пълни с угарки. Зад бюрото — обикновен стол с възглавничка. И сред цялата тази теснотия — дървено одърче, застлано с охлузени вече агнешки кожи. Зад стола, на стената, беше опънато поизбеляло зеленикаво бродирано килимче.

Жена му беше оставила вратата отворена и зад себе си чувах ходенето на Ламар, храченето му в съседната стая, шуртене на чешма. След малко той дойде при мен и рече:

— Мишка, как се сети да наминеш в това калпаво време?

— Ходих чак до манастира.

— Вятърът е лош. Снощи валеше ситен снежец като брашно, та хората, които бяха с коли, трудно се измъкнаха към града. Нощес е излязнал тоя вятър и гледай как е навалял! Весо — обърна се той към жена си, — донеси ми от кухнята онова шише със стъклената запушалка! . . . Ти да не замръкваш много — трудно ще си отидеш. . .

— Не е страшно. Аз пресичам направо по „Сухата река“ и отивам към „Манастирските ливади“ над тухларните фабрики. Там живея.

Жена му донесе шишето с розово вино и чаши, постави и една чинийка с разкъсано варено месо, наръсено с изсушен магданоз и джоджун.

— Защо не затваряте вратата? — питам аз.

— Всички врати стоят отворени, да се топли. — Но на мен ми се струваше, че тъй става течение. Ламар продължи: — В кюшетата на всички стаи има вградена камина, а Лазар редовно кара въглища отдолу. Уморяват добичетата, но на коня орисията му е да влачи.

Докато разговаряхме, извадих от джеба си бележник и започнах да скицирам. Жена му, като минаваше от кухнята към стаята, забеляза заниманието ми и спря до вратата:

— Като видя, че някой рисува, нещо заиграва у мене.

— Тя рисуваше добре. Беше се записала в Рисувалното училище през двайсет и четвърта, но се роди дъщерята и след това изостави тоя занаят.

— Сега не рисува ли?

— Нищо не прави. Казва, че нямала самочувствие. Пред мен не можела да се проявява.

— Защо, да не рисуваш и ти?

— Нищо не рисувам. Едно време Гео и Хрелков ми повлияха и в това начинание. Те рисуваха, аз гледах и също се опитах, но нищо не излизаше. Събрал съм някакви скици. Не са за показване. Пред онези „вълци", сред които се движех, вълци на рисунката, моите занимания изглеждаха смешни. Но работата в печатницата ми налагаше понякога сам да се занимавам и с графично оформяне на страници, та правех и рисунки на Ботев, и на други, но ги копирах, иначе излизаха криви. Когото съм издокарвал, не си е приличал. А Веса рисуваше много добре глави. Тя учеше заедно с Дечко Узунов и Иван Милев, които събирах на вермут в къщи. Тогава живеехме на „Кирил и Методи".[3]

— Кога сте се оженили двамата?

— След войната. В деветнайста година. От фронта се върнах на село с едно торбе парабели и едни дисаги патрони. Мама казваше да ме жени за една, Мита ѝ казваха, но мене ме теглеше навън. Фронтът ме беше научил на дивотии. А и тия пищови се чудех къде да ги навра. . . Губех си времето из Троян. По онова време се събирахме там и мислехме за култура. В кръчмата на Мирчо Пеновски се изнасяха пиеси. Помня, че там се играха много пиеси, даже „Силата на мрака" на Толстой и „Ревизор" на Гогол. . . Из тия сцени се запознахме с Веса, момата на дядо Дамян. В Калейца читалищната сцена беше най-голяма от себеподобните си в Троянско. . . Помня, че когато се откри сградата на новия читалищен

театър в Троян, през двайсет и четвърта година, ние с Веса взехме голямо участие. Аз декламирах стихотворения, не помня мои или чужди, а Веса изпълняваше концертно рисуване, като предварително очертаваха с карфица фигурата върху листа. Но тя си рисуваше и без туй добре.

— Казваш двайсет и четвърта година. А по това време не сте ли в София?

— Бяхме в София, но се прибрахме в Троян при дядото. Когато се ожених, работех чиновническа работа в Троянската търговска банка, основана от фабриканта Балевски. По това време те отвориха дружество в София за търговия с напитки. Троянската банка доставяше ракията, а Сухиндолската — виното. Синът на Петър Балевски Кино ми предложи в края на 1919 г. да стана касиер на това новоизлюпено дружество „Наслада“ и аз приех с готовност. Не ми се стоеше в Троян. . .

Ламар сипваше от виното и с пръсти вземаше мръвчици от чинията. Попита защо не съм го посетил предния ден, когато му е бил празника, но след това каза, че когато има вино, винаги стават рождени дни: „Рождените дни ги е създало виното, както и другите празници. А може и обратното, празниците да са наложили измислянето на виното.“

Заинтересувах се дали се е влиял в ранните си творчески години от някого, а той, поруменял от солидните глътки, започна с ирония:

— Че кой не се е влиял от някого. Има едни с влияние завършват и живота си. Най-напред съм наподобявал Ивана Вазова, след него Лилиев, като мой учител, по едно време Ясенов, но после най-много ми повлия Гео, че той знаеше езици, а аз знаех малко български и чрез него се опитвах да надниквам в руския. Дори преведох Есениновата поема „Инония“. Като я чета сега, сякаш аз съм я писал, а не той. Ще ти я покажа. Турил съм я в една кутия из бюрото. Книжката е малка, колкото кибритена кутийка. . .

Затърси из шкафа и ми я подаде.

Интересна малка книжка, издание на „Аврора“, с илюстрация на Сергей Есенин, направена от Пенчо Георгиев — дърворезба. Зачетох предговора, написан от Ламар: „. . . Неговият живот е бяла лодка в широките води на изкуството. . . Той разнесе тая първобитна сила по широките зали на Петроград и Москва, не вече бос, а в лачени пантофи. И като млад съпруг на старата Изидора Дънкън, пожела да разгвозди „мировото кипение“ не с поезия, а чрез преливане на живота си: от един съд в друг. И понеже вторият съд се оказа неудобен — само от стъкло,— той преряза вените си и написа нещо с кръв. . . Иначе Есенин беше ентусиа-

зист и революционер, но от широките поли на баба си, до тънкия профил на Дънкан той не можа да излезе от омагьосания кръг на изкуството и остана с вярата на всички поети, че извън поезията животът е нещо абстрактно, „извън меридиана". . . Опитът на Есенин да бъде изразител на „своето време" е не твърде сполучлив. . . Неговото богоборчество в Инония не е тъй обосновано вътрешно: . . . Защото да се отречеш от един Бог, трябва да си създадеш друг, да се откажеш от небесния, трябва да имаш земен. А, струва ми се, Есенин оскубва брадата на небесния и обещава пак небесни мирове. . ."

Чи сто ламаровски стил.

Той пое книжлето и с вдъхновение зачете:

. . .Моето време е ново,
С бич не ме плаши смъртта.
Аз тялото Христово
Изплювам из уста. . .

. . .До незнайния град се протягам,
Прояждам аз млечния път.
Даже на Бога изкубвам брадата
С моя зъл зъб. . .

. . .С коляно прегъвам Екватора,
В плача на бури сърдити,
Нашата земя-матерна
Разчупвам като златна пита. . .

Тези интонации ми бяха познати отнякъде. В съзнанието ми се прокрадваха Ламарови стихотворения, които имаха родство с това:

. . .Не съм се още разбунтувал
да сляза бледен от иконата
и ангелите да прогоня —
тия стари и кошмарни чували.

. . .Ей тук — на дядо ми кожуха,
опръскан с восъка на църквите,
където преминават мъртвите
и вятърът вонята им раздухва!

. . .Ще сляза аз да се размятам
сред тоя битпазар от съвести

и кучето камила ще прелъсти
да оплоди със други род земята. . .

И си мисля: Ако влиянието е идвало от Есенин и се е формирало несъзнателно у него като ново богоборчество, подклаждано, разбира се, и от Гео Милев? Но за това не беше удобно да се говори. Аз търсех неговите думи и те дойдоха неканени:

— Влияехме се от всяко нещо, което намираше място в нашите списания, а то колко списания имаше, и колко се превеждаше. Та дори и аз се бях хванал с преводи. Човек, когато още се лута за пътя на собственото си творчество, в началото го намира при преводите. Гео Милев имаше влияние и от Маяковски, и от Маринети, и от Рихард Демел, а чрез него то падаше и в моята нива. По-късно разбрах, че това не извира от душата ми, но времената бяха бунтовни и трябваше да се употребява ново джепане за топовете. . . Например за поемата „Мирни размирни години" съм използувал сюжет от поемите „Колът" и „Черна" на Стойко Казанджиев,[4] издадени след Първата световна война в Троян. В тези поеми Казанджиев описва разстрела на Михо Ковашки от с. Острец, убит заедно с други двама войници от 3-а дружина на 34-и пехотен троянски полк. Стиховете на Казанджиев бяха придружени с автентични снимки от разстрела на бойците и това ми правеше голямо впечатление. . . Но това вече не е влияние.

Жена му наля и втори път стъкленицата с вино и ни стана по едно време весело. Ламар започна да тананика някаква родопска песен:

. . .За тебе седам в бахчона,
за тебе махам ракона,
за тебе мием лицесо,
за тебе кичам снашкаса. . .

— Чичо Лальо — питам аз, — не знаеш ли някоя троянска песен?

— Зная една, мама я пееше много. Ама я да видя дали ще си я припомня!

Той започна да нагажда гласа си и каза:

— Аз имам хубав глас. Поп Иван винаги ме слагаше да му държа исо в църквата. Зная цялата служба. — Отново опита гласа си и започна едва доловимо:

. . .Ку стъпи Рада в моя двор,
стъпките й ще изкупая,
с метлата щъ ги изметъ,
с лупатъ щъ ги изфърля!. . .

Но тия не са хубави песни. Родопските са меки като мехлем, като кажат „галям", сякаш пипаш праскова. Циганчето Усин Керим ги знае много. . . Но някога с Мицето Андонов много си допадахме на песни.[5]

— Значи, казваш, че си пял в селската кръчма?

— Аз мога по черковно пеене да заместя и нашия драгалевски поп Еремия. Като момче се научих на село да пея „източното", малко през нос. Гледам в книгата чертиците и по гърба им си извивам гласа ту нагоре, ту надолу. Извеждах поп Иван при по големите служби на двата пряноса, като вървях заднишком, с приведена глава. Съседките казваха на мама, от туй момче ще стане нещо.

— Този поп Иван е оставил силни впечатления у теб, описал си го и в стиховете си.

— Той умееше да украсява църквата и с това печелеше посетители. Иконите блестят от варак, а къде ти блясък по онова време в селските къщи? Поп Иван ходеше да ръси по разни празници. Най-много на водици. Под мишница носеше две руна, едното боядисано червено. След молитвите отскубваше от бялото повясмо и подаваше на стопанката. Тя пускаше едно рупче, което просветваше към дъното на менчето. Във водата имаше и овес. Попът измъкваше и от червеното повясмо, та го клаваше на рамото ѝ. От червеното и бялото мама сучеше конец и го връзваше по дърветата за плод. . .

— Бил си привързан към черквата.

— Привързан беше татю. Той беше религиозен. Ходеше с брада дълга до пояс. Обичаше да слуша, като пеех „Тебе славим Господи. . .". Когато оставаха две копрали до залез, аз отивах до камбанарията и удрях по три пъти камбаната да възвестя на народа, че утре е свят ден неделя.

— Не е било леко и твоето детство. А как си израсъл толкова голям?

— Големият църковен ключ стоеше в една дупка на десния зид до вратата. Аз едва достигах дупката, но се изпъвах и така пораснах. Отключвах и мухалът на черквата ме удряше. . . Но, от мене да запомниш, рода си да тачиш и въздигаш. . .

Уговорих го, докато има хубав сняг, да отидем някой път на ски. Съгласи се, но при условие да не ходим далеч, а на Шевовица, зад Драгалевци.

17 февруари 1957

Няколко пъти се обаждах на Ламар да определим ден за ски. Аз имах едни стари с остри върхове, които не струваха. Ламар ми казваше, че имал два чифта, та да не мъкна нагоре моите чак от Тухларните фабрики.

Бях у дома му към десет часа сутринта, тъй ми беше заръчал. Намерих го да оправя кухненската печка. Виждах го през прозореца приклекнал срещу вратичката и наблюдава как се разгарят въглищата. Потропах на стъклото. Обърна глава, погледна и махна с ръка да влизам:

— Не се изувай, Мишка, обущата ти са оснежени, а не окаляни. Стъпи на тоя парцал, докато се стопи снегът!

Аз стъпих върху подхвърления парцал и застанах като статуя на едно място. Ламар продължи да ръчка с ръжена печката.

— Влажни са въглищата. Лазар ги е товарил не от навеса, а отвън. Стига си стоял на тоя парцал, бе. Казах ти, да се отопи снега, а ти замръзна на него.

Не ми беше още удобно да го питам ще ходим ли да се пързаляме, да не би да се откаже. Но той помнеше уговорката ни и рече:

— Там, в моята стая, на прозореца, съм оставил едно парче черна вакса за ски. Донеси го и намажи тези, дето са в ъгъла на коридора. Моите са лъскави отдолу и нямат нужда от основа. А тия, дето ще ги караш ти, са по-очукани и одрани.

Взех една от дървените табуретки, опрях на нея едната ска и затърках долната ѝ плоскост. Като я надрасках с вакса, Ламар донесе ютията, която стоеше на печката, и я прекара по намазаната плоскост. Ваксата се топеше и се заглаждаше. Замириса на асфалт.

— Тая миризма — каза Ламар — ми напомня преходите по Стара планина. . . Търкай сега с длан по намазаното да се излъскат хубаво. Веднъж, на стари години, се хванах с голяма група да премина по билото на Родопите. Беше навалял пресен сняг, не беше отъпкан. Много изкачване и спускане беше, но и много падане. Заболяха ме ръцете да свалям и поставям коланите на ските. По едно време мислех да се откажа, но, си казвам, ще станеш за резил Лальо. А в раниците бяхме бутнали по шишенце коняк, та като спирахме на завет, си глътвахме. Тоя преход беше от Костенец през Белмекен. Между Белмекен и Равни чал имаше голяма стръмнина. Тая планина съм я ходил лятно време и я познавах на пръсти, а по това време, като паднал снегът, нищо не можех да позная. Първият се спусна и се изгуби, вторият, третият. Казвам си, Лальо, и ти ще се изгубиш така и потънах в пряспата

под мен. През зимата планината има други красоти и опасности, но като сме много хора, всичко се взима на подбив, а и всеки беше тръгнал за слава. Зад Равни чал се откриха големи пространства, но навяни на малки хълмове. Имаше едни млади, рисуваха плавни линии надолу по скатовете, а ние от време на време правехме дупки край тия плавности. Хижа „Заврачица" беше тясна дори и за песни, та решихме да се спуснем към Боровец, където преходът завърши с червено вино. . .

Ламар навлече една винтяга с качулка, че навън духаше, метна ските на рамо и аз го последвах по Сухата река. Той имаше широк гръб и бавна крачка и като се движеше, се люлееше. Преди да наближим разсадника, свихме в дясно и след половин час път се намерихме на един не много стръмен склон сред борова гора.

Ламар бодна задниците на ските в снега и възкликна:

— А, хубаво!

Посегнах да запаля цигара, но той се скара:

— Няма да мърсиш въздуха. Опитай дали ще ти станат ските. Малко ще ти са хлабави, но няма да се спускаш косо.

Ламар стегна щраймерите и се бутна с щеките. Тръгна бавно надолу. Снегът беше сух. В ниското пред къпинови храсти той се обърна и се зарови в бялото. Засмя се и обра с пръсти снега от лицето си. Аз се спуснах по неговите следи.

— При такъв сняг — каза Ламар — само право пързаляне. Добрите скиори и по такъв сняг танцуват, а по отъпкано са като балерини. Тук, на това място, веднъж поканих някои млади писатели да дойдат на чист въздух. Никой не дойде. Страх ги е от студа. А то всичко наоколо е здраве. А когато накупих с писателски пари тридесетина декара, всеки си огради парцел, за да копае.[6]

— Къде са тези парцели?

— Долу под нас, оттатък горичката. Тогава се занимавах с Фонда на съюза на писателите[7] и гледах да понаредя нещо, та пишещите братя да има къде да почиват. То е едно стръмно място, от което и ниви не ставаха. Моето предложение беше на това място да построим почивна станция и щом някому се прииска, да идва и да трака на машина. Не се съгласиха. . . Тогава квадратният метър земя беше по шест лева (б. а. — сегашни шестдесет стотинки). Аз давах капаро на селяните, преди да излезнат нотариалните актове, че носех пари у себе си, около десетина хиляди лева. Моята идея провалиха Боян Балабанов, който беше председател на фонда, и председателят на „себепето", те си имаха вече вили, на тях не им бяха нужни места. . . Мястото, във Варна, където се намира сега нашият почивен дом, също аз го издействувах от Варненския народен съвет. Все през тая парична година купих и вилата на

художника Николов в Созопол за 65 000 лева. Това е най-голямата ми дейност като секретар на „себепето". Другата ми дейност е подобна на нула или безгласна буква. . .

Ламар се движеше стъпаловидно със ските нагоре, пуфтеше и из устата му излитаха облачета пара. Като се позагря, метна винтягата върху близък къпинов храст и остана по пуловер. Постепенно си утъпкахме място в снега и пързалянето стана по удобно. Долу в ниското Ламар се оглеждаше и с усмивка казваше:

— Тоя път не паднахме, Мишка. . . Оттук е минавал старият път за Драгалевския манастир. По него се е движел Левски на кон, за да се срещне с игумена на манастира Иван Ихтимански, или нарицаемия дякон Генадий. Над манастира има стари брястове, тристалетници, в корените им са побити големи железни халки, шопите отдавна да са ги извадили. Това са велики паметници, но никой не ги пази. А дърветата съхнат, умират едно по едно. В двора на манастира е погребан генерал Антон Ковачев, направил много нещо за манастира, а неговият син Мишо Ковачев стана изследовател на манастира, написа книга за него, издирва документи, но до сведения за Левски не се добра. Всичко, което се говори за връзката на Левски с Драгалевския манастир, е взето само от предания, от разказите на съратници. На Михаил Ковачев му викат Мишо Драгалевски. С него сме приятели. Веднъж ми донесе стихове една тетрадка. На, казва, Ламаре, да ми кажеш става ли от тях нещо. Преди Девети е печатал в пресата, мисля в „Заря". . .

— Чичо Лальо, поемата си за Левски в Драгалевци ли писа?

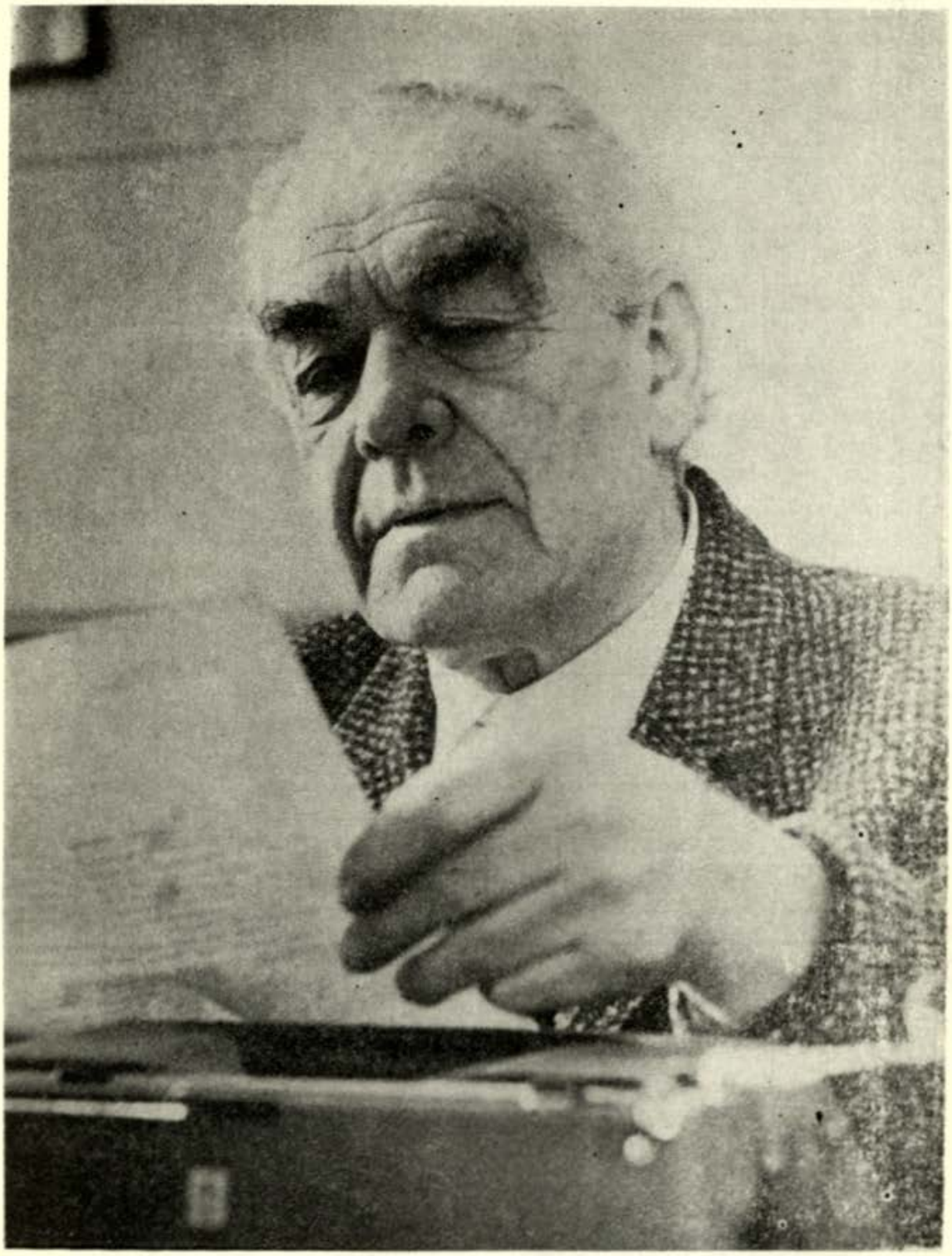
— В Драгалевци. Изпил съм едно буре вино, докато я напиша. С Ивана Бурина се надпреварвахме — той пише за Крали Марко, аз за Левски. Сега не бих седнал да правя такава глупост. Тогава беше на мода да се пишат романи в стихове. Пишеш, пишеш — свършване няма. А до края и вдъхновението ти се изпарява. Додето туриш точката на последния ред, забравил си вече началото и трябва сам да си я препрочиташ. . .

— Оправял ли си я тая поема след това. Връщал ли си се към нея?

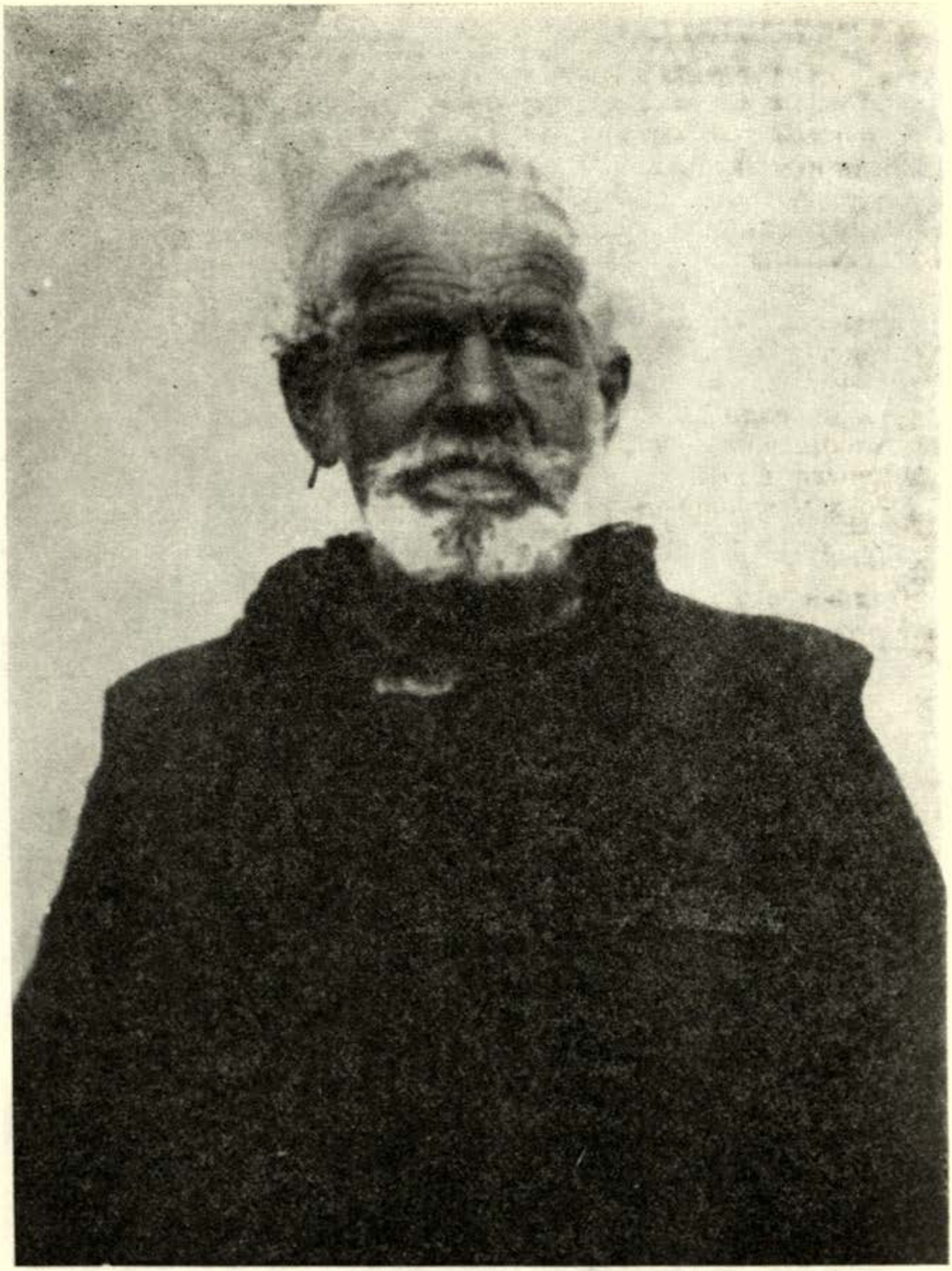
— Нищо не съм оправял. Една каруца стихове са това. На мен леко ми върви писането, като ударя две чаши вино и думите сами се нареждат. Като я написах, дадох му я на Борис Делчев, той да се мъчи.

— В работите ти след Девети няма и помен от онази стилистика, която си прилагал в поезията си по Геово време?

— Не трябва да се оттегляме от нашето, от общото проявление на българския дух. Казвал съм го и пак ще го река: в българ-

Ламар

Марин Вълюв Пончев — баща на Ламар

Ламар — 1920 г.

Родната къща на Ламар в с. Калейца, акварел от троянския зъболекар Васил Главняшки, роднина на Ламар

Илия Бешков, Ламар и Мицо Андонов (към 1925 г.)

ско те е родила майка ти, в него си виреял и порасъл и изведнъж — надолу потури, а нагоре сламена шапка, френски тип. С такава шапка можеше да ходи само Иван Вазов. Интересна работа е това — не мога да си представя Иван Вазов с гугла, а Пенчо Славейков мога да си го представя. Българските поети трябва да се различават от чуждите си събратя по цвят и съзвучие. Модернизмът навлизаше и у нас, както навсякъде, но народът не го разбираше. Големи творци бяха тези, които в модерното вплитаха родното. Такъв беше Иван Милев, така щеше да се развие по-нататък и Гео. Голям и талантлив художник беше и Борис Георгиев, но не е български. Двайсет и пета година прекъсна много домогвания на българските творци. Тия обществени сътресения винаги се противопоставят на интелектуалното. Когато народът поема съдбата на раменете си, започва да се бърка и в работите на творците. . .

— Не можахте ли да се върнете към започнатото?

— Нямаше да го разберат. Сега в поезията на младите навлизат нови образи и ритми, но мъчно ги приемат, че е по-добре да се върви по старому. А новото носи и нови мисли и чувства. . . Хайде да се спущаме полека надолу, че огладняхме!

Понесе се по склона, широко разкрачил краката си за стабилност. Аз го следвах. Не познавах тукашните извилици на мястото. Минахме вляво от възвишението „Ридо“ и при едни орехи Ламар се обърна в някаква канавка. Спрях над него. Подадох му щеката си и той се хвана за нея и се изправи. След това ми показа оттатък заснежените ниви сгушената си къщурка, над стопанството.

— Това не е падане — заразказва Ламар, — някога правихме и втори преход през три планини. Започнахме от Добринище в Пирин, през Рила, та чак до тук. Като се качихме на Витоша, се почувствувах у дома. При тия преходи, като паднех в някоя дълбока пряспа, задниците на ските оставаха да стърчат над снега. Тогава ме хващаха четирима яки младежи и ме измъкваха, а в снега оставаше да тъмнее моето образувание. Тогава спахме на хижа „Дамяница“, спахме от лекциите на някакъв доктор, който ни говореше за опасностите от зимния спорт. Но и след неговите лекции не се отказах, а носих на рамо ските между ледените езера и съм си мил очите с такава кристална вода, че и до днес се инатя да сложа очила. Пазач на хижата беше Митето, който остана по-късно под една лавина, че раницата му била тежка — пълна със салами. Митето беше домъкнал от Рилския манастир една кучка-вълк, която се разбесувала и тръгнала из горите пирински да дири вълци. Като я стягал глад, кучката се връщала край хижата и Митето ѝ носел храна в тенджера оттатък реката, че била добила вълчета. Така отнесла тенджерата из гората, а той не е смеел да си я при-

ЧИТАЛНЯ
БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

бере. Можеш ли да си вземеш обратно тенджера от вълци.. . Хайде. спускай се след мен!

Минахме през едно мостче през реката и се намерихме пред неговия двор.

Ламар е обичал да ходи често на екскурзии по планините. Почти при всяка екскурзия го е придружавал неговият приятел и другар по политически убеждения Мицо Андонов.[8] С този човек съм разговарял не веднъж. Бях му задал следния въпрос:

— Коя слаба черта в характера на Ламар познавате?

— Добрящината му. . . Като споменавам думата „добрящина", не искам да развалям впечатлението от неговата хубава черта — добротата. За тази доброта ще разкажа характерен случай. С него често ходехме на екскурзия. Обикаляхме планините. Веднъж правихме такъв преход: от Мусала на Рилския манастир, оттам — на връх Дамка към езерата. По това време аз работех в Държавната печатница, беше през трийсет и трета година. Уговорихме се да тръгнем в събота следобед. Сутринта ме заболя гърло, беше ми се зачервил езикът. Лекарят ми каза, че е лека ангина, и тръгнахме. Към Самоков ме заболя повече, езикът ми се поду. Някъде под Рибните езера вече не можех да търпя болките и легнах с висока температура. Ламар седна до мен и цяла нощ не спа. Като захапа цигарата, цяла нощ я държа в устата. Стане, насече дърва за огъня и отново седне край мен. Знаех, че не му е лесно и на него, но не даваше вид, че се тревожи. Когато слезнахме на Рилския манастир, лекарят, един руснак, ме посъветва да не ям „ни мягкое", ни „твердое". Ламар се противопостави: „Я го остави!", и ме пое да се грижи за мен. В София се установи, че в дъното на езика ми съм имал гноен абсцес, от който е можело да се получи отравяне. Такъв беше Ламар. . .

При моите системни разговори за Ламар със Здравко Сребров той се изказа по следния начин за планинарската страст у поета: „В една от хижите в Средния балкан — хижа „Тъжа", под Мара гидик, стои още, може би на лично място — на стената в приемната — продиктувано от Ламар двустишие:

До пладне се минава планина.
До съмнало се шъпне на жена!

Дали Ламар остана верен на тази негова мъдрост до смъртта си, нека това остане негово достояние — тайна, отнесена в „небитието".

Друг Ламаров придружител при неговите безбройни екскурзии е бил Андрей Пухлев.[10]

6 май 1957

Топло пролетно следсептемврийско слънце. Направих една разходка из Витоша, през Кумата, през Черни връх и надолу към Драгалевци. Обущата ми бяха окаляни от разтопения сняг по пътеките, а и бях грохнал от ходене, та се надявах да намеря Ламар в къщи, за да уталожа с нещо глада си.

Вратата на къщата беше отворена. Терасата беше отрупана с бял черешов цвят като сняг. Не премита цвета, това му радвало окото. Намерих го в задния двор сред малините. Разреждаше ги, подрязваше, обул избелял бризентов панталон. Нареди ми да го почакам на терасата. А като се разиграли наоколо едни пияни пчели и пълнят клонака на черешите с бръмчене. Отдолу, откъм стопанството товарят тор и миризмата идва на вълни чак до прага на къщата му.

— Ще се задушиш в тая миризма! — му казвам.

— Добра е тази миризма. Къде из града ще намериш воня на говеда. Много обичам да усещам из въздуха, че наблизо има овце или коне. Лошото е, че лятос мухите от текезесето пътуват и до моята кухня.

Влезнахме в работната му стая, както я нарича той. Донесе шишето от мляко, пълно с вино, и го постави на масата.

— Ето, затова не съм покрил бюрото със стъкло, за да може човек да чуе, че се поставя шише. Какво бюро, това е тезгях за правене на стихове. Сядаш и започваш да ги оглаждаш с рендето. Взел съм от комшията агнешко, прясно, клал го вчера, да почетем Гергьовден, нали днес е народен празник. Снощи дворът на черквата беше претъпкан от хора и агнета със свещи на рогцата. Светят ония свещи, хубава работа! Гледах, гледах през оградата и ми се напълни душата. Едно време ходех след нашия поп Иван да му нося котлето, а той чупи от агнетата плешки и бута в една торба. Сега селяните се изхитриха, стараят се и те да измъкнат нещо. Жените им в къщи пият домашна ракия, а те чакат в кръчмата някой да ги почерпи. . .

Ламар приседна зад бюрото, аз — на едно от дървените столчета и посегнахме към чашите. Неговата жена, Веса, ни донесе мезе, наръсено с разни тревуляци, на които не им знаех името. След това и тя приседна на столче до самата врата и започна да кърпи с дебели конци вълнените му чорапи, пъхнала в тях дървено яйце. Ламар се дразнеше от това, че жена му се присламчваше към разговорите, но се виждаше, че тя е много привързана към него и го уважава. Той подхвърли с ирония:

— Художниците винаги се прилепват към писателите, та да чуят нещо ново, защото от мен да го знаеш — художниците не са извисени много духовно. Не обичат да четат.

— Какъв художник съм аз! — оправдаваше се жена му.

Аз присегнах към чинията пред мен и казах:

— Много от писателите се опитват да рисуват, но между художниците такива да попишат са малко на брой.

— Не писателите — поправи ме Ламар, — поетите рисуват. Всички, които посещавахме „Копривщица“, драскахме по нещо на хартия. Христо Ясенов беше добър художник,[11] но не му оставаше време да се занимава с това от конспирации, той беше много партиен и предан. Николай Райнов също рисуваше, но в къщи той не сядаше пред хората да импровизира, както правеше Гео например. Хрелков рисуваше и все имаше намерение да влиза в Рисувалното училище, но не му достигнаха сили. Аз драсках глупости и каквото съм направил, не си е приличало с първообраза човешки. Гео ме беше рисувал, но върху листа се разля чорбата на Христо Ясенов, който все беше гладен, но буташе чорбата по масата, та и другите да сръбнат. . .

— Къде се намираше тая „Копривщица“?[12]

— На „Дондуков“, до книжарницата на Чипев. Държеше я баба Брайковица, след като умря мъжът ѝ. Към улицата беше бакалницата, а в задното помещение — кръчмата. От Чипевата книжарница се прехвърляхме в кръчмето. При едно от тия прехвърляния Филип Чипев ме уговори да издаде „Арена“,[13] та Гео се дръпна — искаше той да издаде тия седем стихотворения.

— Копривщица голяма кръчма ли е била?

— Бърлога. Нямаше прозорци. От вратата се влизаше направо в една стая, в която, ако не светеше оплютата от мухи лампа, ще си счупиш главата. Събирахме се там и Гео, и Христо Ясенов, и Николай Хрелков, понякога се вестяваше и Начо Иванов, Рачо Стоянов, Гьончо Белев. Яко Доросиев посещаваше аперитива. Всички не мога да ги изредя. Все бедняци, нямаха пари да си платят вересиите на баба Брайковица. Гео идваше с една кожена полушубка, казваше, че била от лисица. Шапката си нахлупваше ниско над ухото. Модернисти!. . . Христо Ясенов и Гео много се сдушваха. Двамата се срещаха в сладкарница „Роза“ и в „Охрид“ на „Дондуков“ и оттам идваха заедно. Туджарчето носеше една шапка с много широка периферия. Налиташе на карирани панталони и черни вратовръзки. Всички го обичаха, нямаше врагове, беше чистосърдечен, откровен. Беше много набит и аз бях набит, но той често ме побеждаваше, когато си мерехме силата на масата с ръце. Ясенов ходеше и в кафене „Цар Освободител“ и в бирария „Батенберг“. Той и Гео донасяха последните моди в поезията. По това време, около двайста или двайсет и втора година, започнаха да идват на руски език от Берлин изданията на Блок и Есенин. Гео донесе „150 милиона“ на Маяковски и в черната стая ги четяхме и се възхищавахме, и се приобщавахме към една голяма поезия. В „черната стая“ се зараждаше нашата модерна поезия, главно в лицето на Гео. . .

— Коя черна стая?

— Тъй наричахме задната стаичка на „Копривщица“. защото Каварналиев се беше сетил да я боядисаме с черна боя. Стана като ковчег. Декадентска работа. Лъжехме собствениците, че боята, като изсъхне, ще посивее, та да се съгласят, но те ни угаждаха. „Дванадесетте“ на Блок, поемата, която Гео преведе, беше илюстрирана от Ларионов и Гончарова, съпрузи. Две от тези рисунки: „Пес буржуй“ и „Иконата на Исуса“, прерисува върху черните стени Христо Ясенов. Беше останала от бронзовата боя, та Николай Райнов дорисува някакви мистични знаци. И обстановката стана съвсем ракиена. . .

— Като поет кой надделяваше в тази компания?

— Свещенодействуваше Гео, но и Ясенов не падаше по-долу. Сега говорят, че той оставал в нашата поезия с „Петроград“, а не виждат останалите му стихове, на каква висота са. Ясеновия „Рицарски замък“ и сега много от сегашните не могат да го постигнат. Безквартирен, както много други, но винаги засмян и духовит. Беше як и набит, а имаше нежна душа. За него съм писал през тридесета година във вестник „Дума“.[14] Като прочетох скоро какво съм писал тогава, се засмях, глупости съм писал: „Аз смело мога да кажа. . .“, тъй съм започнал. Значи шаблонните думи от събранията не са отскоро. И нататък: „За него поезията беше нещо външна работа. . .“ Така ли се пише за приятел. Та ние горяхме с поезията. . .

— Кои други чужди поети четехте освен тези, дето спомена?

— Какви други! Само руски поети. Езици не знаехме. Гео превеждаше и каквото отскубнем от него. А ние — от втория матерен език. Четяхме Гумильов. Белогвардейците го разпространяваха много. Той ни допадаше. Бяхме подражатели и не приличахме на себе си. А сега, когато заприличахме на себе си, не можем да подражаваме. Кой каквото направил, направил. . . Едно време се борехме да ни се чуват имената. И на теб казвам, да го запомниш, сега работи за име, та утре то да работи за тебе.

— Защо името да работи за мен?

— Защото сега и плява да дадеш за печат, поглеждат най-напред кой се е подписал отдолу.

— Значи, руската поезия, казваш?

— Не го казвам, а така е. Но тия работи не идваха преко от Русия. Нямаше излаз за там и оттам за насам. Та ние воювахме срещу тях. Пред фронтовете на Добруджа срещу тях бяха преминали дори турски дивизии. Това е срамът на нацията. . .

Извадих листче, за да запиша някои неща, но Ламар спря да говори. Направих грешка. Той рече:

— Имам навик да казвам „от мен да го запомниш“, а не „да го запишеш“. Иначе работата става вестникарска. Ти да не се разсърдиш, обичам естественото.

— А какво не обичаш?

— Не обичам да ходя на театър и на кино.

— Защо?

— Леля ти Веса ще ти обясни.

Тя се смееше и нищо не ми обясни. Допих чашата и се надигнах да си тръгвам и без това бях предупреден, че скоро щял да дойде Сашо Гетман да го вземе, та да ходели на „Алеко“. Знаех, че тръгнеш ли си веднъж, Ламар няма да те спре, а и в приказките си е прям. Но реших, когато ходя при него, да внимавам с тефтерчето. Когато напуснах дома му, отбелязах в бележника си: „Да продължа разговора за аперитив „Копривщица“ и за посетителите ѝ“. . .

14 септември 1957

Срещнах Ламар на излизане от издателство „Български писател“. Бяха отминали летните курортни дни и писателите щъкаха като риби между издателствата и редакциите, където се подготвяха новите планове за издаване на книги. Промених намерението си да посетя Никола Фурнаджиев, при когото бях оставил стихосбирката си за мнение, и тръгнах с Ламар.

Той ме поведе по „Граф Игнатиев“ да си избере риза. Влизаме по магазините, беседва с продавачките, дружи непринудено и подхвърля шеги. Препоръчвам му да си вземе риза в убита гама, която да отива на посивелите му коси, но той се противи:

— Само бяла риза. В Калейца от малък съм жадувал за бяло. Когато отивахме в Троян, най-голямо впечатление ми правеха хората в бели ризи и черни вратовръзки. Това беше моя мечта. А на село знаеш в каква мръсотия се живее. Там долни гащи не носехме, а дълго време и момчетата ходехме с поли. . .

Неусетно минахме от „Граф Игнатиев“ по „Леге“ и се изправихме пред новопостроения партиен дом. Ламар спря, погледна нагоре сградата и попримига:

—Що скала са натрупали една върху друга. Катерачите ще се зарадват, вместо да ходят по планините, тук ще правят тренировките си. Започвам да се обърквам къде беше Чипевата книжарница и къде се е намирало свърталището ни. И градовете се преобразяват като хората, разрушаваш в себе си важни неща, а запазваш незначителни. . .

Знаех, че някъде на „Веслец“ е била печатничката, която през двайсет и пета година устройват с Тончо Цоневски. Поведох Ламар натам, а той се смее, след като си припомня някоя и друга случка около печатницата. А тя вече не съществуваше, бомбите бяха разрушили сградата, където се е намирала. Мястото беше разчистено, но зееха огромни дупки и сред тухлите светлееше вода.

— Нечетен номер имаше дюкяна — започна Ламар, — на гръб мъкнехме хартия, повече аз влачех, че Тончо беше слабоват и пиеше подсилващи лекарства. Събрахме пари към 120 000 лева. Тате даде, взел ги от Ристя Вълюв, и бащата на Веса даде и от един марколюбител купихме една крачна американка. Загорски се казваше темброфила. Доста се въртяхме около машинката и като деца се радвахме, виенска стока. Загорски я беше доставил от изложението. Тежка машина. По няколко пъти я подритвахме, за да се отвори и затвори. Много пот се изля около нея и видяхме, че без работник няма да я бъде. Взехме един, Велин, като капиталисти гледахме раменете му, да е як. И човекът работеше, а пари не идваха — конкуренцията беше голяма, а ние новаци. Но и много от парите отиваха в джеба на кръчмаря бай Павли Попов. Кръчмата му беше тук, на ъгъла, на „Екзарх Йосиф“ и „Веслец“. Май че на нашата машинка „Феникс“ печатахме повече партийни позиви, отколкото етикети за Тевекелиев, но такива бяха времената, бунтовни и възраждащи. А парите идваха не от позивите, а от етикетите за домати. . .

Спряхме пред кръчмата:

— Входът ѝ беше точно на ъгъла, с едно каменно стъпало. Казваше се „Оборище“. . .

В момента помещението беше превърнато в хлебарница, но спомените на Ламар никнеха и донасяха имената на Гео Милев, Антон Иванов, Начо Иванов, Аврам Стоянов, Яко Доросиев и други партийни деятели, които са търсели печатари да свършат някоя и друга конспираторска работа. Стояхме на отсрещния ъгъл.

— Каруцарска кръчма. Наоколо всичко миришеше на течно грозде. Беше ни на път. Гео живееше на двеста метра от тук, до халите. А и много агенти се въртяха. Повечето ги познавахме, от тях не се пазехме, а от онези, дето не бяхме виждали. Последните се прехвърляха от дюкян на дюкян и правеха обиски. Зад тях се движеше като боклукчийска гальота камионетка, пълна с разни конфискувани вестници, списания, позиви. Влязнат в „Ново изкуство“ (така бяхме нарекли нашата печатница, че по етикетите слагахме разни шарении и измишльотини, и бяхме си на-

бавили виенски шрифтове), стоят и наблюдават, слушат как кляф ката звъни и некролозите се въртят, а под дъските дремят позивите. Агентите бяха хитри, спрат на едно място и леко почукват с налчето върху дъската, да чуят има ли празнина. Питат тоя на некролога комунист ли е, казвам може и да е комунист, щом е дошъл в моята печатница да му отпечатам последното, най-хубаво слово. И взема от тезгяха шишето с жълтата троянка, та им подам. Те уж на служба, ама смучат. . . Нашето списание „Новис" беше престанало да излиза. На 25 септември 1932 г. Работническата партия спечели изборите за общински съветници и комунистите превзеха столичната община. Бюлетините за изборите ги печатих аз. Бяха сребърни бюлетини и в печатницата всичко беше потънало в сребрист прах. . .

Вървим надолу по „Веслец". Много от онези стари сгради са запазени. Особена тишина глъхне наоколо. На 21-и номер редица от спуснати стародавни дюкянджийски рулетки. Долните им краища са вече изгнили от дъждовете и едва ли могат да ги вдигнат, както някога са ги отваряли с трясък.

Много пъти Ламар е разказвал един анекдот за Антон Страшимиров, който често посещавал неговата печатница. На новата американка „Анкер", която била по-голяма от старата „Феникс", отпечатали портрета на Страшимиров за някаква негова книга. Един от отпечатъците закачили на стената и като влизал, Страшимиров се разтапял от удоволствие. Точно по това време правителството наградило Страшимиров с орден и един от работниците на Ламар нарисувал върху отпечатъка с жълта печатарска боя лента с орден. Забравили да свалят от стената тая шегаджийска история и при едно посещение писателят забелязал направеното. Нарекъл Ламар простак и повече не стъпил в печатницата. Сдобрили се едва две години след тази случка, когато Ламар го похвалил за книгата му „Роби".

Този епизод Ламар и сега припомняше с лека насмешка в гласа си.

— Чичо Лальо, да те попитам нещо, докато не съм забравил. Ти на ръка ли пишеше статиите си в печатницата?

— Как на ръка! Аз бях един от първите, които имаха пишеща машина — една „Адлер", на която буквите хвърчеха като гарги над листа, но вършеха добра работа. Такива машини и сега не са за изхвърляне. От няколко години работя на една найлонова и чарковете ѝ започнаха да се губят. Имам една малка „Хермес Бейби", която съм оставил в дълбока резерва. Тя обходи с мене войната и много стихове съм писал с нея „на коляно". . .

— Кажи ми още нещо за Тончо Цоневски.

— Какво да ти кажа, Мишка, и той като мене се прехвърли в столицата да търси „голямото“. С него бяхме съученици в Свищов, а след това заедно работехме в Троянската търговска банка като книговодители. Слабовато момче, но умно и предприемчиво. Аз знаех, че по време на студентстването си в София, за да припечели някой лев, е работил като словослагател в печатницата на Стайков. Изучи го словослагателския занаят и бръмна една муха и в моята глава да отворим печатница. Приех идеята, но нямахме пари. Както казах, сдобих се от тоя-оня с пари и открихме печатницата. Тончо разбираше целия занаят, а аз бях пълен невежа, но помагах. Не бях съвсем калпав и се научих, че имах и усет към графиката. . . От работата около машината ставахме черни и не можехме да се измием, че нямаше и сапун. А по това време с Веса живеехме към трамвайното депо, към гарата, където имаше вечно мъгла и пушек, дрехите ни ставаха сиви. . . Какво още да ти кажа за Тонча. Беше по-млад от мене, но голям способник и умелец, свиреше на цигулка и беше наизустил немски и есперанто. Граматиката въртеше като професор. На всичко отгоре — скромник и не желаеше прочутие земно. Не пиеше, не пушеше. . . Точка. Ламар!

Пред халите се разделихме. Всеки трябваше да гони работите си, а ми се искаше да ми разказва още. . .

За Ламаровата печатница съм провел множество анкети, които ми помогнаха да добия по-пълна представа за обстановката и дейността на нейния собственик:

Борис Делчев: „Ламар е бил на трийсет години, а аз — на осемнайсет. Истинската ни среща, при която за него аз бях неизвестен студент, стана в първите години на моето следване, навярно през 1931 година. Отидох в неговата печатница на „Веслец“ да получа един позив на Юридическата секция на БОНСС. Този позив беше писан от мен, но даден за отпечатване от друго лице. В някое от списанията на Ламар или може би във вестника на Георги Жечев „Мисъл и воля“ имаше реклама, че в печатница „Ново изкуство“ се продава книгата му „Мирни размирни години“. Взех позивите и си купих и един екземпляр от неговата стихосбирка, върху която той с едри букви се подписа ЛАМАР. За автограф аз не съм го молил, той по собствено желание направи това. Този екземпляр пазя и до днес. . . Спомням си, че печатницата му беше дълго и тясно помещение. Вляво — до вратата — бюро, върху което бяха разхвърляни разни шпалти. Той посегна и ми даде книгата, мисля от бюрото, или от етажерката над него. Бюрото беше до самия прозорец. . .“

Мицо Андонов: „. . . Бащата на Лальо беше беден човечец и нямаше отде да вземе. Братята на Ламар също нямаха, затова той беше взел на работа при себе си и своя брат Стойно, който беше болен човек, страдаше от епилепсия. При тази болест съществуват пристъпи, които при Стойно се придружаваха от повишена буйност. При един такъв припадък Стойно посегнал на баща си, който починал. Ламар казваше за тоя случай, че е едно не-

щастие. . . Освен Стойно Лальо имаше и втори брат Вълю, но той замина някъде из Южна Америка, към Аржентина и никога не се е завръщал в България. . . В печатницата си Ламар печаташе акцидентни материали, но и нелегални позиви, които носеха съответни рискове. Веднъж бях в печатницата, до входа, когато в нея влезе един от мръсните агенти Бойчо Механдов и каза: „Маринов имаме малко работа тук!“ Отвън го чакаше друг агент. Идваха на обиск и най-напред се насочваха по стълбите към галерията, където се набираха материалите. Когато чу тези думи, Ламар се изправи до машината и извика: „Пак ли, бе!.. . Прогонихте клиентелата ми с тия ваши „работи“. Тоя път, а си мръднал, ще се бием!“, и свали ризата си. А Лальо беше едър и голям, като свиеше юмруците си. Горе в галерията работниците чуха тупордията и след малко брат му Стойно застана на стълбата, като питаше: „Какво става, бате?“ Тези негови думи бяха знак, че горе наборът е вече разсипан и статията, която се е набирала, е потулена така, че никой не може да я открие. Ламар беше непреклонен и това беше една от силните му черти. . .“

Иван Мартинов: „. . . Печатницата му се намираше на „Веслец“, като тръгнеш надолу към реката, вляво. Аз се познавам с Лальо от трийсет и втора година, когато бях редактор на РЛФ. Посещавах печатницата му, за да му предам за печат позиви на партията. След това отивах да ги прибирам и да му заплатя материала и труда. . .

— Защо му заплащахте — запитах, — нали това е било партийна задача?

— Заплащахме му, тъй като по онова време не всеки се наемаше да върши подобни поръчки. Ламар не беше член на партията, а анархо-комунист, каквито бяха неговите сътрудници Здравко Сребров и Славчо Васев. Те помагаха на комунистите, тъй като тогава беше настъпил общоделският период. За членове на партията ги приехме след Девети септември. . .“

Здравко Сребров: „Запознанството ни с Ламар стана в неговата печатница „Ново изкуство“, където ме заведе Мицо Андонов. Тя се намираше в долния етаж на стара висока сграда. Имаше два входа — един към улицата, друг — към задния двор. Това улесняваше пренасянето на конспиративни материали от двете момчета — работници на Ламар. На тези момчета Ламар плащаше нередовно, когато имаше пари. По-често той нямаше пари, а и ръката му бе широка. Харчеше свободно, без задръжки. . . В помещението имаше две малки американки — печатарски машини, които тракаха постоянно. Едната — отляво, другата — отдясно. Между лявата „американка“ и прозореца към улицата се намираше малка маса за канцеларски и редакционни нужди. До нея се настаняваха честите му леви и „разнокалибрени“ по политическа принадлежност гости. Полицаи от „Обществената“ — също чести „гости“ на Ламар — не сядаха там. . . В дъното на печатницата, вляво, водеше вита дървена стълба за горната „галерия“, където се намираше наборното отделение. В него Ламар, прав пред касите с различен буквен материал, запретнал ръкави, набираше с различни шрифтове бланки, етикети и пр. на частни фирми. В печатница „Ново изкуство“ се печатаха не вече като „чиста“ търговска „стока“ сп. „Новис“ (1929—1932), сп. „Пробив“ (1936), някои отделни Ламарови издания, между които и поемата му „Мирни размирни години“. Тук излизаха на бял свят „конспиративно“ печатани много от позивите на партията. Често част от тях биваха конфискувани от агентите на бюро „Преса“ при Дирекция на полицията с нискостълбния по ръст и по. . . манталитет Сапунов. Ламар хитро успяваше чрез двамата си работници да изнесе позивите по „принадлежност“ и често агентите оставаха с пръст в уста. Ламар нерядко респектираше полицейските си гости с внушителния си вид и възсурова безцеремонност на „господар“. . . Все пак не бяха редки „вземания—даванията“ му с полицията и с прокуратурата. . . Печатница

„Ново изкуство“ може да се нарече за времето си „революционно гняздо“. Тя се посещаваше от такива видни деятели на партията като Тодор Павлов, Асен Бояджиев — с тях се запознах в тази именно печатница. Също Аврам Стоянов, Йордан Милев, Начо Иванов, Кавракиров, видния адвокат „чичо“ Стойно Стойнов, адвокатът Аспарух Велев. Идваха писателите Антон Страшимиров, Николай Хрелков, Тодор Генов, Иван Мешеков, Славчо Васев, Владимир Харизанов, Ангел Тодоров, Крум Пенев, Мицо Андонов, излезлият от затвора Борис Георгиев — близък съмишленик на Георги Шейтанов. . .“

Славчо Васев: „. . . В печатницата си Ламар работеше на общо основание — от най-тежката, хамалската работа през словослагателската до работата му на машините. Сам връзваше формите и списанието и по този начин вършеше работа и на метранпаж. Сам водеше сметките и книжата на печатницата. Затова му помагаше неговото търговско образование от Свищов. Поотделно, а често и вкупом се събирахме в печатницата аз, Здравко Сребров, Димитър Косев (който идваше по-рядко), Славчо Красински, Владимир Харизанов, Тодор Генов и др., като в същото време там намирахме и други посетители и клиенти. По този начин печатницата беше не само литературно средище, но и творческа лаборатория, именно „лаборатория“. . . При тези посещения Ламар успяваше да организира работата на печатницата и в същото време да взема участие в литературните разговори. Ние обикновено сядахме, кой на каквото намери, в партерното помещение ,в което се намираха машините. Виждал съм го да пренася тежки топове хартия, по което личеше и неговата голяма физическа сила. По повод пренасянето на тази хартия той подхвърляше „Няма по-тежко нещо от хартията и жената!“. . . Оживеното трудово ежедневие на печатницата се усложняваше от присъствието на клиенти и кредитори, каквито Ламар имаше доста. . .“

Младен Исаев: „. . .Запознаването ми с Ламар стана, струва ми се, през трийсет и първа или трийсет и втора година, когато на власт дойде Народният блок и имаше възможност за печатни изяви. Тогава, спомням си, отидох в малката Лальова печатница на „Веслец“. Качих се в галерията. Имаше няколко дървени каси с наборни букви, пред които Лальо с регал в ръка вършеше своята работа — набираше някакъв текст. Бях го посетил във връзка с позив на Работническата партия, с която задача ме беше натоварил Начо Иванов, един от изтъкнатите дейци на НРПС. Той често посещаваше Ламар, за да печата при него нелегални позиви. По това време аз имах вече литературни изяви в печата и вероятно Ламар ме е знаел. При едно от тези мои посещения Ламар ми подари стихосбирката си „Арена“, която още пазя с неговия автограф. . .“

Спомените за Ламаровата печатница са много, както са били доста и посетителите ѝ. Неговият другар по фронт през 1918 г. Дука Паскалев разказва, че когато работел в София като началник в Инспекцията на труда и социалните осигуровки, негови чиновници-ревизори са правели проверки на Ламар и са констатирали нередности — Ламар не е водел редовно осигуряване чрез трудови книжки на своите работници. Но, от друга страна, с каквото е можел, е помагал на своите сътрудници.

„Бяха трудни години — разказва Паскалев, — спомням си, че станах поръчител на Славчо Васев, за да си купи на изплащане плат за костюм. Той току-що беше завършил и трябваше да учителствува в провинцията.

Налагаше се да бъде добре облечен. Но Славчо не плащаше вноските и кредиторите започнаха мен да ме търсят. Аз отидох при Ламар, в печатницата, и му казвам, че Славчо не плаща вноските. „Откъде ще вземе да плаща! — каза Ламар. „Нали получава заплата?“ „Той сега се е заженил там. Аз ще му уреждам сметките!“ Като пристигаше съобщение, отнасях го на Ламар, за да плати. Така няколко пъти. Веднъж отново отидох, а той извика: „Нямат ли край тия вноски, бе!“ Може би помисли, че върша нещо в своя изгода. Може би се усъмни в мен. От тоя момент спрях да нося съобщенията, а последната вноска платих аз. Когато всичко беше уредено, Ламар се заинтересува: „Защо не идват вече разписки за плащане?“ Казах, че вече всичко е ликвидирано.“

23 септември 1957

Оня ден се видяхме с Ламар в града и ми каза: „Мишка, утре е празник на генералите, можеш да наминеш привечер да видиш как се приготвя телешка глава в шкембе!“

Двайсет и трети септември е ден на Народната армия. Наминах привечер към него. Намерих пътеката от Тухларните фабрики, покрай една рекичка, която разцепваше на две едно кварталче, не знам защо наречено „Машина махала“. Тази пътечка минаваше зад вилата на Людмил Стоянов и оттам до Ламарови е двеста метра.

Ръмеше дъжд в този ден, ситен, неприятен, излъскал тъмните листенца на чимширите в неговия двор.

Намерих го да търкаля по двора старо буре. Като ме видя, показа с ръка да се качвам на терасата и да почакам.

Бурето беше окаляно. Той донесе кофа с вода и започна да го мие с метла. Когато свърши тая работа, измъкна изпод терасата, където прибира въглищата си, няколко щайги и една етернитова плоскост, вълнообразно нагъната. Постави тази плоскост върху бурето, на двата й края сложи двете щайги с дъната нагоре и върху тях закрепи третата щайга.

За какво му беше тая играчка!

Той дойде до стълбището, където беше поставил някакъв вързоп, и извади от него хляб. Нарони в ръцете си трохи и ги пъхна под щайгите. Стана ми ясно.

— Влизай сега в кухнята — нареди той — да не пречим на пилетата!

Застанахме до прозореца и се загледахме умълчани към импровизираната птича хранилка. Цялото му внимание беше насочено натам.

— Ето, най-напред идват косовете. Виждаш ли какви са им златни човките, като ятагани бият с тях по щайгите. Много са гладни горките. Гледай как след малко ще дойдат две гугутки.

Покрай стопанството са се навъдили много. А врабчетата ги е страх. И за тях ще остане. Когато косовете не са гладни, стоят настрана и чакат страхливите врабци да измъкнат залците навън и тогава им ги крадат, Няма по-хищна птица от коса. Половината от черешите те ги съсипват, другата половина — червеите. Нека ядат. Хората колкото повече мислят за слабеене, толкова повече има за дивеча и животинките.

Взе сатъра, опрян до етажерката на масата, извади изпод нея дървена подложка и започна да ситни твърд хляб. Чукаше старателно и казваше, че от белия хляб птиците ще ги заболят стомасите.

Когато навън се мръкна, дръпна пердето и седна до масата, като постави пред себе си цигарите и кибрита. Смукна два-три пъти, загледан някъде през стената, и изведнъж се сети, отвори фурната на печката и извади една тавичка:

— Мишка, тия военни изядоха на обяд главата. Останало е нещо, ако не ти стигне, ще ти досипя боб. . . Ей, като се съберат военни на едно място, приказките им все за войни и за ордени. . .

Той сипа по чаша, но аз използувах паузата:

— Чичо Лальо, ти колко ордена имаш?

— Младен Исаев има повече от мен, а Тодор Генов — по-малко. Като им ги събереш в една шапка и ги разделиш на две, ще получиш моите медали.

— Защо с ирония? Това са отличия! Сега е на мода да се носят значки.

— Имах и такава една значка с голям болт отзаде ѝ. Правехме си шеги с нея. Като я закачим на куртките, зевзеците тупаха с ръка върху нея и болтът се забиваше в гърдите ни. След войната намерих работилницата, където ги произвеждат, и им казвам, болта на тая значка да вземе човек, та. . . Те се смеят и го оправиха.

— Все по-друго е да носят ордените ти на възглавничка.

— Когато свърши войната, започнах да обикалям из военните поделения, да сдавам какво ли не имущество. На пропагандната рота се водеше най-чудноват инвентар. Явих се пред Фердинанд Козовски. Всички ги бяха произвели в по-горен чин, аз си останах поручик още от старата царска войска. Козовски ме срещна и извади от джоба си заповед на Щерю Атанасов, с която ме отзоваваха от фронта, но аз не съм знаял за това, а и Козовски пъхнал заповедта под шапката си. Като се видяхме в тоя момент, той ми казва, бяха те наклепали там, но аз не обърнах внимание на това. Сега искаш ли да те направим майор. Отвърнах му, че вече няма смисъл. Не дълго след това Добри Джуров ме провъзгласи за пол-

ковник, но аз и досега минавам за генерал от запаса. На фронта носех един бял кител, който много стряскаше войниците. . .

По терасата се счуха стъпки. Ламар каза:

— Това е моят съсед Драган.

Влезна към шейсетгодишен човек с прошарена коса. Ламар нямаше навик да запознава хората. Каза на влезлия да си вземе стол и да седне. Запита го дали към кръчмата се е мернал Тодор Генов или Петър Пондев. Драган каза, че още никой нямало. Разбрах, че ще посещават селската кръчма, и не след дълго ги напуснах. Новодошлият прекъсна приказката ни. . .

3 януари 1958

Нова година премина. Спомних си, че на първия ден на всяка година Ламар празнува своето рождение. Хрумна ми да го посетя. В бележничето си бях отбелязал теми за беседи: „Детството", „Жена му", „Литературното творчество". . .

Ламар кълцаше на масата лук и го сипваше в тава с разни мерудии.

— Добре си дошъл, Мишка, сядай! Утре ще ми идват на гости Светослав Минков и Ангел Каралийчев, та да им приготвя мезето. Поканих ги за рождения ден, но тия от селото не заклали телето. Та поотложих посещението им.

Ламар подложи в дъното на тавата шкембе, голямо, колкото престилка, и започна да ръси отгоре му разни накълцани мерудии. Слагаше орехи, маслини, парченца кашкавал, сипа и чаша вино и му помогнах да надупчи телешкия бут и да навре в раните му чесън. Зашихме, като надиплихме предварително шкембето, и привършихме с мезето за видните писатели.

Седнахме в писалищната му стая и поведохме непринуден разговор за народните гоби.

— От моята баба Ивана зная тия тънкости. Там на село нищо не хвърляха, като заколят добиче. . .

— Коя беше баба Ивана?

— На татю майка. Беше голяма врачка и магьосница. От нея научих само магията за пиенето. Тя даваше на добрите да пият маточина, а на злите — отровни билки. Лекуваше с треви и думи. Като говориш мъдро, билката, която държиш в ръката , цери. Сега този начин го наричат внушение. Баба умееше да внушава. С маточина се събират пчели, които се роят. С босилека да си трият в черквата главите с него. Равнец, звъника, подбел — тя даваше за гърди и кашлица. Ето ги онези горните бурканчета из поли-

цата. И аз съм събирал от тия чудеса, но рядко правя отвара. А баба само това препоръчваше: вари им на хората да пият и да се успокояват.

— Наистина много бурканчета си наредил, но по тях няма надписи, ще ги объркаш.

— Нарочно не слагам надписи. По миризмата трябва ди ги познавам. Като тръгна нагоре по Витоша, отскубвам по някоя травка, че я слагам в раницата. Но и този занаят вече се забравя. Силно е онова, което никне от земята. А всичко цъфти различно. Пръстта една, а корените различни. Чубрицата мирише едно, а дивисила на друго. Тъй е устроен човек, че не всяка миризма харесва. Което цвете ми харесва по миризма, от това място съм поникнал и аз. Събера билките, дето ги има по Витоша, и си казвам, ще насека корените от съвлек и равнец с кривицата и ще дам на някоя булка да пие за рожба. Ама не става с билки, Мишка, трябва булката и в очите да я погледнеш, и нещо да ѝ пришъпнеш на ухото.

— А баба Ивана, като им пришъпне на ухото, прихващат ли?

Ламар се смее гърлено:

— Прихващат я. Баба ги учеше как да си откраднат дете. Шъпне им нещо, плюе им в ухото. Велико нещо е това баянето, когато човек не го разбира, че е гламавщина. На моята кръгла годишнина ще заръчам на селяните да наварят чорба дрянковица за гостите, каквато я помня от малък. А баба я нареждаше хубаво. Режеше глава лук, присегне към кратунената солница и щипне с четири пръста, накълца две зелени чушки, два зелени домата и всичко метне в котлето. Зад руша виси окадена кълчищна торба, до коша с вретената. Всичко почерняло от дим, ама където лизне пушек, всичко става сладко, и сланина, и риба. Баба броеше на дланта си десетина сухи дренки и ги хвърляше в паницата, прибавяше един кривеч житен булгур и сушени гъби и цялата тая смес ври. Така помня. . .

— Ти не си ли запомнил какви рецепти имаше тя за магии?

— Много работи правеше. Нареждаше в чутурата десет зърна мехунче, бучка захар, син камък, голям, колкото лешник, една китка калина. И триеше в чутурата. Ставаше готово лекарство. После бръкне в паничката за мед, навие около пръста си и маже по отоците. Изгори змей, издълбай дупка, пукни се злъч на бял пръч! Промуши дявол с пръст, залепи му очите с мед. Ето ти модерно стихотворение. А като помиришеш лекарството нито полошо, нито по-добро от човешка тор.

— От вашия род май тази жена е оставила най-дълбоки следи у теб?

— Тя много ме обичаше. Като умирала, казала на мама: „Снахо, да му кажеш на Лалчо, да се варди от грозни моми, от гущери зли и от лошо пиянство, че ми е жал за него. . .“ Аз наистина не бях лош, щом донесох фронтовата си заплата от сто и двайсет лева и не я изхарчих по София. Дадох ги на мама да купи сол и гас. Донесох и три пистолета със сто патрона, които скрих в плевнята, а по-късно криех в библиотеката си в Драгалевци та при един обиск ми ги откриха. За какво ми бяха, да ме пита човек, страст за оръжие. . .

Спомних си, че в разговорите ни с Дука Паскалев бяха споменати думи за някакви парабели:

„. . . При пробива на Добро поле нашата батарея остана като ариергард край Градско. Там дойде Лальо и ни намери. Аз бях назначен за командир на батареята. Чудех му се на акъла — всичко отстъпва, а той тръгнал по фронта да ни търси. Когато ни намери, ние също бяхме започнали да отстъпваме, но бяха ни оставили последни, за да подсигуряваме оттеглянето на нашите части. При с. Юрганджили попаднахме под огъня на френска част. Наред с хората падаха и запрегнатите в оръдията волове. Нашата батарея беше волска. Оръжието си предавахме на сърбите, но успях да скрия в кобурите си три парабела. Един от тези парабели дадох на Ламар. Каза ми, че му бил нужен.“

Неговата жена Веса донесе в дървена чинийка суха пастърма, побеляла от сол. Ламар рядко посягаше към мезето. Усещах, че много лесно разговорът ни може да хлътне към военните години, затова го насочвах около детството му:

— Баба ти Ивана разбираше ли се с твоята майка, със снаха си?

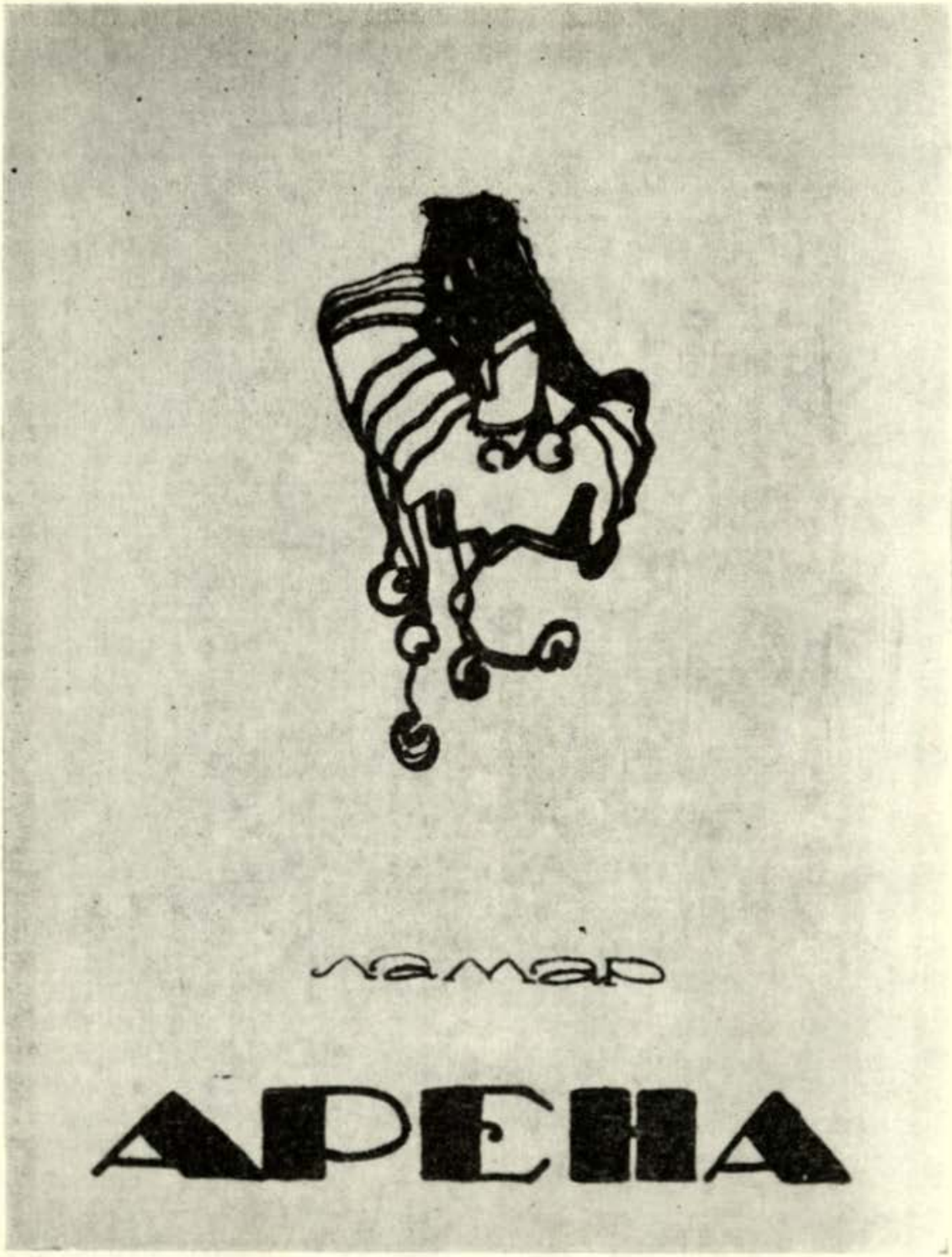
— Мама беше послушна и добра. Но в къщи командуваше старата. Мама беше от първите красавици в Калейца. Носеше се превързана под брадата с кенарен чембер, дето ги внасяха от Венеция. Много хубава, то кое ли дете не харесва майка си.[15] Била е седемнадесет годишна, когато ме е родила. Приличал съм на плужек. . . Всички спяхме под един козяк. От простинки много се напикавах, докато ме записаха в първо отделение, тогава спря и подмокрянето.

— В нашите разговори рядко си споменавал за своята майка.

— Не е имало случай. От мама нося любов към песните и към подредбата в дома, а от татю — склонността към пътуване. Майка ми е Пена, татю — Марин. Родил съм се на връх Нова година (1. I. 1898) върху под, замазан с пръст, плява и биволски тор. Като стъпваш по пода, бълхите скачат на рояци. Баба казвала, прояде варен боб, ще стане мъж от него. Удължих се в кълчищена риза, че като наедрях, трябваше да ми шият гащи. Питат ме, абе, юрук, какви гащи искаш, дънести или опнати. Опнати искам като на даскал Цоча. От боядисани димии, тъмнодживзяни (тъмно-

Ламар и Мицо Андонов (към 1922 г.)

Титулна страница на първата стихосбирка на Ламар „Арена“

Ламар и съпругата му Веса на Витоша. 5 юни 1932 г.

Ламар сред свои работници в печатницата си на ул. „Левски“ 2

На преден план Ламар и Андрей Пухлев

джезвени, кафени). Нямаше бяло платно за джебове и мама извадила от сандъка две сватбарски кърпи. . .

Когато си тръгнах, отбелязах в тефтерчето си нова тема — „учителите".

14 май 1958

На 1 май видях Ламар. Току-що беше преминал през манифестацията с групата на писателите. Беше с неизменната бяла риза. Каза ми да му се обадя през тоя дъждовен месец, та да ме водел на гъби из Бистричката гора.

Обадих му се по телефона и определихме този ден.

Навлече стари дрехи и винтяга. В раницата си сложи някаква стара тенджера да не се мачкали гъбите.

— Трябва да се обличаш в старо, когато ходиш за гъби, че от лазене по пръстта човек заприличва на грънчар.

Облаци лазеха около „Кикиш" и „Коминте" и ту затулваха слънцето, ту отново го оголваха. Минахме над Драгалевския лифт и се врязахме в гората. Той търсеше около повалените пънове или под укротените пластове на миналогодишните листа. Този планински декор беше естествена тема за разговор. Аз мислех за неговите учители, а той се вдъхновяваше от природата:

— Планината вдъхва сила и прави човека голям. . .

— Но планината през хубаво време. Разгневената планина е като буреносно море — от нея човек се плаши.

— Не можеш да разбереш кога си герой, кога си страхливец. — Продължаваше да ми обяснява Ламар. — Всичко е до живота. Има и храброст, но тя е след уплахата. . . Човек, когато е сам, е по-страхлив. Между другите хора счита, че няма да умре. Човек, като остане сам в гората, като слуша само воя на вълците и шума на листата, дето ги смита вятърът, не змей ще види, но и от сянката си започва да се страхува. Има люде, дето се плашат от тъмното. А аз ще ти кажа, че най-безопасно е в тъмницата. Ако ти си луд, друг луд на тъмно няма да срещнеш.

— „Луд" човек може да не срещнеш, но ако видиш срещу себе си мечка?

— Мечката е голяма работа и сериозна, и тежка, тя не се смее, а се подиграва на човека, защото той е по-зъл от нея. Тя не го убива, а плюе в лицето му и си отива величествена по пътеката. Поклаща се ту наляво, ту надясно. Виждал съм два пъти мечка — на Амбарица и в големия клек под Страшното рилско езеро. Но вече едва ли има мечки. Както и вълци няма вече — след Девети септември не остана нито един вълк. . . , избиха ги.

— Чичо Лальо, заради планината ли се засели в Драгалевци?

— Заради хората. Пò са хитри, но са и по-сърдечни от градските. Селският народ се слива с живота на планината. Но и между балканците, както и при полендаците, има „оттрошляци", както казват шопите. Когато човешките желания преливат в духовна мъка и в търсения, те могат да се равняват на бурите и на стихиите. Има люде, които кретат бавно в своя земен живот, приютяват се до пола, въдят деца и унуци, а има други, които не спят, треперят и жадуват паметници, просто искат да сътворят на земята чудо, което да надмине и самата природа. Такъв е човекът! Между лудостта и разума синорът е много малък.

— Човек носи със себе си и радостта, и **мъката** и когато на душата ѝ се прииска, става или тъжна, или радостна.

— Мъката, Мишка, идва от неумението. Неспособният човек е нещастно добиче. Той чака да му покажат какво да върши и как да го свърши. Човекът е сложна машина. Радостта идва в душата му понякога съвсем незнайно как. Песен птича или дума топла съгряват. Човек сам трябва да украсява живота си с радости, копае ли само камъни по земната си пътека, той се отчайва. Но така вървим по чертата между истината и лъжата. Един загива, друг се възмогва. Има трошене на кости, на души, на хатър, не зачита се и приятелство, царе и държавници са минали и през трупове на свои бащи и братя. Истината не боде очите на тия, дето се борят за власт, а на тези, които са готови да мрат за благото на народа.

Ламар напипваше гъбите по издутините под сухите листа или по хралупите на старите, вече отиващи си дървета. Тенджерата се пълнеше. Той режеше пънчетата на гъбите и ги хвърляше наоколо.

— Мицелът да се запази.

— Гората без гъба не е останала — подхващам го аз, — въпреки че и между гъбите няма равенство, едните са едри, други — гърчави, едни — отровни, други — сладки.

— Като резнеш гъбата, трябва да мирише на пръст, за да е ядлива, а отровната гъба има особена кисела миризма, неприятна. Аз ги зная. Но за равенството — малката гъба ще порастне и ще достигне голямата, а голямата ще е вече изядена. Всекиму идва ред. Няма човек по-голям от човека. Някои си мислят, че са хванали козела за рогата, други са по-скромни, гледат отстрани и се чудят на диванетата, които „всичко разбират".

Върнахме се по същия път и се отбихме в кръчмата на площада. В драгалевската кръчма Ламар е на особена почит, тъй като ви-

наги черпи насядалите около неговата маса или наблизо. Селяните с това го помнят.

Той подаде през едно прозорче тенджерата с гъбите на готвача и каза: „Ще ги направиш като за тебе. Едно време баба ме пращаше в кръчмата да ѝ купя от евтината мастика. Аз не знаех това и се връщах, че не ми достигаха парите за сто грама. Тогава баба ме пращаше отново и заръчваше — ще минеш от задната врата и оттам ще вземеш. Наляха ми в едно шишенце нещо бяло. Тогава разбрах, че жените пиели разредена с вода мастика. Та и нашата работа, даваме гъбите отпред, че не ги искаме разредени. А после ела на масата заедно да ги изядем."

Ламар ме отведе в една вътрешна стаичка, където бяха насядали малко хора. Настанихме се в ъгъла. От вятъра лицата ни бяха пламнали. Донесоха ни бутилка бяло вино. „Наливното им не го обичам. Кръчмарят набавя наливен памид, а то е леко вино."

На другата страна на площада още светеха прозорците на училището. Ламар забеляза това и рече:

— Сега децата ще дойдат с чантите и ще заберат бащите си, така им е наредено от майките.

— И в това село, като навсякъде — забелязвам аз, — около площада е кръчмата, читалището, черквата и училището. В Калейца имахте ли читалище?

— Нашето беше по-голямо от това в Троян. Започнах да чета светска литература в читалището, което тъкмо по това време построиха. „Искра" го нарекоха. В първата стая отдясно, като се изкачат шест стъпала, имаше маса, постлана с плюш. Върху него даскал Цочо нареждаше в. „Радикал", „Народни права", „Мир" и списание „Светлина". Интересни книги имаше в „Библиотека за съревнование". Четях, каквото ми падне, но не го разбирах. Най ми хареса един разказ от „Светлина" — някой намерил имане, че забогатял, после се случило лошо и осиромашал, защото станал лаком. . . В училището гледах учителката право в устата, но и при нея много от думите не разбирах. Рисувах по дъската горни и долни куки, но не ми беше ясно за какво служеха те. Сутрин зарамвах шарената вълнена торба с две книги и помежду тях рамкосана плоча, грабвах две-три дървета под мишница и въз чичовия двор прекарвах пъртина. В училищната стая се натрупваха много дървета и кюмбето се зачервяваше. Който не мируваше, даскал Цочо го затваряше в мазето при мишките. Но ние пробихме в мазето отдушник и през него се измъквахме оттатък реката по сипея. Не ни се разминаваше наказанието. На другия ден даскал Цочо ни поставяше на колене върху мамулени зърна, с вдиг-

нати нагоре ръце. С годините и аз се поотраквах. Нахлузих на тате новите навуща, нагънах ги криво-ляво в цървулите и ги пристегнах кръстосано с козиновите върви. Приготвях се вече да пътувам по големия свят. . .

— Това първият учител ли ти е бил?

— Даскал Цочо беше дългогодишен учител в Калейца. Скромен, любознателен и възпитал много поколения със своята мъдрост. . .

— В отделенията кои други учители помниш?

— Преподаваше ни Ана Топалова от Габрово. Оттам беше и Геню Денчев, който ми удари шамар, че събирахме птичи яйца из гората. Оттогава тача птиците като горски жители. . . В Троян учех в училището, което е под църквата, на високото. Класен ни беше даскал Ристю (Христо М. Попов). В Троян три момчета се бяхме настанили на квартира у кака Иванка Тънковска. Сечехме граникови подънки и кюмбето пъшкаше до зачервяване. На един одър дъсчен постилахме китено алище, което нощем пропадаше между дъските, и зъзнехме от студ. Сутрин тичахме неумити и несресани на училище, че така усвоявахме голямата наука. Ядехме сланина из цедилниците и лук, който ни се услаждаше. . . В моята хазайка кака Иванка се събираха моми и разговаряха за своята прикя. Кака Иванка захъркваше. Като пропяваха петлите, момите тихо си излизаха, а аз се повивах под чергата, за да им видя краката. . . Когато се завръщах от Троян в Калейца, заобикалях овчарчетата, които играеха по Габрикя, за да не ми се смеят, че ходя на училище.

— След Троян в Ловеч ли си учил?

— От Ловеч помня даскал Хаджи Неделчев, че ни учеше в часовете по рисуване какво е перспектива. Пътят в далечината се стесняваше, а ние вървяхме по него и виждахме, че никъде не се стеснява.

— И в Свищов си учил?

— Свищов беше за мен много голям град. Така ги нареждах: Калейца, Троян, Ловеч и Свищов. Така се въздигах по стълбицата на науката, с поправителни по алгебра. Директор на Свищовската гимназия беше Макавеев. Убиха го през войната. Хубав град беше Свищов. Залезите над Дунава бяха неръкотворни. За пръв път виждах голяма като море река. Гледах как рибарите се прибираха откъм Блатото. Слизах по стръмната улица и отивах да гледам рибите. Наоколо всичко миришеше на тиня. В кошовете още мърдаше риба, наречена косат. Помнех я солена. По Никулден я печехме на жар и я ближехме до изприщване. . .

— Чичо Лальо, в някои от нашите разговори си споменавал за учителите ти от Свищов Майстора и Николай Лилиев.

— Владимир Димитров още не беше „Майстора“, а Николай Лилиев беше Никола Михайлов. В гимназията знаехме, че Михайлов пише стихове, но той не знаеше, че аз също се мъчех да кроя изречения. По едно време започнах де се влияя от него. Майстора и Лилиев много си другаруваха в Свищов. И двамата бяха затворени и завеяни, и все се разхождаха край Дунав. В същност Майстора не ми е бил учител по рисуване, а по търговска кореспонденция, а тази „кореспонденция“ трябваше да се изписва четливо и той много държеше на краснописа. Той беше дошел в Свищовската гимназия по силата на законите, че е бил стипендиант на Рисувалното училище в София. Той имаше часове и по гимнастика. Аз го наблюдавах скрито. Беше като отшелник, с дълго тъмно палто, рошава брада и широка капела. Ходеше бавно и отпуснато и все гледаше високо пред себе си. Мисля, че дрехите му бяха малко мръснички, а и нали с бои се занимаваше, та се цапаше. Като слизаше надолу към пазарището, децата тръгваха след него,правеше им впечатление този тридесетгодишен „старец“. Взимаха го за поп, че той винаги се спираше и им раздаваше бонбони. Отвреме-навреме идваше майка му да го пере. Когато влизаше в своята стая, се навеждаше. За пръв път при него видях какво е това триножник. Имаше едно малко миндерче, на което спеше, твърдо, по онова време беше лукс да притежаваш меко легло. Майстора събираше боите от кутията пред триножника и там се хранеше. Ядеше сирене и чесън. Купуваше си и кисело мляко. Веднъж мама ми даде от село да му отнеса малко кървавица, но той не я прие. . .

— Ти посещаваше ли го често в неговата квартира?

— Посещавах го не само аз. Отивахме при него да ни показва някои неща, които не разбирахме. Но аз гледах да го намеря, когато е заедно с Лилиев, че им слушах с интерес приказките. От тия приказки разбирах, че съществуват и други светове, далечни за обикновените хора. Майстора беше много зиморничав, все се увиваше с вълнен шал и все го помня хремав. Под палтото си носеше тъмна рубашка, препасана с връв, и с висока яка — подражаваше на писателя от Ясная поляна, че беше „толстоист“. Майстора никога не ни се караше, а се сърдеше на другите учители, че нямали подход при възпитанието ни. С нетърпение чакахме да дойде час при него. Изписваше буквите удивително, а ние, докато се мъчехме да му подражаваме, гледахме как той рисува по дъската. Това правеше дълбоко впечатление. От него видях за пръв път и как се маца с четка по платно. Даваше си парите за тъкано ленено платно, от което жените правеха ризи и гащи. Когато ни извеждаше на разходка, Майстора слагаше под палтото си дългата тамбура и ни пееше македонски песни. Обичаше сам да събира сини

сливи, изваждаше костилките и ги пълнеше с орехови ядки, а после този сладкиш го сушеше на слънце.

— От Лилиев какви са ти впечатленията?

— Пред Лилиев ние не можехме да се отпуснем. Той беше особен. Говореше ни за възвишени чувства, за наблюдателност в живота, но аз към него имах особено отношение, следях го отдалеч, нали се опитвах да пиша като него. Стеснявах се да го питам за неща, които считах за много лични. . . По-късно с него се виждахме в кръчмето на баба Брайковица, но неговата поезия вече не приемах, въпреки че в началото на поетическото си възхождане съм писал и като него, и като Ясенов. В стиховете ми от онова време имаше и лебеди, и замъци. . .

Хапнахме от гъбите, изпихме бутилката с мискет и тръгнахме надолу да го изпратя. Аз взех автобуса на спирката под стопанството.

24 юли 1959

Няма да разказвам за упреците, които ми отправи Ламар, че съм се губел много време. И да му обяснявам, че работех на смени в един столичен завод, той едва ли щеше да ме разбере.

Случайно притропах на вратата му. Беше горещ юлски ден, но в тази привечер от Витоша се спускаше дъх на букова шума и хлад, а на терасата пред неговия дом беше приятно да се седи.

На масата имаше неприбрани прибори от току-що изпратени гости. Жената на Ламар почистваше масата. Донесе ни ябълки.

— Ябълката е хубаво мезе за вино. — Вметна Ламар. — Ето ти нож, бели и яж!

Наблюдавах жената, която шъташе и след това се прибра, и не се появи повече.

— Леля Веса няма ли да седне при нас?

— Тя сега ще слуша радио, ако имаше при нас жена, щеше да дойде да ѝ прави компания, но сега няма да се появи повече.

— В какъв ден сте се оженили с нея?

— Не помня, Мишка, но мисля, че я крадохме в събота срещу неделя.

— Други увлечения преди нея имал ли си? Аз пък какви въпроси ти задавам, ако ме чуе леля Веса, ще вдигне врява.

— Не я познаваш, тя е търпеливо и велико създание. Животът е обратен. Няма жена, която да не е мокрила забрадка за умрял мъж, както няма мъж, да не е лъгал жена.

— Както си ми казвал, ти си буясал рано, задирял си моми.

— Задирях, но това бяха момчешки заплесвания. Кръвта ми се беше разбунтувала за любов още на Добруджанския фронт. Като командир на сенокосния взвод спях на квартира у кмета на селото. Бяха ми донесли хората пухени дюшеци, които на другата вечер изхвърлих. Голяма жега. Наредих на войниците, че всеки, който посегне на жена, ще бъде разстрелян, но сутрин, като излизах да се мия, поливаше ми дъщерята на кмета Фламина, а майка ѝ наблюдаваше през тюлените пердета. С Фламина се целувахме в стаята при спуснати завеси. Тя ми говореше на немски и румънски, а аз — с пръсти, но любовта по света има само един език. . .

— С леля Веса си се запознал в читалището, където си играл в някаква пиеса.

— В Троян харесах Веселина, дъщерята на дядо Даймян. Беше много хубава, от Беровия род, изгонени някога от Македония. Висока, стройна, малко мургава, с големи светкащи очи и тъжни. Не устоях на тая красота, а ме беше страх, че може и някой друг да я задигне. Една вечер, когато играех ролята на Ляпкин-Тяпкин от „Ревизор", зад кулисите останахме сами, а аз се вцепених. Веселина се чувствуваше като в театър — с повишено вдъхновение. Аз си подадох ръката, а тя я пое и ми се усмихна. В тоя момент ми дойде най-нелепата мисъл в главата, зарадвах се, че е висока, колкото мен, и вместо да я целуна, гледах нейното рамо дали не е по-високо от моето.

— Често ли се срещахте?

— Можеш да съдиш колко често сме се виждали по това, че изтънях от глад — давах суджука, който носех в джоба си, на малкото Веселинино куче Мориц да не джавка, докато прескачах оградата на техния двор. А може да съм изтънял и от любов като котараците напролет. . . Веселина рисуваше хубаво цветя, беше сръчна. Аз се опитвах да пиша стихове. По вечеринките декламирах Верхарн по преводите на Гео Милев. Играех една роля от „Наймичка" и разплаквах жените в салона. Но знаех от Толстоя, че и една глава кромид може да разплаче хората.

— През деветнайста година ти си в София. Не можа ли да завъртиш някоя софиянка?

— София беше пълна с шопкини или много слабовати, или дебели като бурета. Въпреки че бях в София, умът ми беше при Веселина. Веднъж нещо ме прихвана и се вдигнах за Троян. Не се отбих дори в Калейца. Влезнах в банката и заговорих с Весиния баща дядо Даймян за банковите работи и за „Наслада". Той беше подпредседател на банката. Докато разговаряхме, Веса се показа през отворената врата и лицето ѝ пламна. Изчезна някъде

Институт за литература БИБЛИОТЕКА
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ БИБЛИОТЕКА София
ЧИТАЛНЯ

и след малко се появи с нова пола, за да се ръкуваме. Баща ѝ имаше набито око и следеше всяко мое движение и думите ми. А аз като всеки влюбен, изглежда, не съм скрил вълнението си. Реших: ще я искам за жена.

— Как си имал смелост пред баща ѝ?

— На човек влезне ли му нещо в главата, трудно се освобождава от него. Още същата вечер с Веса се целувахме в сеното на плевнята им. . . Събрах приятелите и им казах решението си. Иван Дренски, който пишеше драми, рече: „Ще я дигаме, ако не я дадат!“ Това ми вдъхна смелост. Дори споделих с тях, че имам и пистолет. Глупак съм бил, влюбеният не знае какво върши. . . На другия ден майка ѝ ни посрещна трима души с широки капели, може да сме били и съмнителни. Единият носеше много дълго палто. Жената усящаше какво може да бъде това посещение дневно. Веселина стоеше между нас и очакваше по-нататъшната моя дейност мъжка. Но майка ѝ се завърна в горния кат на къщата и ни каза, че не ѝ е възможно да обади нашето намерение на мъжа си, и се разплака. . . Лесно ли се краде мома. Но ние с Веса се разбрахме. Аз се прибрах в Калейца. Нашите разбраха, че с мене става нещо редно, и мама също се разплака, че остават сами с овцете и нивите. Аз си тръгнах, че Веса трябваше да дойде до леля Цона с файтон и оттам да я водя в София. Татю вървеше с мен. Искаше да разбере какво съм измислил. Старите надушват отдалече тия неща. Влезнахме у леля. Докато пийнахме по чашка ракия и файтонджийските коне изтрополяха отвън. . . Аз изскочих и им казах, че веднага заминавам. Но леля Цона беше хитра жена, надникна под гюрука на файтона и закряка: „Лальо, вътре има едно момиче.“ Татю погледна и остана в недоумение, но вдигна ръка и рече: „Пътят да ви е лек!“

Ламар стана, като видя котките, че го гледат от стълбичката, която водеше към външния таван. Донесе от кухнята месища и ги метна в градината. После доля в чашите и се загледа в светлините на града. Аз чаках да продължи, но той дърпаше от цигарата и мълчеше.

— После какво стана? — нетърпеливо го запитах.

— Мишка, ти си много любопитен. За такива работи пита ли се?

— Аз питам за откраднването на огъня.

Ламар се засмя:

— После стигнахме в Ловеч, а беше непоносим студ. Посетихме нейни приятелки, които започнаха да викат от двора: „Майко, Веселина се жени!“. . . Такава беше тая любовна история — седемдесет километра с файтон в студено време. Бузака

седеше на капрата и подкарваше конете да не замръзнат, но си свирукаше. Тогава нямаше леки коли, но и файтонджиите взимаха бакшиш. С файтона на Бузака много моми свиха семейни гнезда. Имаше голям опит. . . Весините приятелки започнаха веднага да изнасят нови юргани за леглото. Велика работа е това жената, в такива неща бързо помага, и най-напред леглото оправя. Но Веса каза да отидем в хотел, не ѝ беше удобно. . .

Ламар отново замълча. Явно, че беше уморен от дневните разговори. . .

За Веса, жената на Ламар, неговите приятели пазят добри спомени. Тук е мястото да цитирам част от тях:

Славчо Васев: „. . . Веса е от видно троянско семейство. Тя има три сестри и един брат. Сестрите ѝ, особено Йовка и Радка, идваха често на гости у Ламарови. . . Когато се свързах с Ламар и започнахме съвместна литературна и обществена дейност (1926—1927), Веса беше вече майка на две деца Аделина и Марин (Мильо), които ми се струва, че бяха на шест и пет години. Аделина е първото дете. След Девети септември Аделина се омъжи за англичанин и се пресели в Англия. Тя поддържаше връзки с баща си, който ѝ гостува един или два пъти. На сватбеното тържество по случай омъжването на Аделина, което стана в дома на Ламар (на бул. „Стамболийски"), той произнесе кратко слово, в което между другото каза: „За жената граници няма!"

Аделина и Мильо се учиха в английското училище на сестрата на Гео Милев — Пена Касабова. (Ламарови бяха много близки със семействата на Гео и на неговата сестра.)

Веса беше висока, стройна, с красиво изразително лице. В роденатa в Троян Веса Антон Страшимиров откриваше македонски черти. И действително Веса си припомняше за някаква далечна връзка с преселници от Македония. Веса беше предан и чист човек, готова за жертви.

Спомням си случай със Стефан Енчев.[16] За известно време той беше нелегален и решава да замине за Испания. Пристига в София, подготвен за това пътуване, и се укрива няколко дни в апартамента на Ламар на бул. „Витоша" (срещу сегашното кино „Млада Гвардия"). Организирахме заминаването му с влака за Европа. В това заминаване Веса игра главната роля. Като „видна дама" тя придружаваше Енчев в пътуването с файтон до гарата. Събрахме се около тях на перона и зачакахме да потегли влака. Енчев зае място в купето, подреди багажа си и се надвеси от прозореца да разговаря с изпращачите. Веса бе най-дейната, защото той минаваше за нейн близък роднина. Тя изпълни тази задача много добре, с удивително спокойствие. Но на всички нас това изпращане коствуваше много нерви и напрежение, което се увеличаваше от факта, че правехме усилия да не се издадем. Така Енчев замина за Испания.

Веса и Ламар живееха дружно. Тя гледаше децата и къщната си работа. Понякога се оплакваше, че Лальо ѝ оставял малко пари. Сърдеше се и за неговия вечерен живот, посещението на кръчмите. Тя го упрекваше, но и често го придружаваше. С тях ходех и аз. . . Тръгвахме заедно от печатницата и се отбивахме или в „Куцото куче", или другаде. Ламар ни нахокваше, мене и Веса, че му ядем мезетата, а нищо не пием.

Веса съжаляваше, че не е продължила и завършила Рисувалното училище. С голяма грижа и интерес тя следеше Ламаровото творчество и се отна-

сяше ревниво към него. Живееше не само с неговата литературна дейност, но и с тази на всички негови близки. Следеше и общия литературен живот.

Смъртта на Веса беше удар за Ламар въпреки неговото привидно спокойствие за неизбежността на нейния край. Ламар не обичаше да се оплаква, но на няколко пъти е изразявал болката си от нейната смърт.

При юбилейното честуване на Ламаровата седемдесетгодишнина в Ловеч, на вечерята дадена в негова чест, той произнесе забележително слово.[17] На вечерята взе думата и Мильо, синът на Ламар. Той говори топло за баща си, но особено трогателни бяха думите за майка му, която ораторите бяха почти забравили, пък и Ламар в словото си не спомена нищо за нея. Думите на Мильо просълзиха бащата. . ."

Здравко Сребров: „. . . За последните години на Ламар, за частния му живот, не ми се ще сега да мисля. Каквото имах да кажа за това, казал съм го „провокиран" от д-р Кантаревия интерес в писмо.

Ще кажа тук само две думи за един огромен камък от Витоша, смъкнат до входа на Драгалевските гробища. Понеже се отнася до Веса — жената на Ламар. Веса беше прекрасен човек — хубави часове съм прекарал у Ламар благодарение гостолюбието и доброто сърце на жена му. Тя бе безкрайно предана на Ламар. Следваше го дори по кръчмите в „Ламаровските нощи" сред приятели. Не от ревност!. . . Веса е погребана в Драгалевци. Видяхме отново запустелия й гроб. Аз и жена ми. Сега той дори не може да се открие без чужда помощ, обрасъл в тръни и трева. А камъкът стоеше до входа на гробищата. Стои и до днес. Беше поръчан за Веса от Ламар — години преди смъртта му. . ."

В края Здравко Сребров изказа една „спонтанно породила се" сентенция: „Не е важно какво човек е правил, а какво е направил."

11 април 1960

Работех из софийските заводи на смени. Нямаше подходяща работа и се залових с хамалуване, за да преживея. Откъснах се от много неща. Ходех отвреме-навреме из „литературните" кафенета „Прага", „Бамбука", „Варшава", но все по такова време, неудобно, за да срещна някого от пишещите. А те се отбиваха по обедните часове. . .

Влезнах тоя ден в „Бамбука". Беше към единадесет часа преди обед. Край прозорците, по тежките сепарета, тапицирани с изкуствена черна кожа, се бяха натъпкали по десетина-дванадесет души. На едно от средните сепарета забелязах шумна компания, смееха се, разговаряха на висок глас и привличаха вниманието на околните. Аз съм малко късоглед, та едва когато се приближих, забелязах светлата коса на Ламар. Бяха все известни хора и не ми се искаше да минавам край тях. Направих опит да се измъкна, но чичо Лальо ме зърна и с ръка даде знак да се приближа:

— Къде се губиш ти? . . Няма те никакъв. Отказа ли се от писането?

Пред толкова много хора не ми беше удобно да му давам обяснение, затова мълчех.

— Вземи една табуретка и сядай. После ще се видим!

На масата се черпеха Георги Джагаров, Стефан Гецов, Павел Вежинов, Челкаш, Михаил Маринов, Усин Керим и още, които бях виждал, но не познавах. Ламар пиеше сливова, дочух какво си поръчваше. Разговорите им бяха хаотични и все около фронта. Откъслечно долавях анекдоти за юрганчето на Радой Ралин, което той носел навсякъде със себе си. Накрая един по един започнаха да се измъкват. Оредяха.

Приседнах по-добре и Ламар ме запозна с приятеля си Борис Иеремиев от Брацигово. Казах, че баща ми също е от това градче, от Тошковите. Ламар нададе ухо:

— Мишка и ти ли си от тия македонци. Всички в Брацигово са „отвъдненци", от Костурско, бежанци.

Обясних му, че баща ми е оттам, а аз съм се родил в Пловдив, но остана впечатлението, че съм брациговец.

Ламар им разказваше анекдоти от фронта, а те се смееха:

— Командир на Пропагандната рота[18] ме направиха, защото знаеха, че съм стар печатар, а там трябваше да се издава вестник. А не, че са ми имали голямо доверие, въпреки че цял живот се занимавам с революции. На фронта около мен имаше цяла мрежа от надзиратели. Гилин беше заместник на Щерю Атанасов и се бъркаше в работите ни, а по едно време дойде и Емил Манов като политически командир на поделението. Той търсеше измежду нас политически активисти и ги събираше на съвещания. Носех с мен един пистолет, но закопчалката на кобура му беше ръждясала от неупотреба. Веднъж из полето налетяхме на зайци и Джон Попов започна да стреля по тях, той беше ловец. Един от зайците се шмугна в нозете ми. Аз го гоня, а той ме взел за храсталак в тия зеленикави дрехи. Едва измъкнах пистолета и стрелях два пъти в упор в него. Това беше в Сигитвар.

— Уби ли го?

— Така лесно ли се убива. Та аз не бях стрелял с пистолет от Първата световна война. Вечерта броя патроните, гледам — три липсват. Два изстрелях, а няма три. Тогава се сетих, че по заяка съм изтеглил затвора, по стар навик, нали съм артилерист. А иначе пистолетът се зарежда автоматично.

По това време, като във всеки голям град, в някои от централните заведения на София се подвизаваха жени с леко поведение. Естествено беше органите на реда да вземат необходимите мерки. В „Бамбука" се говореше, че пет-шест „постоянни посетителки" били въдворени на ново местожителство. Когато сервитьорката дойде да прави сметката, Ламар, бъркайки в портмонето си, я запита:

— Защо изгонихте пилетата от заведението? Ще ви падне оборотът.

Сервитьорката се засмя:

— Вие ги изгонихте!

— Кои ние?

— Учените, дето идвате редовно. Някои от вас са се оплакали, че „пилетата" седели без покана по масите ви.

Ламар се пошегува:

— Това сигурно не го е направил Божидар! — И стана.

Иеремиев му каза да не бърза, а да почака, докато изпие ментата си. Ламар отново приседна на ъгъла.

— Това пиене ли е! От него ще ти се раздруса манерката.

В тоя момент в дъното на заведението се скараха, двама притърчаха по пътеката и към изхода се сбиха. Издрънча стъкло. Ламар се привдигна, но Иеремиев го дръпна за лакътя:

— Къде тръгна! Уж защищаваш пилетата, а налиташ срещу техните покровители. Не те зная да си се бил някога.

— Бил съм се. Още ми тежи юмрукът. . . Бил съм се срещу десетина. Около събитията след атентата внимавахме много-много да не се мотаем по улиците. Още ли я пиеш тая мента, бе! . . София гъмжеше от македонствуващи. Те бяха по-големи анархисти от нас, но не ги наричаха тъй. На всеки ъгъл стояха войници, окупирали града. Веднъж се измъкнах с раницата и право на „Алеко". Оттам се спуснах към Княжево и в кръчмата на Мито Шахов намерих Шмиргела, пие вино. До нас едни пиха, пяха и накрая станаха и проточиха една шовинистична песен. Наоколо, от другите маси, започнаха да стават прави. Ние със Шмиргела седим. Играем на патриотизъм, докато излетя една бирена чаша и ме фрасна по ченето. Пипам, кръв. Мамка им, викам. Мамка им, ама те много. И все македонци от Витошките кариери. Когато си тръгнаха, ние излезнахме след тях и слушаме — свирят на китара и пеят македонски песни. Шмиргела казва дай да ги бием, ние сме яки. Яко беше виното в главата му, което на мен беше спряло кръвта от ченето. Но изникнахме пред тях и каквото правеше Шмиргела и аз започнах да го правя. Удряме с юмруци по лицата, заболяха ме пръстите. Китарата спря да свири и ония се разпиляха. Останахме сами, а срещу нас идват военни. Свихме по една уличка и като драснахме, та чак до Александровската болница. . . Ти изпи ли ментата, Борисе. . . Хайде на храна в клуба! Мишка, ти?

— Аз си отивам, че имам работа.

— И минавай. Ела горе да ми разкажеш какви са тия твои смени.

28 август 1960

Нетърпима жега е над София и не се вижда облаче. Грабнах раницата и през Бялата вода тръгнах към „Камен дел“ и „Средец“. Оттам, след като попремина топлината, се спуснах надолу към Драгалевци. Бях купил някакво място край това село, в местността „Ридо“, и не го знаех къде точно се намира. Минах край гробищата и влезнах в отсрещната кръчмичка да си взема цигари. Някой подвикна по мен в кръчмето. Обърнах се, Драган, Ламаровия приятел. Драган каза на Куция Васил, съдържателя на кръчмичката, да донесе още една чаша на масата на Ламар и ме поведе натам.

— Мишка, сядай! Какво правиш насам, да не си ме търсил в къщи. Леля ти Веса няма ли я там?

Обясних му, че идвам от Витоша и че съм с намерение да потърся по „Ридо“ една, купена от мен нива, която не зная къде се намира.

— Какво ще я правиш тая нива?

— Знам ли! Пари за строеж нямам. Мога да я садя с картофи, нали трябва да се яде.

— Няма да я садиш с картофи. Това го правят само драгалевчани. Кольо Тасков ще ти каже какво да я правиш.

Кольо Тасков беше другият човек на масата, който пиеше мастика, а Драган и Ламар пиеха бяло вино. Масата им се намираше под голяма череша, от която от време на време тупваха гъсеници.

— Да не падне някоя в чашата, ще ми разплиска виното! — Шегувах се аз.

От Витоша надолу лазеше прохлада. Ламар беше облечен във ватиран анцуг и с големи обуща. Обясни ми, че на масата съм с бившия личен готвач на Георги Димитров, Тасков, специалист по печене на диви зайци. Готвачът ми препоръча да дам нивата си под наем на някой от София, който да построи гараж, а след това аз да го разширя на къща. Явно се шегуваше.

Запитах Ламар колко време е излизало неговото списание. Преди да отговори, той имаше навик да се замисля малко. Тази пауза използува Драган, за да поясни, но Ламар го пресече:

— Драгане, трай! Излиза, че ти знаеш повече от мене тия работи.

Драган млъкна и не се обади повече, а сви пръстите си около чашата. Ламаровите приятели от селото се въртяха около него, за да ги почерпи по чаша вино. . .

— Списанието носеше името на моята печатница — започна Ламар. — Яви се по едно и също време с „Релеф“ и с тях поспор-

вахме[19] Кой знае какво сме спорили. Глупости. Беше криза, нямаше пари за свързване на двата края, а ние списание ще издаваме. Но го започнахме. Николай Райнов все се опитваше да ме коригира, че „Новис" трябвало да завършва на „З", но аз се опъвах, че никой не го произнася тъй, а читателите си съскат. Николай Райнов си беше по буквите и по граматиката, но неговият син Богомил рецитираше в кръчмата на „Спас" мои стихове, това го казвам, за да се знае, а не да се запише. Мои стихове е знаел наизуст и Вапцаров. От това мое списание излязнаха петнадесетина книжки, в които записаха имената си и Здравко Сребров, и Славчо Васев, и Димитър Косев с хубавите разкази, и Владимир Харизанов, и най-паче Тодор Генов, който все смяташе, че от всички ни е най-подкован политически. Печатал съм стихове и на Славчо Красински, и на много други. Ако някой се интересува кой е печатал в това списание, чието заглавие („Новис", б. а.) беше русизъм, че руснаците ги съкращаваха тъй, нека да отиде при Славчо Васев, който експроприира от мен цялото издание и не ми го върна.

— Защо казваш, че са излезли петнадесетина книжки, нали е просъществувало две години?

— Започнахме го зимата на двайсет и девета и престана да съществува през зимата на трийсет и втора.[20]

— Тогава трябва да има тридесетина броя?

— Списанията по онова време не излизаха така редовно, като сега, издавахме ги по две книжки понякога. Не зная точно колко броя са били, но бяха все анархистични, сиреч революционни. По онова мътно време анархистите минаваха пред полицията за комунисти. Те и сега не могат да се оправят — анархо-комунисти, анархо-синдикалисти, анархо-радикали, към всяка партия имаше и наши и по този начин ставахме голяма сила. . . Заглавката на „Новис" направи Макс Мецгер,[21] кадърен евреин, съпруг на Райна Костенцева.

— Защо спря да излиза списанието?

— Защото половината от книжките отиваха в полицията, а и Тодор Генов пишеше едни такива статии за пролетариата, подсказани от мен, за които с право можеха да ни бутнат в дранголника. И това, което издадохме, беше много. Днес има държавни списания, които не могат да изкарат и година, а тогава — пишеш, рисуваш, набираш, коригираш, експедираш, продаваш, събираш сътрудници, отговаряш пред властта, снабдяваш с мастило и хартия и най-важното, вечер въртиш американката, всичко сам, без право на премиални.

— Излиза, че Тодор Генов много ти е помагал?

— Ние бяхме съидейници, а сега сме съписатели. Но най-много ми помагаха Славчо Васев и Сребров.

— Каква беше споменатата статия на Тодор Генов?

— Назова я той „Пролетариат и интелигенция". Ние пролетариата не можехме да оправим, но се бъркахме в работите на интелигенцията, че бяхме влезли малко в нейните среди. Тодор Генов измисли и заглавието на брошурата „Маяковски уби Маяковски" — все шантави работи. Това беше, когато Маяковски сложи край на живота си. . . Списанието не можа да удържи много, но печатницата „Ново изкуство" щеше да удържи още доста, ако не беше дошла революцията през четиресет и четвърта. Дванайсет години бутах печатарските машини. Национализираха ми предприятието, което вече беше преместено на „Левски" № 2. Имаше там един безистен, сега на негово място е немският културен център, а преди това имаше шкембеджийница. Вътре в безистена, срещу бръснарницата на Спас, до кръчмата „Черната котка". Все до пивници се настанявахме, че в тях уреждахме сметките си с клиентите.

— И след национализацията изостави печатарството?

— Приключих. Преди да стане мобилизацията, ме мобилизираха в армията, но преди това се бях завърнал в село и пътувах с един велосипед от Троян до Калейца да видя татю Марин. Блъснах се в едно тежко моторизирано средство, наричаемо камионетка. Помислих, че тя е на Цанко Митин и че той, като ме види, ще спре да си поговорим, но не беше той и аз, както карах срещу средството, се взрях в джамовете му. След десет дни, с още неукрепнал крак, станах шеф на Пропагандната рота. На това място ме постави Трайчо Доброславски, той беше голям човек във Военното министерство и наш анархист. . . Хайде да се вдигаме, че леля ти Веса ще дойде да ме подбере след малко.

Драган и бай Кольо Тасков се изсмяха, а Драган допълни:

— Леля ти Веса го чака, както Пенелопа чака Одисей.

— Сега можеш да говориш — каза му Ламар, — тъй като ти много неща разбираш, нали си бивш адвокат. . .

25 август 1960

Тръгнах отново из Драгалевци да търся купената от мен нива. Този път с едно нарочно посещение на Ламар, за да продължа разговора си около издаването на сп. „Новис". Тук ще спестя битовите описания, които съпровождаха нашите срещи. . .

— Интересувам се от редколегията на „Новис".

— Всичко вършехме на крак и с много вдъхновение, и с малко пари. Редколегия нямаше, Мишка, хората, които ми помагаха, бяха мои съидейници и сътрудници. Все бяха бедни момчета. Славчо Васев учеше и миеше чинии по ресторантите. Здравко Сребров не беше по-як от мен, но налиташе и да се бие, когато обкръжението ни беше неприятно. Здравко беше критикът на списанието, че на тази основа, за чистотата на родния език, се сдъвкаха с Хрелков и тогава Николай се оттегли настрана. Тодор Генов беше чепат, измисляше работи, от които се чудехме как да се измъкнем, а Димитър Косев, сегашния академик-историк, пишеше разкази, но в това поприще не продължи.

— Мицо Андонов взимаше ли участие в редколегията?

— Мицето по това време беше в затвора. Осъдиха го за списването на списание „Начало“[22], в редколегията на това списание бях и аз, но той, Мицо, си се занимаваше с работите и затова отговаряше пред законите. Мицо имаше поглед върху театралните работи.

. . . Осъдиха ме на пет години затвор — казва Мицо Андонов в един разговор между нас, — от които лежах четири. Съдиха ме по-точно за две мои статии. В едната ставаше дума за нашия път към селото, т. е. за сближаването ни с хората. Мисля, че и заглавието ѝ беше „Пътят ни към село“. Другата статия беше „Против насилието и терора“. В редколегията на „Начало“ бяха Виктория Радулова, Васо Михайлов, Ламар и аз.“

Запитах Ламар какво е обединявало хората около него и чия идея е издаването на неговото списание.

— Важното беше да имаш печатница. Тогава можеше и книги да се издават и списания да се въртят. Но всичко беше на загуба. Печелех не от списанието, а от етикетите, дето ги лепеха по бурканите и шишетата. Всеки, който е писвал, му се е искало да види работите си отпечатани, а това ставаше най-лесно, когато сам си го набереш и го извъртиш на машината. И сега е така — иска ти се да печаташ, но много станаха редакционните работници. По онова време Гео създаде ефектно списание и казваха „Геовия Пламък“. Защо сега не казват „Божидаровия Пламък“. Идеята за „Новис“ дойде от „Пламък“, който не съществуваше вече. Николай Хрелков ме подбъзна за това и аз се хванах. На Хрелков му се искаше нашето списание да бъде като „Пламък“, но времената се бяха променили — много ни наблюдаваха.

— Между другото ти бил ли си съредактор на „Пламък“?

— Никога. Гео не обичаше да му се бъркат в работите, както и аз не обичах да ми газят водата. Който дава парата, той определя линията и опира пешкира. Иначе отстрани е лесно да засилваш нещата. . .

„В същност — споделя с мен Здравко Сребров, — редколегията на сп. „Новис“ не се е събирала да върши обща редакторска работа. Господар на цялото положение беше Ламар. Той се занимаваше и с финансовите, и с организационните въпроси, и с графичното и редакционното оформяне на списанието. В различни етапи близки сътрудници му бяха Славчо Васев, Мицо Андонов. В известен смисъл Златан Спасов — моя милост. . . Ние привличахме сътрудници, пишехме статии (Ламар и поезия, Славчо Васев и разкази). Бяхме група „свободомислещи“ с категорична „политическа платформа“ в литературата и изкуството — за единството им в суровата и голяма класова война за нов свят и за нова революционна, социалистическа култура. Въпреки различията по тактиката и стратегията в известни „фази“ от конкретната политическа практика. Пътят към истината е сложен, драматичен и непрекъснат процес. Ние следвахме и участвувахме в този сложен процес с темперамента на творци и граждани, който даваше богато съдържание на живота и съзнанието ни. В инициативната група при организирането на списанието бе привлечен Николай Хрелков. Той написа и покана за абонати на „Новис“. Името на списанието се взе от фирмата на Лалювата печатница. Известни влияния оказа и югославското списание „Нолит“ („Нова литература“). По един израз обаче на Николай Хрелков в поканата — „беложилетчести шкембета“ — с адрес към буржоазията аз не можах да се съглася, не ми хареса. Накарах Хрелков да го изостави. В спор обаче Хрелков бе рядко упорит. И това добро езиково препятствие стана причина той да се откаже от сътрудничество. Изглежда, моето упорство по вкус към езика не е било по-слабо от Хрелковото. . . Така списанието стана само „наше“ и със сътрудници марксисти, които уважиха ръководството му. . .“

Когато Ламар се завръща към онези години, той обвива думите си в ирония и гледа на отминалите събития с пренебрежение. Струва ми се, че не отдаваше голямо значение на отминалото, дразнеха го враждите, породили се между единомислещи в онези трудни години. А и беше дошло успокоението и го нямаше пламъкът, поддържан с големи усилия. За Георги Шейтанов той споменаваше с любов, но и за Найден Шейтанов думите му съдържаха същия градус:

— С Найден Шейтанов се запознах в Геомилевия „Пламък“. Беше умно момче и пишеше хубаво. Между двамата Шейтановци няма нищо общо. Аз, като помисля сега, виждам, че тогава всеки е имал право за изява. Човекът е така сътворен, че винаги се съревновава. И ние се съревновавахме и по идеология, и по художественост. Някъде надделявахме ние, някъде те.

— Кои „те“?

— Тия от другите списания. Ние бяхме „на фронт“ с „Работническия литературен фронт“ за глупости. Рекох веднъж на Славчо Васев: попитай Христо Радевски защо ме ненавижда. И Славчо го попитал, че се върна с отговор, не можели да ме понасят, че съм ги нарекъл „чиновници“. А Ангел Тодоров от Париж беше писал на Тодор Павлов: „Докога противокласовите врагове като Ламар ще шествуват.“ Става дума за „Новис“. Това негово писмо и до

днес съществува в изданията на Тодор Павлов. Не се сещат да го премахнат, което значи, че аз и досега съм класов враг. А иначе с Ангел Тодоров си пием заедно ичкията в кафенето. Аз не пазя злопаметност като някои. Тук, на тая маса, са седели на вино и Каралийчев, и Фурнаджиев и сме се смели над ония години, когато се „ненавиждахме". Всеки път, когато човек си помисли нещо за зло, то се случва. Доброто идва по-рядко. И в самата природа има такива прояви: буренът е по-силен и по-голям от житото. Лошото въобще притежава повече природни сили. Това се дължи навярно и на оня закон, че питомното е произлязло от дивото. . . В моето списание дори отделихме брой за ренегатството. То беше станало мода. А ето един по един ние си отиваме и остава онова, което е написано. Все пак в оная наша борба всеки влагаше мисли и чувства по особен начин. Веднъж на Каралийчев му казах защо беше цялата тая дандания. Той рече, Лальо, времето се върти като шмиргел, не виждаш ли, че от това ни е опадала ръждата. . .

„. . . Сега, тук аз мога да свидетелствувам за следното: — казва Здравко Сребров. — Една моя статия, с висока оценка за поезията на Н. Фурнаджиев (от „Пролетен вятър"), Ангел Каралийчев (от „Ръж"), Асен Разцветников (от „Жертвени клади"), Марко Бунин (от „Сигнали"), Ем. п. Димитров (от „Вселена") — приета от Гео Милев за печат в 1924 г. за втората годишнина на „Пламък" (1925), преди минаване на „четворката" в сп. „Златорог" — ми бе върната приблизително месец преди атентата в „Света Неделя" (1925) чрез Марко Марчевски от Гео Милев със следното обяснение: Редакторът на „Пламък" е предупреден от партията, че ако в „Пламък" излезе положителна статия за ренегиралите поети от „Нов път", на списанието ще бъде обявен бойкот.

Когато Фурнаджиев научи за това, той саркастично ми подхвърли: „Не можа да се прославиш!" Но още преди това нашето приятелство се бе свършило. . . Ще трябва да кажа тук, че както Ламар в онзи период, така и близките му приятели, особено около сп. „Новис", имаха общ стремеж да бъдат последователи в творчеството на „честната и мъжествена свободна мисъл". В такава характеристика за епохата „духовна автономия" както Ламар, така и най-близките му другари в борбата запазваха правото си, без да си поставят под категоричен знак политически фирми, да участвуват предано от край до край в широко разгъващия се революционен фронт на единната антифашистка борба. Неслучайно посветихме бр. 6—7 на сп. „Новис" на темата „Ренегатството в литературата" с две основни статии — моята и на критика Ив. Мешеков. Настъпваше нов процес на минаване на леви писатели в „орбитата на буржоазната култура". Начело на този процес сега застана младият сътрудник на „Новис" талантливият поет Славчо Красински. Искахме да предупредим този процес на ренегиране. Уви — без успех! Славчо Красински отиде наскоро още по̀ надясно — в Цанковото „движение". В това движение отидоха и други даровити писатели, художници и пр. — творци на „модерно" изкуство. Магнетизмът на фашистката реакция действуваше на широко магнитно поле. . .

Преди това в бр. 1/1926 г. на сп. „Начало" в моя критична статия „За най-новата ни поезия" аз отново се връщам — вече в печата — за пръв път — на минаването „отвъд" на Каралийчев и Фурнаджиев. Повод за това бе общата

стихосбирка на Емил Коралов и Тодор Харманджиев „Белият конник". Научил за това, Фурнаджиев ме помоли да я изтегля от печат. Статията излезе."

Интересни са наблюденията за този период и на Славчо Васев, който по това време е един от дейните сътрудници на „Новис": „. . .По това време на литературния фронт станаха интересни събития. Настъпи известно прегрупиране и разграничаване на силите. Преминаването на литературната „четворка" от „Нов път" на Бакалов към „Златорог" не беще заглъхнало в литературните среди, особено прогресивните. Чувствуваше се известна поляризация в левите литературни сили. При това състояние на литературния живот се зароди идеята за издаване на литературно списание с леви тенденции — единофронтовско. Насрочи се и първото заседание на инициативната група. То се състоя в квартирата на Ламар, която се намираше на ул. „Ивайло", зад Министерството на земеделието. Съгласихме се в списанието да има толерантност и да не се афишират отделните редакторски принадлежности, за да го укрепим като единофронтовско списание. Тодор Генов обаче ни изненада тъкмо с обратна статия, тясно партийна, подписана с неговия псевдоним Мерруда Хорелли. Бяхме недоволни от постъпката на Генов, но Ламар, който беше широк по душа, махна с ръка и продължихме работата по списването на „Новис". Тодор Генов е човек с особен характер, но между него и Ламар съществуваше приятелство. . .

Първата книжка на „Новис" излезе с литературен манифест, платформа, изцяло насочена против буржоазната официална литература. Манифестът написа Здравко Сребров и бе одобрен от редколегията. Отпечатахме го със специален шрифт, като много от пасажите бяха набрани с едри червени букви, акценти, които бе нанесъл Ламар.

Редакционна колегия и редакторство в днешния смисъл на тези думи списанието нямаше. Ламар беше главен редактор, но всичко решавахме помежду си неколцината, които бяха най-близко ангажирани. Това бяха Здравко Сребров, Владимир Харизанов, Славчо Красински, Тодор Генов и аз, запалени читатели на списанието. . ."

И тъй — годините са отсели много от нерва на някогашното време, но извиканият спомен носи в себе си живеца на литературните стълкновения.

Запитах Ламар не са ли правени опити от страна на „златорожци" да го приобщят, тъй като по онова време неговата поетика „прави впечатление".

— Те ме приобщиха към себе си след Девети септември — започна Ламар, — на маса, но аз не бях вече оня, дето се заканваше на Европа. Новото винаги дразни хората в литературата. По-приятно се върви по утъпкан път. Ние се карахме по страниците на списанията, но тези, които не бяхме злопаметни, се виждахме и си говорехме. Съществуваше между нас някаква етика. Опитваше се да ме склони да сътруднича на „Златорог" Подвързачов, щяла да ми бъде „по-голяма изявата", но аз му отговорих, че панталоните ми миришат на суроватка и не съм за там. Имам си списание, му казвам, за което не мога да осигуря сам собствени стихове.

А и не пишех много. Мисля, че в „Златорог“ се опитаха да ме щипнат в един литературен преглед. Сещах се, че този, който се беше подписал с псевдоним (Н. Р-ски), Неофит Рилски ли беше, е Владо Василев. Но и ние ги хапехме. Като необяздени коне се хапехме, но който прави голяма поезия, си я прави и не обръща внимание на тия разправии.

— С Подвързачов къде се виждахте?

— По кръчмите. Най-често в „Цейлон“. Той живееше близо до кръчмата. Топлехме се около кюмбето и пеехме македонски песни. Аз тогава живеех на „Ивайло“.

. . .Владимир Василев ценеше Ламар и като поет, и като човек. Между тях контактите бяха редки. Владо Василев дойде един два пъти и в печатницата и се качваше горе в галерията, където се набираха разни материали, та там разговаряха двамата. Но Ламар си беше селски корен и трудно можеше да се пречупи. Владо Василев посещаваше пивницата „Кюстендил“ на „Витошка“ и „Узунджовска“, съдържатели на която бяха братя Каралееви. Там се отбиваше и Ламар. Понякога двамата сядаха на една маса. Владо Василев не пиеше, държеше пред себе си само едно малко шишенце, колкото да прави компания и само тупаше цигарата си. . .“

Мицо Андонов

— Чичо Лальо — продължавам да се интересувам аз, — в твоето списание хонорари плащаха ли се като сега?

— Нямаше пари за такива работи. Всичко вършехме за идеята. И стиховете ни бяха манифести, както по онова време беше модно и на Изток, и на Запад. И германците манифестираха, и руснаците, чети Маяковски и ще видиш. . . Давах по някой лев на моите сътрудници, защото живееха в немотия, че много поддържахме съдържателите на кръчмите. А някои, като Владо Василев, плащаха на сътрудниците си, но му даваше държавата. След Девети и Владо я закъса, та Фурнаджиев му даваше да прави вътрешни рецензии за писателското издателство.

„Ламар не издаваше външнопривързаността си към своите близки сътрудници. Беше сдържан на похвали. Когато не казваше нищо, а приемаше някой наш успех с мълчание, знаехме, че е доволен и че работата върви. На него нищо не му пречеше например да не отпечати и моя разказ „Червеният щъркел“, както беше отхвърлил и първия ми разказ, но специална похвала не съм получил. Ще кажа, че около този разказ се развиха събития, които характеризират Ламар като взискателен, но толерантен другар и литературен съратник. Обсъждането на „Червеният щъркел“ стана по мое предложение в Съюза на трудовоборческите писатели в читалище „Хр. Ботев“ (Ючбунар). Тодор Генов остро разкритикува разказа, а Ангел Тодоров го защити. Ламар не взе думата, но му стана неприятно. Особено се ядоса, когато за този случай излезе съобщение във „Фронт“ („Фронт на трудовоборческите писатели“), където беше подчертана критиката на Тодор Генов. Разбира се, не се стигна

до конфликт, а и не биваше да се стига дотам. Но тогава разбрахме, че веднага след обсъждането още същата вечер Тодор Генов отишъл в печатницата на вестника и лично дал съобщението. На това Ламар само махна с ръка. Не обръщаше особено внимание на литературните дрязги. . .“

Славчо Васев

— Чичо Лальо, как успявахте да се свързвате със сътрудниците за материали. За това трябва тичане?

— Ние тичахме. Тогава нямаше телефони. Поправяхме материалите и чрез сътрудниците ги изпращах на авторите им да си ги проверят. Но никой не се сърдеше, че съм му съкратил или поправил материала.[23] Работата беше разтеглива, затова и списанието не излизаше навреме.

— Външни сътрудници имахте ли или материалите, подписани с чужди имена, са взаимствувани от други списания?

— Имахме връзки с югославското списание „Нолит“ и с немското „Дер Щурм“.[24] По това време в Берлин учеха Иван Тутев[25] и Николай Марангозов, та чрез тях успявах да навъртя в списанието някои кореспонденти. Иван Тутев пишеше интересни модерни стихове, които много харесваха на Гео Милев. Той изпращаше и на „Новис“, но не зная как стана, че не излязоха.

. . .По моя инициатива и по мои преводи — разказва Ив. Тутев — Ламар беше представян в „Дер Щурм“ няколко пъти. Първото стихотворение отпечатаха някъде към 1923 или 1924 година. Другото през 27-а или 28-а, не мога вече да възобновя тези неща, тъй като голяма част от моя архив изчезна — в него имах писма, снимки, списанията, които пазех и които по това време не се получаваха в България.

През 1930 г. по настояване на Хервард Валден аз се заех да подготвя материала за една двойна по размер книжка на „Дер Щурм“, изцяло посветена на новото българско изкуство под рубриката „Юнге Булгарише кунст“ (Младото българско изкуство). Тази книжка имаше за цел да покаже новото, което се зараждаше тогава в България. Спомням си, че в нея имаше стихотворения от Гео Милев, Фурнаджиев, Ламар и други, включително и от мен. От Сирак Скитник бяхме поместили две илюстрации, а по една от Дечко Узунов, Бенчо Обрешков и др. Освен това бяха поместени една голяма статия от Сирак Скитник за българското изобразително изкуство, статия от Панчо Владигеров за българската музика, който по онова време още живееше в Берлин и се увличаше от по-модерно творчество. Имаше и по-обширна статия за музиката от Иван Камбуров. В началото на книжката беше поместена уводна статия от мен върху насоките, философските и социалните концепции и формово-естетическите тенденции в младото българско изкуство и по-специално — в нашата литература.

От тази книжка издателят Данов беше получил към 200 броя и беше изложил на витрината на издателството си, което се намираше на днешния бул. „Руски“. . . Ламар, естествено, не участвуваше в Берлинския международен клуб на дейците на изкуството,[26] но аз му създадох връзка с някои изтъкнати членове на този клуб, като германския писател Хайнц Людике, убит от нацистите. Чрез тези хора Ламар получаваше информация и мате-

риали за развитието на съвременната литература и изкуство. Свързах го също с живеещия в Париж словенски поет и писател Иван Гол, от когото Ламар отпечата в списанието си една голяма поема „Париж гори“ в мой превод. . .“

Ламар си спомняше за всички тези неща с вдъхновение, което не му позволяваше да влиза в подробности, а обикновено обобщаваше. Така беше и сега. „Извикваше“ пред себе си хора, които са на преклонна възраст или отдавна ги няма, и за всеки намираше добра дума, дори за тия, които са го обграждали с неприязненост. Споменаването на сп. „Дер Щурм“ за мен беше новост. За тези неща той не говореше, тъй като те са съществували извън неговия бит.

— Струва ми се — казваше той, — че Гео Милев построи своя „Пламък“ по подобие на „Дер Щурм“. По онова време германците бяха много революционно настроени. Аз също се опитвах да изградя „Новис“ по подобие на това списание на Валден, но и като продължение на „Пламък“, но не се получи. Когато Иван Тутев си дойде в България през двайсет и девета година, преди да започне излизането на „Новис“, имаше идея да създаде група „Удар“, подобна на „Щурм“, дори им предложих списанието да се печата при мен, без да им давам хонорари, но Тутев си замина обратно и идеята се провали. Ние все пак започнахме списанието. Бяхме вече се запалили. Дори след „Новис“ издадох и един-два броя от друго списание „Пробив“.

За идеята на Иван Тутев по-късно стана дума и в разговорите между нас двамата. Той беше любезен да доизясни някои неща: „В България се завърнах през 1928 г. и отново се срещнах с Ламар, Сирак Скитник, Дечко Узунов, Владимир Димитров — Майстора, арх. Христо Берберов, Бенчо Обрешков и др., с които се срещах почти ежедневно като приятели, и дискутирахме за новите тенденции в нашата литература и изкуство. С изключение на Сирак Скитник, всестранно ерудиран човек, и Бенчо Обрешков, които отначало бяха привърженици на новите школи, останалите, които имаха определени позиции, постепенно навлизаха в тази сфера. По мое предложение през 1929 г. решихме да създадем група „Удар“. В тази група освен гореспоменатите влизаха още Макс Мецгер, който след терора беше репресиран от фашистите, тъй като работеше много активно с Гео, но по-късно, завръщайки се в нацистка Германия, сам прие фашистката идеология. Включи се и Димитър Ненов. Събирахме се по един път седмично редовно и дискутирахме различни проблеми на изкуството, като въпроса за изразните средства, за социалната насоченост и пр. Тези талантливи наши творци тогава можеха да бъдат спечелени и по този начин да се подпомогне борбата на партията срещу подкрепящите фашистката власт литературни списания. Ние възнамерявахме да започнем издаването на списание под название „Удар“, но тази идея не можа да се осъществи поради липса на средства. Без такъв обществен форум, какъвто щеше да бъде замисленото войнствуващо списание срещу Беповската буржоазна естетика и светоглед, нашата литература и изкуство не можеха да се освободят от сковаващия традиционализъм, да се доближат до новото,

което все по-широко се налагаше в литературата и изкуството на другите културни народи. След моето заминаване на работа в Берлин по линията на контролирания тогава от нашата партия Общ съюз на земеделските кооперации групата постепенно замря и накрая съвсем се разпадна. За това способствуваше и изострената политическа обстановка. Много творци се свиха в черупките си, като запазиха само дъх от онова, което бяха творили преди. Имам пред вид не само творци като Фурнаджиев, Разцветников и Каралийчев. По същото това време Ламар навлезе в едно фолклорно русло, което сложи край на търсенията му от „Железни икони", тъй като го нямаше Гео, а Лальо не притежаваше неговата ерудиция. . ."

— Значи, чичо Лальо, вие сте правели усилия да се организирате в борбата за „ново изкуство"?

— Правехме, но не стигаха парите. Борба с гола идея не може да се води. А и нашите се ядеха помежду си. Разделиха се на „идейници" и на „качественици". И едните, и другите от глад ядеха само кисело мляко, но едните си обърсваха след това устата, а другите оставяха бялото по мустаците си, да се вижда. Хайде, да оставим това за друг път, че като говоря за тия минали работи, не мога спокойно да си пия виното! . . .

7 ноември 1960

По улиците се носи остър, студен вятър. Скрил съм се в дъното на „Бамбука", където течението е по-малко. Заведението е пълно, тъй като много от манифестиращите се отбиват в сладкарницата да си купят това онова.

Сред влизащите забелязах Ламар, който оглеждаше масите, и махнах с ръка да ме види. Забеляза ме, но, изглежда, търсеше други, защото заобиколи към гардеробчето и едва след това мина сред масите, та седна до мен. Беше облечен в тъмносин шушляков шлифер, с кепе на главата.

— Откъде идваш? — питам аз.

— Манифестирахме. До работниците трябва да крачат и писателите. Всичко да бъде единно. Младен (Исаев) не е ли влизал в кафенето?

— Не съм го забелязал.

— Изгубихме се. Я, подвикни на момето, да ми донесе една ракия.

— Каква?

— Само сливова, джибровата ми намирисва на гнили плодове.

Извадих от портмонето си едно листче, на което бях преписал две-три негови четиристишия. Това беше „въдица" за въвличане в тема, която ме интересуваше:

. . .Саждите на моя комин не бяха много
и нямаше много сол в захлупците ми,
но който идваше дори с подлогите си,
все пак намирахме какво да купим.
Един голям салам от Братя Крушарови
и две мастики при Илю в Копривщица: —
с усмивката на Христо Туджаров
река отприщвахме. . .

. . .Тогава ний пихме наздравица
за тия световни пожари;
бе весела баба ни Брайковица
с другаря Туджаров. . .

— Спомняш ли си това? — питам.

— За Христа Ясенов е.

— Стихотворението е посветено на него.

— Имах намерение да напиша цяла поредица такива стихотворения и да възвеличая много от моите другари, които ги няма вече, но идеята е едно, а осъществяването друго. От мажорни песни не ми остана време. Нали съм ти разказвал за баба Брайковица. Тя беше като Странджата на Вазов. Ако примирахме от глад, тя ще измисли нещо, ще скъса люта чушка в сирене и ще се съживим. Ясенов беше най-големият бездомник. Беше време, когато той спеше на едно легло гръб до гръб с Крум Кюлявков, с когото по-късно се разделиха.

— По кое време е това?

— Двамата редактираха „Червен смях“ и спяха заедно около десетина месеца. Ние все се завирахме около центъра, а те си бяха намерили помещение на улица „Перник“, в циганската махала, да са на безопасно място.

— А защо са се сдърпали с Кюлявков?

— Димитър Полянов не бил съгласен със списването на „Червен смях“. Говорел, че Ясенов и Смирненски били „модернисти“ и това, което пишели, било уклон. Кюлявков се съгласил с Полянов и тихомълком се разделили с Ясенов. Това беше към двайсет и първа. След това Ясенов се свърза по-тясно с Гео и отпечата във „Везни“ някои стихотворения. . . Стиховете и на Кюлявков, и на Полянов са безкръвна работа. Ясенов се извисява като един от големите наши поети. Обвиняваха и него, и Смирненски в символизъм и разни други неща, че Смирненски бил печатал свои работи и в буржоазни вестници. Ругаеха поети, които бяха до крайност наши.

— След двайсет и пета прекъсват модерните течения. От страх ли, от що ли, но спират. А при тебе се прокрадват старите нещица, но не са така дразнещи и скандиращи, някакъв сюрреализъм, неосъзнат може би. . . ?

Ламар свива долната си устна. Явно се опитва да ме разбере, тъй като и аз нещо не мога да теоретизирам. Може би това са прости неща, но аз им придавах в момента друго звучение.

— Футуризъм Маяковского имаше. Експресионизъм! Гео говореше за тия неща, но какво е точно това, и днес не ми е ясно. От теориите съм чел само „Въпросите на Ленинизма" — и започна да се смее.

Аз разтварям бележника си и му чета:

. . .Майка ни погреба свидна рожба
и за музиканта се ожени;
той изпива и последния си грош
и се връща тъмен като слезен.
Контрабаса му лежи на пода,
като старец, който ще издъхне;
на корема му се топли котката
и преде с вретеното на мъката. .

— Такива стихове и сега се пишат и се завръща нещо, което вие несъзнателно сте подхващали — провокирам го аз.

— Шантави работи, Мишка. Някои твърдят, че това били интересните ми неща, а аз нещо не ги долюбвам, но се съгласявам.

— Струва ми се, че още не се е намерил оня, който ще вземе да разнищи тези твои работи и да ги обясни.

— Какво ще ги разнищва, те достатъчно са се разнищили. На критиците им дай да чоплят. Поетите пишат днес мътно, което е на мода, а критиците объркват още повече мътилката. Някога и ние се нахвърлихме да дъвчем новото, което идваше през границите и чрез войните, но аз винаги съм поставял на предна позиция съдържанието. Ясенов беше символист и си играеше повече със словото, отколкото със съдържанието.

— Ти отново отронваш дума за Ясенов. Ще те питам кой те запозна с него?

— Не зная кой? В „Копривщица" на баба Брайковица го намерих и него. Беше хаплив и приятел на Антон Страшимиров. Антон и жена му Стефка много го уважаваха, казваха му на галено „Бебо". Хрелков като копривщенлия е ходел заедно с Димчо Дебелянов в „Копривщицата". А мен ме заведе там Силвата — Васил Икономов, който също беше от тоя град. Това стана след

демобилизацията ни през 1919 г., но аз си отидох на село и започнах да си мисля все за тая кръчма и за поетите, които я посещаваха. Срещу баба Брайковица беше сладкарница „Роза". В нея се отбиваше и Гео. Но туй го видях, когато дойдох вече в София. . .

— Кюлявков идваше ли в „Копривщица"?

— Рядко. Той си стоеше повече в редакцията на „Червен смях".

— Каква редакция?

— Неговата квартира на „Перник" в Коньовица. Смирненски живееше недалеч от Кюлявкови, на „Овчо поле". . . Христо Ясенов беше хаплив, но мен не ме закачаше. По-често се дърпаше с Гео, че Гео обичаше да спори. Такъв беше и Хрелков. Зимно време прегражда хме задното помещение на баба Брайковица с платно, да не излиза топлината. По пипането на платното Ясенов познаваше кой влиза. Най-високо пипаше Хрелков, че беше дълъг. Туджарчето подвикваше: „Наведи се, още се наведи"!, а Хрелков ядосано му крясва: „Какво искаш, бе Тартарен!" — такъв му беше псевдонимът на Ясенов, а Страшимиров му казваше „Ясенчо!" . . . Хрелков го бяха уволнили сговористите от горското стопанство в Средна гора, но още си носеше зелената шинела. Бил назначен там за надзирател, препоръчал го Стоян Калъчев, главният на „Земеделско знаме". . .

Ламар се загледа към дъното на заведението и забеляза, че на една от масите дреме Дамян Калфов. Това върна мислите му отново назад:

— И Дамян идваше в „Копривщица", но той се оказа „пищолджия" тогава. В моята печатница Страшимиров разказваше, че след деветоюнския преврат срещнал Дамян, препасан през сакото с пищов, тръгнал да усмирява комунистите. Ей, тъй ще си умре, сам по масите.

— Христо Ясенов добре ли рисуваше?

— Рядко рисуваше. Той беше учител по рисуване в XIII софийска прогимназия, откъдето го уволниха след преврата. И мен ме е рисувал.

— Други рисуваха ли те тогава?

— Бешков ме рисува в „Луката". Там ме рисува и Пенчо Георгиев. В „Копривщица" Ясенов прави портрети на Ботев и Димчо Дебелянов. Искаше да украси стените с портрети на поети, загинали за България.

— Ти тачеше ли Хрелков?

— Той ме прие сърдечно и беше като мен безпаричен. В поезията му има нещо между символистите и модернистите. Уважавахме се. Доволен съм, че той ме запозна с Гео. Мисля, че и да не беше той, с Гео пак щяхме да се намерим. . . Хрелков все бър-

заше, като ходеше, а аз съм си тромав и бавен. Тичах, да го настигна. И махаше дясната ръка, сечеше въздуха. Косата му беше дълга, като на всички тогавашни декаденти. И Хрелков се беше извъдил художник. . . В ония времена меняхме много квартирите си. И Хрелков не се застояваше на едно място. Живееше ту по таваните, ту из мазетата, спеше при Христо Ясенов, при Стефан Мокрев, при Марчевски. . . Тия, дето пописвахме, бяхме повече безработни, но една коректорска работа правеше „пишещите" радостни. Хрелков го помня и като контрольор по трамвайната линия за Княжево. Покрай него се возехме без билети, като отивахме на екскурзия. Отивахме из гората да си четем стиховете на глас, високо. Това беше през двайсет и втора или двайсет и трета година. . . Двайсет и втора беше. . . Тогава си отидох в Троян. . . Хрелков живееше на хотел, в „Кооп". Още ми е чудно кой го издържаше. Когато отиде на квартира в Търговския дом, завърши поемата си „Среднощен конгрес" и спечели баса. Спечели го, че аз не можах да напиша моята поема. Той пишеше по кафенетата, пишеше и когато ходеше. Упорит средногорец. Най-често работеше в кафене „Роял".

— Кое свое стихотворение най-много обичаш?

— Все едно да питам от един чувал жито кое зърно най-много ми харесва. Но аз си обичам първото стихотворение. Отпечата го през деветстотин и петнайста година Хелмут Брокс, който издаваше в Русе сп. „Млад турист"[27]. Има хижа на Витоша, наречена „Брокс", но посетителите ѝ питат като какво е това наименование. Веднъж казах на домакина да поставят портрета на Брокс в чакалнята, а той се смее и ми доверява „И аз не знаех какво е това!"

Изпихме си ракията и се измъкнахме навън, след отшумялата манифестация. Той отиваше да обядва в Клуба на журналистите, където го чакаха неговите връстници.

7 март 1961

Времето не беше благоприятно за ходене на „Алеко", но имахме уговорка с Ламар да се видим в хижата. Аз се изкачих предния ден. Той ми беше казал, че щял да дойде с някаква военна кола заедно с Гетман. . .

Сутринта станах рано и от прозореца на хижата наблюдавах как мъглите се влачат по „Стената" и се спускат към Бистрица и Драгалевци. Слязах в столовата. Беше към осем часа. Пих чай и седнах в един ъгъл да чета. Ламар дойде към девет. След него и Гетман. Бяха облечени във винтяги, отдолу с дебели пуло-

вери, на главите плетени шапки, клиновете им бяха от зеленикав военен плат. Ламар се засмя и каза на Гетман:

— Нали познаваш туй момче?

— Познавам го. Пускахме му стихове в „Български воин". В стаята на машинописките съм държал рефлекторите на нашия фотограф, за да го снима. Трябваше да го представим на една страница с портрет.

Спомням си, че такава страница не ми отделиха, но Гетман наистина държеше лампите, за да ме снимат, и фотографът му казваше: „Другарю полковник, вие сте най-висок в редакцията и затова сте подходящ да държите лампата." Гетман се смееше с висок гърлен глас. След като пиха по един чай с коняк, отсипан от шишето, което Ламар носеше в джоба на винтягата, Гетман излезе — имал важна работа в София. Беше се изкачил с колата до „Алеко" само да доведе приятеля си.

Ламар предложи:

— Мишка, ще се изкачим ли на „църнио", както го викат шопите?

— Нали за това сме дошли.

Навън облаците се разкъсваха, прелитаха скоростно над хижата и през пролуките пролетното слънце лижеше снега. Изказах опасения, че на върха може да не намерим нищо за ядене, тъй като сега няма много посетители, и подхвърлих: „Качамак хляб ли е? Коприва госба ли е?" . . .

Ламар се засмя:

— Виновник да напиша тая поема беше Николай Хрелков. В кръчмата на баба Брайковица се бяхме условили на бас с него да напишем поеми. Победеният ще тегли пиенето в разноски. Той написа „Среднощен конгрес". Аз започнах „Село Калейца" и не я довърших. Той спечели баса и един ден се напихме яко с парите, които бях взел от етикетите на Тевекелиев.

Тръгнахме нагоре през платото. Пътят беше лек и полегат и най-важното — утъпкан от начеващите скиори, които отбягваха да се спускат през „Стената". Подкрепяхме се с по една щека, които Ламар поиска от домакина за временно ползуване. Спирахме, за да гледаме плавното пързаляне на скиорите, които описваха дъги по снега. Ламар им се възхищаваше и говореше, като тежко дишаше:

— Велико нещо е кръщаването. Всяка падина, всяко изворче и връхче е кръщавал човек, за да се оправя в неравностите на планината. Име, назовано веднъж от народа, не можеш да изкорениш. Всички казват „Бай Кръстю" на горната лифтова станция и така ще остане, докато е планината, и „Романски" ще остане,

оя скиор, загинал във виелицата. Но има и грозни имена, на които не им знаеш корена. Кой глупак е бил тоя, дето е назовал една от хижите „Фонфон". Някога скиорите бяха малко и за всеки се намираше място и бобена чорба, варена с чубрица и джоджан, без олио. На Черни връх късно построиха наблюдателницата и неин владетел стана Гошо Черновръшки с баща си Иван и майка си Мария. Не се бяха съобразили, че започнах да се уча да карам ски, та да я построят по-рано. Духне ли виелицата в скалите, ние се свирахме под чергите из наровете, защото тогава нямаше одеяла. Гошо прибираше закъсалите и премръзналите. Сега забравят да бият и камбанката, която имаше спасително гласче. . .

Превалихме стръмнината и пред нас се откри долината на вододайната зона, която се спущаше към „Кумата". Тук на билото усетихме бързината на вятъра и надянахме върху главите си качулки. Бялата коса на Ламар излизаше извън качулката и по нея се наслояваше ситен скрежец. По пътеката ни настигна облак и ни обви. Просто мъглата се триеше в нас, усещахме я като нещо материално.

— Който не е идвал в такова време из планината — говореше Ламар, — той не я познава и не може да я пази. Когато над Ветровала изви смерч и изкорени гората, написах стихотворение. Който живее в планината, най-много търси хората, защото самотията го яде отвътре и от това човек залинява. Само овенът не умира от самотия, защото му пречат дисагите отзад. . . От тая тишина и отшелничество страдаше и Гошо в наблюдателницата и затова излизаше на скалите да види не идваме ли ние туристите с подковани обуща. Много ругатни е понесъл той като метеоролог, защото хората слушат прогнозата за времето и ако не излезе тъй, както казва радиото, ругаят. Черновръшки познаваше много времето и беше най-сигурен дали над Черни връх ще вали или ще се оправя. Това и аз мога да позная без специална диплома.

Мъглата стана по-гъста и по нас започна да се лепи скреж като брашно. Ламар погледна към мен и каза:

— Мишка, да се връщаме ли?

— Къде ще се връщаме. Щом сме до реката, значи сме близо. Ако тръгнем надолу, ще замръзнем. В наблюдателницата ще почакаме, докато се покаже слънце.

Тъй и направихме. Нагоре все пак се разгрявахме въпреки хладните пристъпи на бързата мъгла. Не след дълго пред нас изникна каменната стена на наблюдателницата, обкичена със снежни налепи, и ние се вмъкнахме откъм южния вход в малката столова. Беше приятно и пълно с гълчава. Десетина екскурзианти чакаха на опашка за бобена чорба. Оказа се, че хляб не дават, а само го-

сба. Но и това беше добре, топлината ѝ ни възвърна настроението. Ламар намери и люти червени чушки из джебовете си, които стрихме в боба. От нас по-добре едва ли имаше в тоя момент.

Той се облегна на дървената пейка и запали цигара, като внимаваше да не го видят от прозорчето за сервиране:

— Скиорите, дето ги виждаш тук, имат силни очи, рядко ще видиш такъв с очила. Но не им върви училището: очилатите, дето са добри в ученето, не си губят времето в пързаляне.

— На мен училището също не ми вървеше — опъвам се аз, — но съм поставил на очите си очила. В сметките се обърквам.

— И мене не ме бива в сметките. Когато купувам нещо, върнат ли ми пари, давам им ги бакшиш, ако не достигат, додавам. Не можа да ме направи сметкаджия Николай Лилиев.

— Става дума за твоя учител, нали?

— За него, я. . . Той ме учеше, както съм ти казвал, в Търговската свищовска гимназия. Тогава той печатеше в „Демократически преглед" и ни преподаваше сметки. Изумявах се на голямата му памет и математическа точност. Той ни преподаваше счетоводство и търговска география. Беше завършил в Париж академия за смятане. Сигурно за това станах голям търговец покрай моята печатница. . . — След мълчание Ламар отново продължи: — Добре, че отворих тая печатница. Тя ме въведе в пишещата среда. Поетите събираха някой и друг лев и обикаляха около печатарите, да видят книжките им бял свят. После си ги прибираха, поставяха ги в някой ъгъл на спалнята си и ги продаваха на консигнация или „до поискване". И художници се въртяха край печатниците. По-хитри бяха издателите, които се явяваха един вид посредници между писатели и печатари. . .

— Ти си споменавал, че в „Копривщица" са идвали и Ясенов, и Гео, но те са минавали повече за пишещи, отколкото за художници?

— Идвал е и Бешков, който минаваше повече за художник, отколкото за пишещ. Но в „Копривщица" той не проявяваше художническия си талант, а най-паче свиреше на двоянката, на която ние с Мицо пригласяхме на два гласа, аз държех исо. А Ясенов рисуваше. Той нарисува върху черните стени на кръчмата „Христос" и „Пес буржуй". Но аз това съм го разказвал. . . И за зодиакалните знаци на Николай Райнов.

— Преди малко спомена за Мицо Андонов. С него къде се запознахте за пръв път. Може би идеите за „свободно общество" са ви свързали по-отрано?

— Не си спомням подробности, Мишка, много време измина, а и с толкова много хора се познавам. Попитай Мицо. Той ще каже.

Наистина Мицо Андонов си спомня тази подробност:

„С Ламара се запознах през лятото на деветнайста година. По това време той беше в София. Аз бях анархокомунист в тези години. Нашето анархистическо движение издаваше вестник „Работническа мисъл", който се продаваше някъде по будките, но в повечето случаи го разпространявахме ръчно. Бях един такъв вестникопродавец и се навирах по кръчмите и заведенията. . . Един ден влезнах в „Копривщица" на Брайковите. Там намерих Ламар, Николай Хрелков, Христо Ясенов и други посетители на кръчмата и им поднесох вестника. В този момент за пръв път забелязах интересната фигура на Ламар, която се набиваше още при пръв поглед. Впоследствие срещите ни зачестиха и ние си допаднахме. . ."

— Бешков беше ли съпричастен на вашите търсения? — продължих да разпитвам Ламар, който се беше отпуснал от приятната топлина в заслона.

— Като художник Бешков беше такъв, какъвто е Вазов като поет. Всяка негова драскотина беше в реалното, това го казваше Гео, а ние гледахме като телета новото, което бяха вложили в картините си Кандински, Шагал и Паул Клее. Винаги след войни и мътни събития творците бягат към модерни изяви. Това съм го забелязал, тъй като и аз минах по тая пътека. . .

— А къде най-много се срещахте с Бешков?

— Бешков ходеше навсякъде. Не го интересуваха политическите групировки. Беше особняк. Най-много се виждахме в „Луката". Бяхме се прехвърлили там, че аперитивът на Брайковите беше престанал да съществува. Когато синовете на баба Брайковица ликвидираха магазина през двайсет и четвърта година, майка им плачеше, че се разделяше с много хора, които четирсет години са търкали стъпалата на дюкянчето ѝ. . .

За „Луката" ще се позова на Мицо Андонов, който е бил един от неизменните спътници на Ламар:

„. . . „Луката" беше малко заведение. На дългата маса, която се намираше до прозореца към улицата, се събирахме Илия Бешков, Дечко Узунов, Ангел Каралийчев, Никола Фурнаджиев. Надя Фурнаджиева, Иван Пенков, Ламар, Веса Лальовата, Сия Бешкова, Сашо Стаменов, Филип Чипев, Андрей Пухлев, Петър Спасов, Павел Спасов, жената на Павел Спасов, инж. Пенко Герганов, В. Кулев, Здравка Стойнова, Антон Кутев, Никола Тузсузов, неговата жена, Васил Стоин фолклориста, Давидович — уредник на царския музей. Давидович беще възрастен, изправен и носеше очила с големи диоптри. Самоуби се, за което се носеха две версии: едната, че го оскърбил царят, другата — някаква история с момиче. Давидович и Васил Стоин са били дълги години учители в Самоков. . . На отсрещната дълга маса се настаняваха само по обяд „чорбаджиите", възрастни хора — П. Г. Петрович— един от стълбовете на тютюневата промишленост, разни богати индустриалци, банкерът Губиделников, сред тях често сядаха Александър Божинов и Сава Огнянов. Над „чорбаджийската маса", на стената, беше окачена рамка с репродукция на картина, взета от френското списание „Рир", която представляваше едно момиче, на което вятърът беше повдигнал полата. Като се ми-

неше покрай тезгяха, се влизаше в друго помещение, но рядко някой влизаше там. . . За атмосферата, която цареше в нашите среди, може да се съди по следния случай. След като Давидович се самоуби, ние го изпратихме до гробищата и на излизане решихме да се отбием в една близка кръчма, да полеем мъртвеца. Спомням си, че на това почерпване бяха всички. Пийнахме вино за „бог да прости" и я докарахме до песен. Бешков извади дудуците и започна да свири. Ние пеем, а Васил Стоин и Панайот Панов, също приятел на Давидович, плачеха. Продължихме „поливането" в „Луката". . ."

Друг един от ранните сътрудници на Ламар Арон Леви, издал стихосбирката „През вериги" (1932), допълва нещо за „Луката".

„. . .Ламар ходеше да пие у „Луката". Аз не пиех и бях вегетарианец. Не знаех те какво ядат и пият, тъй като ходех да се храня във вегетарианския ресторант, срещу градинката на Военния клуб, на „6 септември". Знаех времето, когато те ще пийнат и ще започнат да рецитират стихове. Това беше интересно за мен и тогава отивах да ги слушам. На масата Ламар рецитираше вдъхновено. Като ме забележеше, чукаше ме с лакът да ставам и да чета. . ."

Големият сребрист облак се извлече като комета край наблюдателницата и слънцето блесна. Решихме да слизаме надолу. Минахме край източния вход и Ламар посочи ъгъла на стената:

— Ето тук, Иван, бащата на Гошо Черновръшки, трупаше сняг и го набиваше с лопатата. От него режеше и правеше чай. Още нямаше прокаран водопровод. Някои от минаващите вдигаха крак и снегът често жълтееше, но Иван казваше: те ще си го пият, за тях тъпча тоя сняг на сянка, за да има чак до август.

Вечерта аз си тръгнах, а Ламар остана в хижата, за да дочака Гетман, който му обещал, че ще го вземе.

21 юни 1961

В кухнята сме. Ламар подвиква през малкото прозорче към терасата, където е седнал Драган. Прозорчето е поставено на това място, за да може по-удобно да се сервира към терасата.

— Драгане, котките са изяли една катеричка.

— Тогава защо им режеш от бахура — отговаря сериозно Драган, — ще ги накажеш. Тая вечер няма да им даваш да ядат!

— А бахура какво да го правя?

— Ще го дадеш на мене за мезе.

— Тебе майка ти само с мръвки ли те е отгледала?

— А защо котките да се угояват с мръвки, а аз да седя на сухо.

— Какво сухо! Чашата ти е пълна.

— Ама стомахът ми е празен.

Диалози, които преминават през малкото прозорче, в нишата, на което раздавачката оставя купища писма.

За миг се умълчахме над чашите. Дори съм забравил вече за какво да го питам. Хрумна ми да го подразня.

— Сега, както си се ядосал на Драган, можеш ли да кажеш един афоризъм?

— Мишка, и в яда си човек е различен, както и в мислите си. Ето, ти ми обърна думите. Бяха се събрали като в ункя (фуния) и си течеха една по една. Какво беше това афоризъм.

— Нещо като мъдрост.

— А бе, зная го, но ме е яд на чуждата дума. Виното е за човека, водата за оденците (водениците), сламата за магарето, зобта за коня.

— Бахура за котките! — добавя Драган.

— Ще те изгоня да донесеш вино от мазата.

— Ти с това ме накажи.

Ламар се замисля и продължава: — Дай на пияча хубаво вино, пък му вземи лев повече, да те благославя, че не си го тровил с оцет.

— Това из твоя „винен бележник“ ли е?

— Не бре, измислям „мъдрости“. Лесно се измислят. Ето: Дай на буйния ракия, жълта като черникова гъба, па го хвърли в папратливо място.

Казвам на Ламар, че са ми поръчали от „София-прес“ да напиша брошура за народните ястия и съм спрял до „бял мъж“, но не зная рецептата му.

— И аз не я зная — отговаря Ламар, — кой прави сега това нещо. Някога в Калейца го правеха. На стряхата виси доило с прясно сирене. На огъня е турен медник. Половината доило се тръсва в медника. Прясното сирене цвърти в нажеженото дъно. Като кипне догоре, спуска се друга топка преснак, за да се уталожи бялата пяна. Бърка се без почивка, за да бъде жилав и мазен. „Бял мъж“, който се разсипва като качамак, не е „бял мъж“. Четири часа бъркане.

— Велика работа е това, но не съм вкусвал.

— Нали си бил овчар?

— Бил съм аргатин при бедняци.

— „Бял мъж“ могат да правят само в Калейца — продължава Ламар, — тръгни по света и ще видиш. . . Светът е голям, а човеците са дребни, бедни и захлупени като под сач. Заринати с мъртва пепел — нито изгарят, нито живеят. Само се мъчат. Ако човек може да тръгне по света да го види какъв е, с какво се обличат хората, как си пият ракията, как си облизват пръстите от блажно. . . Но как ще премине човек по тоя свят, когато се бият за граници? Кога ли ще премахнат тия граници!

— Вие някога нали се борехте за „свободно общество“? Без граници.

— Глупости! На човек все му се иска да е освободен от примки. Но винаги сам си слага примките. Тъй като човек не е вечен, все гледа приживе никъде да не го стяга чепика. В огледалото на живота няма вечност. И човек, като умре, и огледалото, като се счупи, всичко се прибира — всичко се зарива в земята вечна, която е създател на човека и на огледалото. А колкото за „свободното общество", за това питай Мицо Андонов или Здравко Сребров, те са теоретици по тия въпроси. . .

Това бяха въпроси, които наистина ме интересуваха тогава. След смъртта на Ламар съм задавал подобни въпроси и на неговите приятели:

„Още преди срещите ми с Ламар—започна Мицо Андонов — аз вече бях повлиян от анархистическите идеи. Средата, в която се движеше Лальо, ми импонираше. Аз бях близък с Антон Страшимиров, което идеше от това, че майка ми е сестра на Гоце Делчев, а Тодор Чопов, писател, убит по време на Септемврийското въстание (1923), ми е братовчед. . . Анархизмът у нас не беше единно масово революционно движение. Съществуваха различни анархистически групи. Влиянието им сред народа, особено сред работничеството, беше слабо. При това състояние на нещата явно беше, че не можехме да разчитаме на успех. Затова ние, малка група анархокомунисти, работници, студенти и др., се обявихме против старите форми на организация и дейност на анархистите, най-вече срещу терористите, ексаджиите, индивидуалистите и възприехме принципите на организираност и дисциплина сред масите, особено сред работничеството, с ясна идейна програма и реална обществено-политическа платформа. Това естествено ни водеше до търсене на сътрудничество с други обществени организации, на първо място с комунистите. Станахме единофронтовци, а и събитията го наложиха — Септемврийското въстание и бурната 1924 година.

— Какви източници ползувахте, за да подхранвате идеите си?

— От 1921 г. до 9 юни 1923 г., чини ми се, в София в една книжарница на бул. „Цар Освободител", срещу руската църква, се получаваха някои съветски издания. Там бяха получени и издания на издателството на анархокомунистите в Москва „Голос труда" — съчиненията на Бакунин, Кропоткин, Лев Чьорни, на историка на Първия интернационал Гиьом и др. Ние естествено ги закупихме и много от тях преведохме. Както преди войната, така и след нея у нас имаше активно превеждащи анархистическа литература, като Върбан Килифарски и Дядо Кольо Стойнов, които правеха достояние до нас на такава литература от Франция, Русия и Италия. Имаше обособени анархистични центрове у нас, като Ямбол, Кюстендил, София, а в Русенско съществуваше анархистическа комуна. . . Интересни личности анархисти бяха Михаил Герджиков, Георги Шейтанов, Рачо Каранов от Кюстендил и др. . ."

В по-омекотен тон прозвуча отговорът на Здравко Сребров:

— Ще ви попитам, имаше ли анархистическото движение у нас някаква организация?

— Не знам трябва ли да минем на такава тема. Може би Вас ви интересува идейното развитие на Ламар. Трябва веднага да кажа, че не претендирам да познавам като специалист открай докрай тази разновидност на революционното и работническото движение в широкия и сложен исторически процес на класовата борба у нас. Колкото се отнася до Ламар, не сме водили с него разговори на „идейна основа". В повечето случаи, особено по конкретните исторически и други факти от нашата съвременност, ние се чувствувахме

„единомислещи“. Развитието на Ламар и в творчество, и в мироглед през онова време е характерно за голяма част от нашата прогресивна творческа интелигенция — от индивидуално към колективистично, комунистично духовно „самоопределение“. В това отношение за идейния път на Ламар особено характерен е периодът на сп. „Новис“ и сп. „Пробив“ (1936), на които редактор по „обща нагласа“ бе Ламар. Тук, в „Новис“, е и ярко показателното в това отношение негово „автобиографично“ стихотворение „Битие“. Едно от най-характерните и за неговата бунтарска, суровореалистична, наша ‚българска поетика. „Битие“ е характерно не само за стила, поетиката, но и за еволюцията в мирогледа на Ламар. Мога да цитирам само края му:

. . .Когато застанах
в площадите каменни,
когато подирих другари и близки,
нощта бе ниска и рогова,
в нощта не застана той,
Бог
закрилникът;
дойде хазайката
с огромен дирник
и малки очи,
доведе внучето си,
с гумена топка и куче,
плю на стената от злоба,
тръшна вратата
и прокле добротата си.
А в тапета на тия студени стени
с посинели сърни и квадрати
почерняло от бяс
Моето Аз
пукна безвъзвратно.

Новис, кн. 2. 1929, курс. З. С.

Колкото се отнася до анархизма на Ламар, в онния години той бе от крилото на единофронтовците. В работата си, в живота и в печатницата, в литературното осъществяване и. . . в приятелски „бохемски“ среди той бе в единодействие с анархисти, леви земеделци, комунисти партийни и безпартийни.

. . .и много другари измъчени
в странни канони
и максими;
стар анархист,
марксисти изпраскани,
двама добряци —
подпухнали комарджии
с тънки шии —

го бяхме творци на живота си:
всеки говореше
Аз!

Също от „Битие"

Георги Шейтанов застана начело в организирането на Единния фронт (1923—1925) заедно със Станке Димитров и с личния си приятел Николай Петрини. Ламар обаче не се познаваше с Шейтанов. Той знаеше за дейността на този необикновен човек от Мицо Андонов, Димитър Косев и от мене.

Ламар е бил изцяло обхванат от революционния предвъстанически дух на двадесетте години, както и новата ни лява творческа интелигенция. Известно е, че първият акт на единодействие е т. нар. „Килифаревско въстание", избухнало непосредствено след „9 юни", ръководено от видния комунистически деец в Килифарево Саръилиев и от анархокомуниста, килифаревеца Георги Попов — и двамата загинали в това въстание. Трябва да се предполага, че комунистическото движение в Троян (начело с Власи Власковски) и Ловешко (с водач на Троянската чета, троянеца Георги Попов и ловчанците Васил Попов — Героя, Тинко Симов, Нано Петров — мой шурея, и Михо Димитров); също средногорската чета на Кискинов и братя Тумангелови са фактори на героичния заряд, който е подхранвал бунтарската натура и симпатиите на Ламар. Особено най-изявилите се в борбата с оръжие в ръка след април 1925 г. срещу „белия терор". Разбира се, че огромно влияние върху Ламар оказват: най-голямото събитие на века — Октомврийската социалистическа революция[28], нашите въстания — Владайското и Септемврийското. . ."

Славчо Васев: Мисля, че в периода от трийсет и четвърта година насам Лальо започна да преминава към комунистите. Същата еволюция ставаше и с мен. Без да сме се договаряли и без да коментираме, след Девети септември цялата наша група се оказа в редовете на Комунистическата партия. Преди това също сме споделяли някои неща за преминаване към комунистите, но Ламар считаше, че не е толкова важно членството, а да се включваме в борбата и кой както може да взема участие за установяване на една нова власт."

12 януари 1962

Над София е гъста студена мъгла, която е легнала като вата над града и крайщата ѝ се диплят в хълмовете над Драгалевци. Слизам с лифта. Зад мен остава слънчевата планина и чайникът на бай Кръстю с разни витошки билки. Но постепенно мъгливото море и мен ме поглъща.

Преди да се кача на автобуса, решавам да се отбия у Ламар. В такава тежка мъгла той не ще е излязъл никъде, а ако е бил из планината, вече се е прибрал.

Оставих ските си отвън и зад мен дръннаха клопатарите.

Вратата на писалищната му станчка е отворена и той вдига глава:

— Ей, Мишка, ти идваш като снега, само веднъж в годината!

— Не е вярно. Повече съм те посещавал, но моята работа е объркана. Сега съм художник в Електрокарния завод и ще те навестявам по-често.

— Горе времето как е? . . . Я, гледай как пламна лицето ти като свенлива булка.

— От слънцето и вятъра е.

— Щом си се пързалял, навярно си огладнял.

Ламар наряза дебела розова сланина и я донесе заедно с виното:

— Сланината е най-добрата храна за планинаря. Така правехме ние: мас и захар, друго може и да няма.

— Чичо Лальо, иска ми се да допълня впечатленията си от твоя войниклък и школата. Нещо зная, но някои неща трябва да си припомня. Например кажи ми датата, когато отиваш войник.

— С датите съм се скарал, Мишка. Написани са във военния ми тефтер, но леля ти Веса крие някъде документите. . . Когато тръгнах да служа, събрах книгите си в едно сандъче и го заковах, па го бутнах из тавана. Баба Ивана успя да мушне в джоба ми три глави чесън и ми даде нещо увито в ципа като изсъхнало голо пиле. Нали беше магьосница: Това ще го сложиш в пазвата си, казваше тя, ще те пази от куршум и зло. Отвърнах, че това е глупост, но тя ми се сопна: аз съм ти като майка и ще ме слушаш. Това е ципа от дете, родено с ризата си. Предпазва от всякаква смърт. . . Взех тая пихтия и я мушнах във вързопа, да се радва баба, че вярвам в магиите ѝ. През всички войни наистина не ме настигна куршум. Оттогава се мъча да повярвам в умуванията на старите, както Гетман вярваше в приказките на петричката Вангя. . . Във Видин изхвърлих ципата в клозета. . .

— За Видин съм слушал: изпратили са ви в София и са ви върнали обратно. После отново в София. . .

— Първия път успяхме да помиришем Школата само. Бяхме се зарадвали, че ще сме в София. . . Като ни строиха на двора в Княжево, дойде един майор в синьо облекло, поздрави ни и рече: „За вас място няма. Още не сме отпратили старите школници по фронта. Сега ще се върнете по частите си, че няма де да ви наредим. . .“ Не можахме да разгледаме дори София. Заповедта беше за двайсет и четири часа да се приберем по частите си. Четири дни отиване и връщане ни дойде много. Посиняхме от студ и пожълтяхме от глад. Като се завърнахме във Видин, местата ни бяха вече заети и ни сложиха да спим на дъски без постелки. Умората ни повали, но въшките ни затоплиха, че постоянно се драгнехме. Тия въшки ги разнесохме и по корабите на Дунава, и по хотелите. Бяха ни ги зачислили като манерката и лопатката. Пре-

чеха, но без тях не може. . . Ти хапвай от мезето, да наваксаш изгубеното.

— Аз не съм слаб, та да наваксвам, гледам повече да отмахна.

— Ще отмахваш, когато ти се свършат парите. Та след двайсетина дни отново населихме двора на школата в София. Беше душно лято на седемнайста година. За артилеристите направиха големи палатки в двора на Военното училище. Пехотинците останаха в Княжево. Двеста души ни разпределиха в четири взвода и ние пропълзяхме между двойните пружинени кревати под платнищата. Строяваше ни офицерският кандидат Ангелушев, произведен от миналия 41-ви набор. Мама ми беше ушила долно бельо от тъкано синьо платно, за да не се цапало. В началото ми се смееха на синьото, но аз започнах да се въртя сръчно на уредите, видяха, че съм яко, и спряха да ми се подиграват. Спях на първия креват — долния, до входа на палатката, във втори полски взвод. За първи път ни изведоха на учение около едно френско оръдие, марка „Шнайдер", а до затвора му пишеше „далня пуцаня", разбрах, че оръдието е сръбски пленник. . .

— Останало е от Сръбско-българската война.

— Нашата армия нямаше оръжие. Като тръгнеш за Драгалевци, на Перловския мост вдясно има казармен двор, оградата му е от пушки. И читалището в Драгалевци е оградено с цеви. Направиха оръжието на огради. . .

— Спомняш ли си какви военни маршове пеехте?

— Че кой войник не помни песните, с които са го гонели по плаца. Под Брезовата беседка Монката дирижираше спевките и над школата гърмяха думите „Титан Калимански, герой от Булаир" или „Там де Брегалница се втича". След песните маршировка, тичане, лягане, ставане, докато ти изпадат зъбите. . . Вечер се усамотявах в беседката и размишлявах, не смеех да споделя с момчетата, че ме терзаят стихотворни работи, щяха да ми се смеят, а началствата можеха и да ме подгонят. Много мразеха „интелигенцията". . . Един ден на гости ми дойде татю, с пушка и раница, с брада като апостол, той служеше в опълчението. Животът му висял на косъм в полебрани, а аз се готвех да поема същия път. Говорихме за селски работи, за кози, за пчели и татю си отиде. . .

— Той от фронта ли идваше?

— Войната не беше спирала от петнайста година. . . Омразата набъбваше в душите като накиснат боб. . . Имаше един майор, крив в кръста от раняване, казваха му „Кайзера". Командуваше юнкерска рота, която никога не ядеше заедно с другите. Тоя майор по цял час мъчеше „възпитаниците" си из двора, докато

другите се бяха вече нахранили и си отиваха. В края на тази рота подтичваше едно мургаво момче с широки ботуши. Знаех, че на него му подвикваха извън оградата да изпраща проза, а не стихове, че били отрупани с поезия. Наричаха го Ведбал. Веднъж, като разгръщах едно хумористично списание, срещнах това име и оттогава започнах да гледам това дребно момче по̀ иначе. Мене също ме обхвана завист, че той печати, и реших и аз да изпратя нещо до тоя вестник. Написах онова, дето много пъти съм ти го казвал, „Ти цял ден ходиш кръшна и напета. . .". Стихотворението го поместиха, но никой не отгатна, че съм го писал аз — нямаше подпис. . .

— Измежду всички, с които си служил в тази школа, кой най-много ти е направил впечатление?

— От офицерите — никой, бяха злобни. От тия, дето пишеха като мене, също не се стряскам. На втория кат над моя креват спеше едно по-мълчаливо от мене. Имаше мечешки лапи и космите му никнеха чак до подочията. Името му беше Васил, но някой беше разменил сричките и го прекоросваха Силвата. Беше живял с баща си по Средногорието, който работел по горските пътища. Като скитал по горите с баща си, Силвата се научил изкусно да стреля и обикнал ловуването, но както ми казваше, никога не стрелял по сърни, че плачели. Бащата окуцял при разбиване на скала, като прекарвали пътя за Копривщица. На Силвата гърдите бяха космати. Не можеше да простине, природата му беше дала кожух. Аз го обикнах и все дирех повод за приказка, но той беше темерут и не се поддаваше. Беше тромав, краката му големи, но като стреля с парабелума, забиваше ги по шест в дупка. Много мрачен човек. Запитам го нещо, а той ще повие черния си врат и поглеждаше като биволе. Неговото битие съм го изтръгвал дума по дума от устата му.

— За Васил Икономов става дума, нали?

— Аха. . . Той беше разбунтувана душа. Все роптаеше и това нещо ми харесваше. Беше издръжлив като куче и ми казваше: когато ти е зле, ще стискаш зъби, не трябва да те съжаляват, а да се плашат от теб. Той виждаше у мене нещо инатно, че се опъвах и аз като биче. Зимата на седемнайста година настъпи студена и зла. Вдигнаха ни на поход до Княжево. Щом влезнахме в казармата, удари ни миризма на спарено и гнила слама. Гавнеше ли слънцето зад Люлин, вечерта започваше да звъни като стъкло. Възроптах срещу молитвата по време на ядене. Негодуването ми е било не на място и получих от фелдфебела пет непоряда за назидание. Изпратиха ме в Кърлежа, където бяха оръдията ни, да ги пазя. Мястото високо, вятърът измиташе не само снега, но и пръ-

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

стта. Стоях на пост от девет до единайсет редовно, а след това заместваx по-кекавите, тъй като бях селско момче и като куче изтрайвах на студ. Заместваx ги, но им взимах по два лева на час откуп, а след това купувах локум от лавката и раздавах на момчетата. Един ден ядях локум от парите на Бенбасат, а в друг ден — от Изидор Смелия.

— Те сигурно са те смятали за нередовен. Нормален човек ще гледа да се завре около някоя печка.

— Може и да са ме взимали за нередовен, но ги беше страх от мене — те бяха слабите. Немощният винаги откупва живота си с пари, ако ги има. Ако ги няма и него няма да го има. Аз в живота не съм се чувствал добре, когато съм бил безпаричен, ставах сприхав и нервен. . .

— И как завърши тази школна история?

— През януари осемнайста година започнаха изпитите ни по теория. Аз и Силвата пропаднахме. Можах да кажа само какво е „вероятно отклонение“, но не написах формулата. Силвата стоеше като препариран и казваше: „Дайте ми да стрелям, теорията не прави война!“ Писаха ни по една тройка. Отличниците ги настаниха по гаубичните батареи, а мене ме бутнаха на Северния фронт. . . А, стига съм бъбрил, за какво са ти тия работи!

— Закърпвам биографията ти.

— Защо ще я кърпиш. . .

— Трябва добре да опозная хората, които са ми близки. . . Стигнахме до Северния фронт. . .

— Хайде, следващия път — усмихваше се Ламар, — следващия път значи другата зима. Ти тъй се явяваш. . . Наминавай!

13 април 1962

Срещнах го из града, развял бялата си коса. Отдалеч извика:

— Мишка, какво става с биографията, дето я кърпеше?

Взе ме на подбив, си казах, но го уверих, че помня докъде сме стигнали с приказката.

— До Северния фронт. . .

— Накъде си тръгнал? — питам аз.

— В „България“. Някакви унгарци са ми определили среща там, по военните списания. . . Обади се!

— Да мина привечер?

Той помисли малко и каза:

— Само да не ме вдигнеш рано.

Към шест часа влезнах в двора. Беше разкопал около дърветата и събрал градинския боклук на куп, да го гори. Пред терасата стояха опрени бел и гребло. Накупил нови саксии и ги наредил, още празни, край задното стълбище. Обикалям, за да видя какво има по двора, а и струва ми се, че още лежи, та да не го безпок я.

Но той ме забелязал от стаичката си и подвикна през разтворения прозорец:

— Защо не влизаш, а обикаляш като зememер?

— Влизам, влизам! . . .

Тъй започна и разговора ни за Северния фронт.

— Сиреч за „Добруджанския" — поправи ме той или пък искаше да поясни. — Хубава земя е тая Добруджа. Вълнение земно и тъй застинало. . . Като влязохме над Бабадашката гора, в мъглата блестяха големите криле на вятърните мелници. . .

Някои неща вече знаех и затова подхвърлих:

— Батареята „Янка". За какво е кръстена с женско име?

— Отличила се в бой край едно румънско село с това име. Тя заемаше позиция над града, в гробищата. Офицери и кандидат-офицери спехме в черковните стаи, а кубето на църквата беше пронизано от снаряд. Ние бяхме точно над Тулча, а до този град се простираше езерото Заген. Тулча беше евакуиран и разрушен. В него се разпореждаха немски части. Зад нашите войски бяха разположени турски резервни части. Срещу руските войници, които бяха направили вече революцията, бяха изправени и турци за срам на нашата нация. А иначе турците бяха кротки и постоянно плетеха вълнени чорапи. Опрели пушките си на рамо и плетяха. Това ме удивляваше.

— Значи ти дойде да се биеш срущу братушките?

— Чакай, бе, и това ще ти кажа. . . Най-напред трябваше да превзема хората в батареята. Мишка, да ти кажа едно, с ракия се преминава вредом и се превзимат фронтове. Аз, като новак, донесох ракия и зажаднелите души погълнаха по няколко стъклени чаши, крадени, че бяха позлатени по вътура. . .

— Ще кажеш „експроприирани", а не „крадени".

— Крадеха. Някои изравяха с лопати стари гробове да намерят украшения или пари. В тулчанските гробища бедните нямаха дори и кръстове, но богатите си бяха построили големи гробници, в които четири души можеха спокойно да пляскат карти. Така и правехме. Чокоите на феодална Румъния си строеха мраморни гробници, вътре с масичка. Например в гробницата на някой си Войка беше прохладно и офицерите си пиеха там ракията. Вой-

ниците намираха по-малки гробове и там съжителствуваха живи и мъртви. . .

— Казваш, на хлад си пият ракията, а ти, когато отиде в батареята, зима ли беше?

— Страшен студ, февруарски, откъм морето духаше студен влажен въздух. Блатата бяха замръзнали и руснаците ги преминаваха облечени в бели чаршафи. На осемнайсет километра, оттатък Тулча, беше гр. Исмаил, виждахме го с биноклите, заграден с гъста върбова гора. Виждаха се кубетата на черквите, превърнати в наблюдателници. Артилеристите знаеха това и постоянно се целеха в тях. По този начин беше пробито и нашето кубе. Ние виждахме руските монитори, прикрити из дунавския ръкав зад гъсти върби, забелязваше се пушекът им. Вечерно време прожектори блясваха и пресичаха дунавската делта, да не би руснаците да правят десанти.

— Това е била позиционна война.

— Нямаше как. Бяхме дошли до тяхната граница. Но германците се плашеха от руснаците. . .

— Кажи нещо за побратимяванията.

— Това започна да става пролетта, когато се позатопли. Но все още стояхме по землянките, не ни се излизаше да стреляме на халос, само плашехме яребиците. Започнаха едни дъждове пролетни, страшна работа. Когато идваха облаците, тръстиката лягаше ниско по блатата, бурята гонеше блатните птици и дъжд запълваше окопите с вода, та войниците по няколко дни не можеха да влязнат в тях. След такава буря излизахме на слънце, а войниците търсеха из полето алуминиевите тръбички от запалките на пръсналите се шрапнели, че правеха от тях пръстени за годениците си. Войнишка работа.

— Да се върнем към руснаците. Тяхната революция не ви ли действуваше?

— Как да не действуваше. Те престанаха да стрелят, а и нашите издадоха заповеди да не се стреля по фронта. Нямаха файда повече да се бият, изтегляха войски за Южния фронт, че там ги бяха нагънали. Ние ги виждахме руснаците как си переха дрехите по реката. Те имаха големи аероплани, с три мотори. Летяха плавно, с тихо бръмчене.

— Нашите войници добре ли бяха екипирани?

— Вятър. . . Имаха нови колани и презрамки, но си правеха колани от конски впрягове, които задигаха от селата като „реквизиция". Новите колани ги пращаха на жените си в сандъчета, да ги скрият за „мирното време". Много глад ги гонеше момчетата. Но те сами си намираха начини, ловяха риба по реката и така

се сдушваха с руснаците. Но донасяха риба и на началствата си, за да не им търсят сметка, къде скитат по цели дни. Спреш се и слушаш как някъде зад тръстиките се чува да свири хармоника и от време на време пропее и българска гусла. Това народите са велика работа. . .

— Кое най-много не харесваше, докато бяхте на позиция над Тулча?

— Комарите. Носеха се от блатата като мъгла. Войниците вечер увиваха главите си с чаршафи и нахлузваха на ръцете си чорапи, кичеха пазвите си, яките, ръкавите, джебовете със стръкове пелин, че комарите бягали от миризмата му. Приличаха на лазарки. . . Аз се бях сдърпал с началствата и за да не им преча, ме откомандироваха в щаба в с. Каталой. Но там разбрах, че е много удобно да се живее при един тилов генерал, бавен и ограничен. За нас по Северния фронт войната беше свършила. Това дължахме на болшевиките с водителя Ленин. Иначе щеше да има още десанти по Дунава и много люде щяха да погинат.

— В тоя щаб са те направили косач?

— Ти знаеш всичко, бе, защо да ти разказвам.

— Твоят началник е мислел, че ще ти стори зло, като те пратят да косиш.

— Зло. . . Аз си паднах на. . . . . Когато поведох сенокосната бригада с вдигнатите коси над конете, тя приличаше на Аспаруховия поход пред плуването на Дунава. Това беше при с. Хамамджи. . . Турчетата, подчинени сенокосно на мен, ме гледаха изпод око. Но аз опирах косилото в лявата страна, примижавах срещу слънцето и те започваха да ми се смеят, казваха си къде тоя офицерин ще ти коси. Аз тръквах бруса в косата, плъзгах го до края, после повтарях плавно по резеца от петата до самия връх и ги чувах как говорят „Знае дяволът!“ Аз ги надкосявах. . . .

— За къде приготвяхте това сено, нали войната свършила?

— Тя свършваше, но животните нямаха какво да ядат. Войната продължаваше на Южния фронт, а ние още не бяхме стреляли. Бяхме направили само едно учение. . . На гара Карол Антъй отвозвахме сеното с каруци, а оттам влакът го отнасяше по фронтовете, че имаше ескадрони в оная война, а оръдията ги теглеха волове. . . Като накосихме ливадите на чокоите, всички ни изпратиха да търсим частите си по Южния фронт. И аз тръгнах да гоня вятъра сред отстъпващи войски. Войниците се тъпчеха по вагоните. Никой не признаваше офицерите, имаше случаи на разстрели. Аз бях нарамил сандъчето си и като подпоручик го влачех след войниците. Размишлявах за това отстъпление. Бях открил своята батарея от 24-и артилерийски полк при Градско, но и тя отстъп-

ваше. Войниците бяха облекли немски униформи. Беше жега, а те върху българските си дрехи бяха натутали и германските. Долните щяха да ги сдават, а немските след демобилизацията щели да ги прекрояват. Гламава работа. Когато една войска се разбунтува, никакви прегради не могат да я спрат. На тумби, захвърлили пушки и раници, пехотинците прегазваха Вардара. . . Беззащитният човек пада в пътища и ями. Стадното чувство нараства, както при овцете, когато преминават тесен мост и от блъскане се давят в реката. Дори и пред смъртта човек не иска да го нарекат страхливец или подлец. . .

— Кога завърши военната ти одисея?

— Демобилизираха ме в Радомир. На билета ми пишеше дата: 10 октомври 1918 година. Казах на един приятел да обади в Калейца, че временно оставам в София. Искаше ми се да видя пишещи хора. Пред Народния театър видях Христо Смирненски също демобилизиран, но Димчо Дебелянов го нямаше, беше загинал. Видях и Йордан Стратиев, и Силвата. Последният ме заведе в „Копривщица". Искаше ни се да останем в столицата, но вървуваше „испанската" и нямаше какво да ядем. Няколко дни се въртяхме из кръчмата на баба Брайковица. Тя казваше: „Пилците едно по едно се прибират. Тия дни и моят Петър (сина ѝ) ще довтаса." Тя също нямаше с какво да ни нахрани. Из града беше мъгливо, мръсно и студено. Ако намирахме някъде хляб, беше черен, като прекаран през комин. . .

В тоя момент някой затропа на вратата. Ламар отиде да отвори и въведе в стаята един военен.

Аз стоях до писалището и чаках, но те се позабавиха. Пооткрехнах вратата и казах:

— Чичо Лальо, аз си отивам!

— Отивай си, Мишка!

Прям, както винаги, по Ламаровски.

13 май 1963

Излезе първата ми стихосбирка „Ръждивата брадва". Приятно ми е да се движа в гъмжилото от писатели. Трети ден от събранието в Съюза на писателите, което се провежда по повод речта на Тодор Живков.[29]

Първите два дни не присъствувах. Нямах представа какъв е бил докладът на Камен Калчев, но изказванията се следят с интерес. Всички реагират шумно на изказващите се, струпани около високоговорителите.

Бурин говори за Ламар като за приятел, а го хапе за есетата, прочетени на общата изложба. Ламар минава през салона, развява бялата си грива и маха към него с ръка. Реагират всички, но мълчаливо, с усмивки, с ирония, с подмятания. Ламар приближава към мен и пита:

— Ти отново се изгуби. В чужбина ли беше?

— Чичо Лальо, нали знаеш какъв зор е, докато книгата ти види бял свят. Сега се поуспокоих. Приготвил съм ти една книжка, ще ти я донеса. Първите книжки съм приготвил за тебе, за Борис Делчев, за Бурин, за Атанас Далчев и една за мен, да се радвам.

— Гледай какви ги говори твоя редактор — дразни се Ламар и отива на терасата да пуши на въздух. Придружавам го до там.

Влиза Атанас Далчев, приближава, хваща ми ръката и казва:

— Благодаря ви за книгата. Харесва ми. Хубава е. Има интересни неща.

Думите му ме зарадваха. Това беше първият отзив за книгата.

Думи на Ламар от изказването му: „. . . Нашата смелост в революцията се прикрепи към класиката, а всеки, който се отлъчи от утъпканата диря, придоби название на „неспътник". С това искам да кажа, че литературата, ако трябва да бъде ведуща, а не последуща, трябва да намери много нови начини на изразност и отразяване на действителността."

7 февруари 1964

. . . . .

— Мишка, ти на ски ли беше?

— Не! Тоя път минавам ей тъй — без повод.

— Как без повод. Ти никога не идваш напразно.

— Дошъл съм да ти изхабя една чаша вино.

— Ако ще ми я хабиш — не влизай! — смее се Ламар. — Всеки занаят трябва да си има глеч, да блести. Червеят, дето дълбае дървото, също си познава занаята. Ако не падне дървото, значи, че това не е червей. Гледай какъв сух студ е навън, а ти си тръгнал по гости!

— Омръзна ми да стоя в кафенето.

— Това вече е друго. Наконячен ли си?

— Не съм пил.

— И за какво ще ме мъчиш сега?

— Няма да е „биографията", а по-отвлечени неща. . .

Ламар заръшка печката, загледа съсредоточено пламъка, сякаш се приготвяше да му се скара. После се облакъти на масата и поде:

— Мъжете от моя род ги бива в занаятите, залисват се около дървото и струговат дървени крака по немски стил, за столове. Сами си правеха дървени стругове и въртяха с крак до изпотяване. Излизаха по дървото различни шарила, като гривни. Мене не ме биваше за такива работи. Друга кътма бях аз, говорех високо и гърлено, псувах по бога и по говедата, тряскам като светкавица и загасвам с усмивка. Но на сърцето гам не си турям. Само внимавам някой да не ми наплюе барутя, че пушката ми после няма да хване. . .

— Ето, това, дето го каза, ми трябваше — то определя характера ти. . .

— Такъв съм. В момента мога да направя на бъзе и коприва човека, а след това да го съжаля.

— Това е от добрината ти. Хора, които се вдъхновяват по време на почерпка, не събират пара на скрито.

— Много пари са минали през ръцете ми — говори Ламар — и нищо не се е задържало. Изтекло е всичко. Текло е като вода над воденичен камък и се е въртяло нещо, все нещо е ставало. С тия пари да съм построил черква досега. Но черкви строят скъперниците, за да ги споменават след смъртта им. Аз искам приживе да ме споменават. Затова раздавам пари. Виждам, че хората все още са щастливи, като имат. Не сме дошли в комунизма, щом съществува подобно явление. Аз на парите не вярвам, че съм оставил стихове, ако ги наредиш лист по лист, ще излязнат два декара. Може и повече. Малка нива ли е това?

— Доста си орал в тая нива. Работа е падала.

— Не съм се уморявал. Аз обичам реда и системата. Работя пò малко, но редовно. Човек не е „работлива мравка", както някои го наричат, а е дърво, вкоренено на своето място. Пътува насамнатам, но коренът му си седи на мястото и го вика. Човек не може да излъже корена си и ако не се върне при него, вечно ще боледува. . .

— Съжаляваш ли за нещо, което не ти се е изпълнило в живота?

— За нищо. Каквото съм могъл, направил съм го, и каквото ми се е полагало, съм го получил. Аз гледам реално на много работи и за това някои ми се сърдят. Но като виждаш, че не може да бъде друго, ще се приспособиш, иначе ще загинеш. Всеки иска да се изкачи на върхове управляющи и не долюбва овчарлъка. Настанало е едно време, че никой не иска да се подчинява и хо-

рата постепенно се изкривяват, стават богати, господарува им се. А колкото повече господарството затлачва душата, толкова повече човек се превръща в роб. Но не го усеща. Прекланя се на властта, която сам си измисля. Моят дядо казваше: „Властта помрачава погледа, удължава ръцете и съкратява живота." Запомнил съм го туй нещо от него, но и на мене ми се ще да съм при властта, че по-малко са главоболията тогава. Аз през моя живот не съм обичал хората, които са се опитвали да ме подчиняват, но вместо да въздигам усилия да ги подчиня на себе си, бягам из гората и разговарям и с овцете, и със звездите небесни. По време на тоя мой разговор душевен, като не разбера нищо от безкрая, започвам да вярвам в змейове и да им се подчинявам. Прекланяй се на това, което не виждаш, а не на това, което седи срещу тебе. . .

— В думите ти има противоречие. Веднъж казваш, че ако не си силен да се преборишь, трябва да се приспособиш, а след това „подчинявай се на това, което не виждаш, а не на това, което седи срещу теб".

— Ти започваш да философствуваш, Мишка. . . Така е. Не се подчинявай на оня, който пречи на пътя ти. Но трябва да си знаеш пътя, ако не си го знаеш, не мож се пребори. Но не можеш и постоянно да „риташ на деня престилката", както съм го казал в едно стихотворение. Растял съм благодарение на себе си, никой не ме е издигал. Имали са ми уважение, защото и аз съм ги уважавал. . .

— Ти си един от тачените поети. Имало ли е случай славата да завърти главата ти, да се видиш по-голям от другите?

— Не помня такова нещо. И да го запомниш от мене — аз слава нямам, но понеже отдавна се подвизавам в литературата, много народ ме познава. Това не е слава, а популярност. Никога не съм имал чувство и превзетост, че съм поет. Мъчех се да бъда скромен, доколкото човек може да се съхрани, и обичах да дружа с много приятели от видности и невидности. Колкото по стареем, виждаме кусурите си, но не искаме да ги признаем, и ми се струва, че ще си отидем смешни.

— Често ли си бил откровен?

— Почти всеки ден. Аз съм открит човек, но когато кажа нещо по-лютиво, след това се сепвам дали е трябвало да го кажа.

— Значи си човек на съображението?

— Не може да не се съобразяваш, но аз, когато говоря, може да изругая нещо, за което съм писал велеречиво стихотворение, а туй като явление не е редно. . . Но все си мисля, че всеки смъртен греши. Който не е грешил, който не е плакал за празни ра-

боти в тоя кратък земен живот, той все едно не е живял. . . Точка. Ламар!

Това означаваше, че разговорът е приключен.

От многобройните ни срещи с него съм останал с убеждение, че Ламар е сложна, противоречива натура, с огромен импулсивен, художествен заряд и с небрежно отношение към създаденото от него. Тук не е място да давам преценки за един човек, когото съм уважавал и когото не искам да поставям в лоното на идеализацията. Това ме накара да събера мненията по този въпрос на неговите връстници и близки, които достатъчно добре са го познавали, за да моделират пристрастно, разбира се, неговия характер. Четещият следващите редове сам може да направи обобщението си:

Младен Исаев: „Може би Ламар не е по-малък талант от Гео, но не успя да натрупа неговата огромна култура. Ламар беше интуитивен в поезията си. Мисля, че ние не трябва да идеализираме нещата около него. Както всеки от нас и той носеше и положителни, и отрицателни черти. . . В тази връзка ще подчертая, че Ламар беше човек с будна съвест, но беше склонен към компромисност и като анархист, и по-късно като комунист. Той носеше в себе си една селска хитрина и въпреки че в известни периоди е страдал и като безработен е изпитвал лишения в Троян, успяваше да се измъква от подобни положения благодарение на своя селски практичен характер, присъщ на много троянчани. Но за разлика от троянчанина, който е пресметлив и понякога стиснат, Ламар беше щедър. Не е взимал пряко участие в революционната борба, но проявяваше честно отношение към дейността на партията с помощта, която й оказваше чрез своята печатница и чрез писането на по-тясно свързани с борбите на партията стихове. Като много контактен човек той дружеше с левите сили сред интелигенцията. Средата му се състоеше от ярки таланти и интересни хора, като в тази среда Ламар се стремеше да бъде център на внимание."

Към Здравко Сребров въпросът ми беше:

— Направете психологическо обобщение на Ламар!

— За да си помогна, ще ви дам да надникнете в едно мое писмо до д-р Кантарев от Пловдив, мой и на Ламар приятел от „борческите години", общественик и литератор от нашето поколение. Сега лекар. Помолих го да ми изпрати копие от това писмо, което ви предлагам.[30] — Здравко Сребров продължи с охарактеризирането на своя приятел: — Не съм съгласен Ламар да е имал противоречив характер. Това е, по-точно казано, сложно изградена „комплексна" личност. В характера му съжителствуваха различни „съставки", иначе той бе единен в основна мисъл, в поведение, в стила си. Неповторим. Този човек притежаваше здрава нервна система и чувство за духовно равновесие. Колкото и в различни случаи земята да се е клатела под краката му. Ех, имаше и той „шупли" в поведението си, но ги запълваше с Ламаровско широкосърдие, със „самопризнания". Притежаваше също „амплитуди" в равновесието си, без да жонглира със здравия си, балкански инстинкт за самосъхранение. . . Природно солидно устроен човек! Иначе не мога да си обясня продължителния му живот, съпроводен с ежедневно (или „еженощно") приемане на вино и ракия. . . Съществуваше у него наред с бохема, поета и интелигента своеобразен селски практицизъм и реализъм, каквито притежават нашите хора, здраво свързани със земята и труда. Това, което прави впечатление на противоречивост, е особено богатото устройство на характера му. Препълнено често с жизненост, със здрави инстинкти, които понякога и преливат. . . Силното у него се манифестираше, когато врагът се опитваше да провокира моралното ядро на характера му — на достойнството и прогресив-

ната нагласа на природата му. . . Ламар се отдаваше на стихийността на събитията като добър лодкар в морско вълнение, сигурен в силата и средствата си. Приспособяването му не бе правене на компромиси, духовно превращение, извъртане силата на промените в обществената конюнктюра на 180°. В това отношение той си остана натурален човек, непринуден, народен, с нашенска, българска, земна, пластична подкваса — да се приспособява или да мълчи, „когато глупците говорят".

— Някъде в разговорите ни вие споменавате, че той е живял като „княз"?!

— Да. . . Може би съм попресилил сравнението, но той имаше самочувствието на господар. Така или иначе това е природа — проява на „силното" и в звяра, и в човека. В самата му външност, в поведението му се забелязваше нещо древно българско. Но по-често с човечност на обноските, която го превръщаше в приятел и другар. Където се намираше, Ламар непринудено ставаше център на внимание и привличаше хората със сърдечност и вроден хумор. Умееше да се изтъкне — да мине напред. Пееше хубаво. Налагаше се като „компаньон" и като „натурална фигура". Той не бе недосукал, недоносен мизантроп — привърженик на „мировата скръб". В такъв смисъл живя като княз. . . Към нашата нова власт „безвластникът" — комунист Ламар, се *приспособяваше, за да расте творчески,* да се изяви като творец докрай — с неудържимата си плодовитост. Но в това приспособяване не губеше достойнството си. Чисто и просто той се сприятеляваше със силните, които осигуряваха успеха му. Само с художническата си съвест той не правеше компромиси. . . Една „противоречива" черта ми се иска да отбележа в „полифоничната му", богата и цялостна природа. Може би това е обща черта, неизбежната черта на наивност в нашето поколение. Изначална, бих казал, трагична частица от наивитета на нашия многопатил практичен селски народ — да търси миража на „бялата лястовица". Ламар носеше вече, в края на живота си, рефлекса на „прогледнал" — разочарованието, духовния смут, колебанието на вярата му в някои „светини", които крепяха в най-тежките ни години мирогледа на монолитния му характер. Беше огорчен!. . ."

Иван Мартинов: „С Ламар сме работели доста време заедно като членове на партийното бюро към Съюза на писателите. По време на заседанията не проявяваше активност, не беше борец. Той е земен човек, примитивен в добрия смисъл на думата, душевно свързан с природата. Анархистичното е намерило у него място само външно. . . Много неща, спорни и безспорни, сме разглеждали в партийното бюро и в управителния съвет, но той винаги е твърдял, че всички въпроси са му ясни, и държеше неутрални становища и позиция или при гласуванията се въздържаше, с което подчертаваше, че не иска да си създава неспокойствие и излишни грижи. Това конформистично поведение го правеше да е добре с всички, които бяха поставяни на ръководни постове. . . За неговата неутралност съм го упреквал пред наши общи приятели, например пред Младен Исаев. След подобни упреци той ме гледаше добродушно и примиренчески и казваше: „А, бе Иванчо, аз съм вече стар човек. Какво друго ми е останало, освен да си похапна и пийна. Ти си млад и ще изведеш „борбата" до край. . ." За каква борба говореше, не ми беше ясно, но явно ме иронизираше, че съм се опъвал в някои неща. . . Забелязал съм подобно нещо — на всички събрания или заседания се изказваше кратко, с характерната за него простонародна реч, изпълнена с обрати, афоризми, сентенции и игрословици. Словото му носеше присъщата за неговото мислене селска образност, напоена с неупотребявани в книжовната реч думи от Троянския край. Това личи в поезията му от ранния период, където изобилстват думите троскот, лобода, гръсти, слапеи, сагмали и разни други от тоя род. . . Като човек беше добър и носеше втъкана в себе си старинната простонародна мъдрост. Имаше у него една доброта, която сам считаше за

слабост и се опитваще да я крие, като се показваще груб и до известна степен бохемствуващо леко вулгарен. За него парите не бяха цел, а средство. Но за да има пари, твореше безотговорно и покрай хубавите стихотворения беше надялкал като талаш и много недообмислени. За това неведнъж съм го упреквал, но той махваше с ръка и казваше: „Какво да правя, като ми трябват пари!“. . . Ламар беше строго индивидуален тип, характерен поет, своеобразен, с примитивно селско, мъдро, хитровато съзнание. Него никой не може да го повтори и когато срещна негови стихове, без да видя подписа, познавам стила му.“

Борис Делчев: „За да се разбере характерът на Ламар, както и поведението му в обществото, необходимо е да се знае, че той носеше в себе си главните добродетели и слабости на българския селянин. В какво се състоят тези две качества? Селянинът не обича да се разкрива и да се знае какво мисли и какво възнамерява да върши. Научен от многовековния опит, той иска да разбере най-напред намеренията на другия и едва когато добие вътрешна увереност, може да сподели мислите си, и то пак опипом. Селянинът е предпазлив, не бърза с позиция и понеже е живял в едно общество, където не е имало изявено обществено мнение, стреми се да се приспособи към всички обстоятелства. Някои от тези особености носеше и Ламар. В проявите си като писател и като човек той никога не бързаше да вземе страна, стараеше се да примирява крайностите. Но понеже такова примиряване обикновено води до подтискане на някои рефлекси, имаше случаи, когато избухваше — отреагираше подтиснатото си душевно състояние най-често с ругатня. Този начин на реакция проявяваше предимно в среда на приятели. Ако понякога вземаше рязко становище или произнасяше тежка дума между хора, към които имаше голямо доверие, остротите му избиваха в самоирония. По този начин, дори и когато си позволяваше повече от онова, което смята допустимо, той успяваше да заобли ръбовете и да намери контакт с другия човек — онзи, когото е наругал или по отношение на когото не е бил достатъчно внимателен. Тази способност — да омекотява атмосферата и да се нагажда към обстоятелствата, без да се противопоставя на човека, още повече на човек, който има власт — той владееше до съвършенство. За това много му помагаше и обстоятелството, че обичаше да гуляе и да съсредоточава към себе си доста хора с различни призвания и различни душевни склонности. Казано обобщено, той беше един по същество безконфликтен човек, еднакво в личните си отношения и в своите литературни и обществени прояви.

Естествено в тези мнения и бегло нахвърляни думи характерът на Ламар не е цялостно изведен, но според мен това са подстъпи за неговото по-пълно изграждане.

3 май 1964

На тази дата съм отбелязал:

„В кафенето срещу театъра. Ламар си спомня за къщата: — Още се чудя как издържа нашата къща тия каменни плочи над себе си. Открай време ги помня сиви и само когато забие въз тях дъжд, си меняха цвета. Живееха по тях и врабци,и какви ли не

животинки — криеха се между зеленикавия мъх и керото ухо. . . — Ламар днес е сложил на бялата си риза папионка, може би отива на официално посещение. . .“

9 септември 1964

— На такъв велик ден приемаш ли гости? — Запитах Ламар, като оставих раницата си на терасата. Извадих от нея едно бурканче с боровинки и му го подадох. — Събирал съм ги над „Кумата“, към „Черната скала“!

Зарадва се много. Намери една тавичка и ги изсипа в нея.

— Ще ги туря на слънце да изсъхнат. Зимата ще сварим компот от тях. Чудо на природата. Няма по-велико нещо от боровинката и от гъбата. Природата ги е създала за радост. Хубава ли е есента нагоре, Мишка?

— Хубава! За хора, които обичат планината, всяко годишно време е хубаво.

Разговорът ни тръгна непринудено. Тръгна като поточе от малката капчица на думата „боровинка“.

— И как я е нарекъл народът, че живее край борове, при клека. Аз съм пил чай от клончетата на боровинката. От всяка трева става чай. Ето и тая дума „чай“! Не можем ли да казваме „отвара“. Език без чуждици няма. Четох нейде, че в руския език имало над 50 000 чужди думи.

— Не можеш да се бориш срещу тази лавина.

— Как ще се бориш! Епохата е журнална. Всичко чете вестници и криминални романи. Вземи една криминална книга и ще видиш колко чужди думи има в нея. Можеш ли да измислиш една криминална история по време на жътва? Трябва да има шкафове, гардероби, лампи да светват и да гаснат. А при овчарите всичко е открито, тъмни работи няма. В своето вътрешно устройство езикът ни претърпя осакатяване след многото правописни изменения и след изхвърлянето на много звукови привидности. . .

— Стар и чист е родопският говор, но и в него навлизат чуждиците заедно с битовата техника и телевизията.

— Аз затова не купувам телевизор.

— А ти, как се справяш при писането?

— Пиша тъй, както мама си говореше и както я хокаше татю. Думите да са народни, но мисловността да е напредничава. Доколкото и аз съм преживял с народния говор, старал съм се да го вложа в моето творчество. Обичам народните говори, но усещам, че езикът ни се изкривява. Голяма част от Вазовите думи вече са ми

непознати и мъчни. Нелесно се пази език. Ние крещим по андрейчински да го опазим, но спасение няма, Мишка. Струва ми се, че народите ще се приближат в бъдеще до един универсален език.

— Какво ще стане тогава с националното творчество?

— Като бях в Египет, разбрах какво ще стане. Голямото не можеш да затриеш, то остава. Шекспир и Данте ще съществуват и при всеобщото есперанто. . . Преди петдесет години, по времето на Стамболийски, когато трябваше да се премахне „е двойното“ и на мястото на „ер голям“ да се пише онова разкрачено като паяк „ъ“, в „Свободния театър“ се свика голямо събрание от професори, учени, писатели и др. В президиума беше и моят отдавнашен учител по математика Николай Лилиев. Не си спомням кой какво защищаваше, но на излизане, в двора на театъра Балан и Стефан Младенов се сбиха с бастуните си. Трудно ги разтърваха, че страстта беше възбуяла. В тая правописна бъркотия през 1927 и 1928 година издадох „Железни икони“ и „Мирни размирни години“ по свой правопис: без „е двойно“, но с „ер голям“, без „ъто“. Тогава и аз съм употребявал много чуждици, особено в бележките си за общите художествени изложби. . . Сега, като прочета в статиите и дори в разказите чуждица, която може да се замени с по-изразителна българска дума, хвърлям веднага написаното настрана. Да ми прощават авторите! . . .

— Твоя народностен колорит при писането как по онова време можа да го вклиниш в модерни доспехи?

— В първите години, когато се запознах с Гео (1920—1922), бях твърд и своеобразен в поезията си. Личи по писанием. Възприех слова и художествени усети, които благодарение на Гео ме измъкнаха от онова, което вече съществуваше у нас и като поезия, и като проза. Както казваше Гео: „Но, уморени от толкова много господа в изгладени и изчеткани официално-черни дрехи, толкова поети с бледи чела, миньорни погледи и устни с печална усмивка, ний желаем да видим днес варвари, хулигани, печенеги — с пламък в очите и железни зъби. Варвари, нова раса — която да влее нова кръв на българската поезия.“ Какво означаваше това, та нали с дни сме се драли по масите, за да си изясним тая дума. Това означаваше Христо Туджаров да изостави замъците си и да се обърнем към езика на народа. Че и в моя език се бяха вмъкнали „лилиевски работи“. Карахме се, но „Кукушанчето“ (Смирненски) не искаше да разбере това. Аз започнах най-напред да разрушавам словото, словореда и накрая разруших и мисленето. „Остави шаблона!“ — казваше Гео. И аз го изоставих. Само шаблона в пиенето не оставих.

— Вследствие на това ли се ражда твоето „Вий ни зовете глупаци и варвари“?

— Оттам идва. „Всяко стихотворение — манифест!“ — втълпяваше в главите ни Гео. Но аз и сега мисля, че възприемането на чуждото трябва да става внимателно. В началото, когато попаднах на Яворовата книга „Подир сенките на облаците“, потопих се в нея и щях да се удавя. Май че се удавих — толкова години гълтам тая вода. Моят по-голям братовчед, синът на сояк Минко из Троян, учеше математика в София, но пишеше стихове и проза. Това ми правеше голямо впечатление и си казах, че и аз мога да натъкмявам думите. Иначе съм инат, като реча нещо — върша го. Посегнах към книгата и казвам: ще я прочета из пътя. А сояк Минко дума: „Вземи я прочети и поздрави леля Ивана (баячката). Тя ме изцери едно време от червен вятър, щях да пукна.“

— Значи, творецът все започва отнякъде. . .

— Започва от едно събаряне на камъче. Спре се човек, ослуша се и усеща, че има и други шумове освен неговия глас. Аз се ослушвам много. Но напоследък взех да се ослушвам само в себе си. Критиците казват, че съм се повтарял, а аз не мога да измислям. На времето измислях манифестите, сега не мога да правя тия работи, ще ме наругаят като „авангардист“. В нашата поезия навлязоха индустриални понятия, фокстротни фокуси, които са далеч от българското. Ако това се приписва на *модернизма,* то е грешно в тоя смисъл, че новото може да се пресъздаде и на български език.

— За много от вашето поколение говорят, че през онези преломни години, до 25-ата, сте били модерни и декаденти. Ти как гледаш на тоя период? Ласкае ли те това?

— И сега правят фокуси, за да ги забележат. Ние също се кълчехме, да ни забележат, но идвахме в името на народа. Откъснеш ли се от неговите въжделения и тревоги, до никъде няма да стигнеш. Модерна беше епохата тогава. Модерното се приема много бързо от гъвкавите творци. Те изскачат напред и дразнят умерените. Оттам идват и конфликтите. А цялата литература наша не може нито без едното, нито без другото. На нашата литература ѝ трябва и Илия Волен, че има хубав език, и един Чавдар Мутафов, че да се сверяват. Съвременният български език е вече определен от художествените произведения и е добил съвършенство там, където творецът е изявил себе си като мислител и отразител на хармана, където са вършеели дедите му. Без основното познаване на езика, не книжовно, а попито в душата, творчеството като българско съзвучие ще липсва. Това коренище на езика е същността на всяка художествена изява! И романистите, и поетите не вкаждат ли в листника на своето творчество добър бъл-

гарски език, те няма да останат в столетията. . . Мишка, от тия бележки, дето водиш, ми дай един екземпляр, като ги подредиш. Усещам, че има мисли, които ще ми потрябват някъде.

— Ще имаш екземпляр. Над своите мисли винаги ще имаш авторско право. Но я ми кажи коя българска книга най-много цениш?

— Историята на Паисий и речника на Найден Геров. . .

Ще оставя за малко Ламар да донесе шише вино. Аз съм ревностен към някои неща, затова тази моя анкета си има своеобразно продължение. Разпитвам Борис Делчев за образността в творчеството на Ламар, за корените ѝ, доколко тази образност е осъзната и спонтанна, докъде слиза дълбочината на тази негова стилова особеност. По този начин исках да изтръгна от нашия критик, който има трайни впечатления от поетовото творчество, една формулировка — доколко формата на поетиката у даден автор отразява неговата психика и характер.

Отговорът: — „Както мисловно, така и по своята образност поезията на Ламар следва по начало народната песен. В юношеските му години, които предхождат срещата с Гео Милев, това нещо още не се чувствува. Няма никакво съмнение, че и в този най-ранен период Ламар е носел в себе си народностното начало. Но в онзи момент за него то е било бит, а не поезия. Тогава той е предпочитал да следва индивидуалното творчество, подражавал е на лошата патриотична и патриотарска лирика. Така се обяснява фактът, че в младежките му работи няма влиянието на народната песен. Стиховете му са такива, че човек не може да предвиди бъдещия поет, нито пък да долови, че носи в себе си нещо от изконното. Било му е необходимо, изглежда, да добие само чувствие и тогава да започне да се изявява спонтанно и адекватно на себе си, да се появяват в стиховете му народнопесенни интонации. За това самосъзнание, можем да не се съмняваме, е допринесла щастливата му среща с Гео Милев. Без него Ламар едва ли можеше да стане това, което е — трудно щеше да намери себе си.

Известно е, че според Гео Милев в онзи момент развитието на българската поезия трябваше да мине през така нареченото „оварваряване", което в същност означаваше реакция срещу херметизма на символистите, изиграли вече своята историческа роля. Ламар беше от тези млади поети, които осъществиха това „оварваряване". По всичко изглежда, че Гео беше забелязал първичното у Ламар и потърси в него опора за своите схващания.

Гео Милев помага на Ламар да се осъзнае и утвърди като поет, като същевременно го запознава повече на практика, отколкото теоретически с новите литературни течения на Запад. В резултат на това довчерашният младеж, който следваше без успех някои стари образци, намери отведнъж себе си и заедно с това контакта с една поезия, която идваше отвън. Почти в един и същи момент у него се появиха народнопесенните интонации и реминисценциите от някои модерни поети — народно и модерно се кръстосаха. Човек трябва да прочете „Мирни размирни години", за да види какво се е получило от кръстосването на тези две тенденции: от една страна, атмосфера напълно българска откъм лексика и образност, а, от друга — пресилена метафоричност и елементи на алогизъм — стремеж не толкова да се каже, колкото да се внуши.

Този двоен поток в поезията на Ламар се чувствува повече или по-малко във всички негови работи. Той е избягнат само в отделни негови произведения, и то главно сюжетните. За пример може да се посочи поемата му „Марица", която поради това, че съдържа задължително един повествователен момент, е не само по-предметна, а и по-опростена като стилистика."

Питам Младен Исаев:

— Преди срещата му с Гео Ламаровата поезия е по-наивна и се движи в руслото на едни традиционни рамки. Дали Гео Милев е оказал пряко влияние върху него?

— Гео Милев оказа над него изключително влияние. Малко просъществува тази тяхна дружба. След смъртта на Гео Ламар се завърна към своя характерен напевен стих. От това се вижда колко пряко и голямо е било влиянието на Гео Милев над Ламар. За Гео Ламар говореше с любов и го наричаше свой учител. И двамата имат един и същ корен. Естествено Гео със своята голяма култура успя за кратко време да усвои и трансформира чуждия опит и да го подчини на своя стил, а Ламар не притежаваше тази висока култура и затова се влияеше пряко от Гео. След смъртта на Гео прекъсна и това влияние.

— Как си обяснявате, че този човек със селска психика намери сили да всмуче в себе си тъй скоро това модерно влияние?

— Обяснявам си го само с неговия огромен талант. Друг някой , с по-ограничени възможности, не би могъл да извърши това, а при Ламар се получи."

Здравко Сребров отговаря на този въпрос, като определя влиянието като комплексно върху цялата група около Ламар, която нарича „новисци":

„Независимо как ни таксуваха отляво и отдясно, пък и от кого бе посрещана положително или отрицателно личността и поезията на Ламар, групата (главно около „Новис" и „Пробив") живееше, както и цялата ни нова творческа прогресивна интелигенция, още в първата половина на 20-те години и по-късно, разбира се, с поетиката на Андрей Бели и Блок, Маяковски, Есенин, Пастернак, с белетристиката на Горки, Алексей Толстой, Серафимович, Гладков, Сейфулина, Шолохов, с новата, от ленинско време до първия конгрес на съветските писатели (1934), богата по стилове, направления и форми художествена култура, критика и публицистика (Фриче, Луначарски, Маца, Ауербах, Еренбург), театър (Таиров, Майерхолд, Евреинов), кино (Айзенщайн, Пудовкин, В. Турин), архитектура (конструктивистите, Татлин), хореография (Ана Павлова, Айседора Дънкан), с всичко, което носеше печата, „горещия дъх" на Октомврийската революция.

Живееше също и с онова, което идваше до нас с патоса на следвоенното (1914—1918) прогресивно революционно движение в Европа (Р. Ролан, А. Барбюс, Р. Демел, Ремарк, Е. Е. Киш, Иван Гол, Кете Колвиц, Георг Гроз, Мазарел, Цилле) и в САЩ (Чарли Чаплин, Ъптон Синклер, Теодор Драйзер. . .)."

На Иван Тутев зададох следния въпрос: „Коя вълна донесе у нас вкуса към модерното изкуство по времето на Ламаровата стихосбирка „Арена"?

— Под влиянието на Великата октомврийска социалистическа революция кипежът в изкуството се извисяваше. Преодоляваха се старите буржоазни естетически норми, които сковаваха мисълта и чувствата. Песимистичният сантиментализъм на символистите беше ударен. Новото революционно време и новата емоционалност, динамични и оптимистични, искаха и нови изразни средства. Тези тенденции се стимулираха главно от новото съветско изкуство, от пълните с динамика и революционен пламък стихове на футуриста Маяковски, от гастролиращите из всички европейски столици съветски театри на Майерхолд, Таиров, Грамовски (погубени по времето на култа), от дошлите от Съветския съюз художници Шагал, Кандински, Лисицки и др., от чудесния съветски скулптор Александър Архипенко, от великия руски композитор Игор Стравински (мнозина не знаеха, че той живееше от преди революцията в Париж), станали родоначалници на нови школи в изкуството, имената на които и днес се ползуват със световна слава. . ."

— Ламар донесе шишето с вино и извика:

— Мишка, над София хвърлят ракети.

— Това е за празника.

— Като наливах вино, си мислех за твоите въпроси и забравих да извадя маркуча от дамаджаната. Напръсках си ризата. . . Мисля си за думите. Чудя се откъде идва тая дума „маркуч". Грозна работа! „Черво" е по-хубаво — „извади червото", „прибери червото". . . Какво ще кажеш, а?

— И тази дума не е толкова приятна.

— Тогава модерните поети с какво ще заменят думите „цръв" — „червей", „зъм", „зъмя", а, де?

— Чичо Лальо, когато ти се появи в поезията като нов, не оня от „Всеобщ преглед" и от „Везни", а в „Пламък" и в „Свободно общество", забеляза ли те критиката?

— Веднъж Славчо Васев ми каза: — Слушай, пуснал си някакви стихове, декламират ги по кръчмите, и да знаеш — ще пострадаш! Аз се стъписах. Още нямах печатницата и затова не пишех много. Нямаше къде да ги печатам. Пишех по̀ малко, „апокрифно". Човек, като си няма работа, пише. Имах тетрадки със стихове. Изписвах ги красиво, да са четливи. Показах ги на Кольо Марангоза, а той споделил с Владимир Василев и започнаха да ме убеждават, дай, та дай. Устоях, не им дадох. Тетрадките ги държах в един цедилник с усукани върви.

— Казвал си ми, че Подвързачов те е кандардисвал да сътрудничиш в „Златорог".

— Това беше след „Арена". А до двайсет и втора година нямах самостоятелна изява. Веднъж ми направиха обиск в печатницата на „Веслец" и казаха, че ще тършуват и в къщи. Преди това се карах с тях, удрях по масата, опръсках си ризата с мастило, не помага. Като чух за в къщи, сетих се за цедилника. Казах да ме почакат да си взема палтото и вървя на Туше Чопов[31] от „Средец". Беше там с моя приятел Иван Мициев[32]. Мициев взел една кола и ни преварил. Когато влизах с агентите в апартамента ми на „Баба Неделя", гледам по стълбите слиза портиерката с кофата за въглища, а в нея цедилника. На сутринта бръкнах в кофата за боклук и от сгурията измъкнах цедилника.

— Бях те запитал как те посрещнаха критиците?

— Никога не съм мислил какво ще кажат критиците за мен. Те са изостанали поети, че се учат да бръснат на нашите бради. Колко му е на критика да каже тово-онова за писателя, който все пак е сътворил умност или глупост, но все пак го е сътворил. Талантът, както казват родопчаните, е подадине от Бога и дарба природна. . .

(При наши по-късни разговори съм питал Ламар кого от критиците най-много цени и кой го е разбирал. Отговори: „Минко Николов, не че е троянчанин, но разбра поезията ми от каква кътма е замесена. . .“)[33]

В тази връзка съм поставил въпроси и на Здравко Сребров:

— След излизане на първите Ламарови произведения имало ли е някакви положителни отзиви?

— Не мога да си спомня — не съм чел положителни отзиви за Ламар. Струва ми се, че аз писах за него един от първите, дипломатично подтикнат от Славчо Васев, тогава редактор на двуседмичника „Простори“. Статията рязко утвърждаваше Ламар срещу унищожителната присъда на „Златорог“, след излизането на „Арена“. Невероятна ми се вижда легендата, че точно хората от „Златорог“ и лично Владимир Василев ще отидат да го канят за участие в списанието. Освен ако някой е пожелал да посредничи за това. Ламар беше започнал да пише в съвсем нова и модерна стилистика, която едва ли бе приемлива за вкуса на редакторите му. Имаше такава „верижна реакция“, която улови дори такъв упорит „ляв“ критик като Иван Мешеков.

Беше се получило така, че и отдясно, и отляво (в „Наковалня“ на Д. Полянов) Ламар бе категорично отречен. Полянов нямаше широкия размах на редактор нито на Страшимиров, нито на Бакалов. Още по-малко на Гео Милев от „Пламък“.[34]

Тесен бе диапазонът на редакторския му вкус — за да усети голямото и новото в ярко проявилото се в 20-те години поколение революционни поети.

— Как Ламар приемаше нападките?

— Не им обръщаше внимание. Поне видимо. Не се защищаваше. В най-лошия случай им отправяше добродушно по някоя „мечешка“ ругатня — по ламаровски. . .

24 април 1965

Работех като постоянен сътрудник в една от редакциите на Радио София. В един разговор със Стефан Симеонов, който завеждаше военната редакция към радиото, споменах, че имам вече нов дом в Драгалевци, в близост до вилата на Ламар. След като чу името на поета, той сподели, че са му нужни материали за 9 май — деня на победата. Запита ме не бих ли могъл да направя нещо около Ламар, спомен или интервю. Разбира се, че това беше възможно.

Предупредих Ламар по телефона, че са ми заръчали да го интервюирам. Съгласи се, но при условие, че не ще нося магнетофон — не ги обичал тия чекръци. Най-напред да си проведем разговора и след това той щял да го прочете по микрофона, наречен от Ламар „царевичен кочан“.

Тъй и направих.

Седнахме с виното. Иначе е невъзможно.

Извадих тефтер. Ламар погледна към него присмехулно и каза:

— И, какво ще записваме, Мишка?

— Нещо за войната, за мира. . . Ти знаеш. . .

— Цял живот съм крачил по фронтовете. Душата ми още не може да се измирише от ботуша. Измъква я човек от тия кожени кюнци и вижда, че е добила формата им като от калъп. Войната се движи по железни релси и прегазва човешките въжделения и мисли. Тя не може да се направлява, както неуправляема е всяка стихия. Човекът носи войната на раменете си и по-сетнешният му живот се развива в нейната сянка. Този човек, където подвие коляно да отдъхне,винаги си спомня за нея и приказките му миришат на смазка, на ремъци и пот. . . И моите приказки са все такива, а и стиховете ми от онова време замирисаха на смазка заедно с овчата миризма. Ти усещал ли си как мирише овчата кожа, в която наливат тулум сирене? В такава каша потапяхме по онова време размирно писалките си. А сега химикалките ни са пълни с химия, която избелява на слънцето, затова аз пиша направо на машината. Веднъж дойде един журналист и ми поиска писалка, с която да съм писал някое от своите произведения. Дава ли се пишеща машина! Но, човекът имал хоби. Дадох му една химикалка с компас, а с нея нищо не съм написал.

— Кажи нещо за страха?

— По време на войната ние всички тръгнахме със своите си капризи и прения. И селянинът, както и гражданинът си имат трудни искания в душите, на които не се угажда лесно. А суровият живот поставяше пред всички еднакви трудности. Пушката за всеки тежи еднакво, но мъжете имат различни рамене. Кой не се страхува, като отиде на война? Та знайно е, че там човек отива, за да убива или да го убият. А когато свърши война та, ние гледахме как мъже без крака се радваха, че са останали живи.

— Как се чувствувахте в чуждите страни, след като победихте?

— Усещаш, че ти имат уважение, но ти си чужд ботуш на земята им и неговата мярка им е тясна. Откъде накъде ще проявяват любов към един завоевател, защото ние с пищовите на задника не отивахме да орем нивите им. Но уважение имаше, тъй като немците бяха жестоки. Те губеха всичко и бяха отчаяни като настъпени змии. Друго беше, ако страната, в която сме стъпили, е славянска, с хората й можеш криво-ляво да се разбереш, а на унгарците езикът е такова чудо, че никога не можеш се оправи. Изпочупихме си палците да им обясняваме. Но жена винаги можеш да приговориш с жестове, а и хляб да си поискаш. Иначе ние с тоя език и със своите невтасали мисли само си усложнявахме живота.

— Кога ти е било най-трудно във войните, в които си участвувал?

— На Добруджанския фронт ми беше трудно да събера косачите, които ми повериха. Обяснявах им, че е нужно сено за конете, че няма кой да тегли оръдията, а те ми показват писма, смеят се и докладват, че няма кой да тегли жените им. . . Но най-трудно ми беше през тая война, че не можах да убедя артистите и художниците, че фронтът не е театър и ателие.

— Колко души командуваше в Пропагандната рота?

— Не съм ги броил. . . Десетина писатели. Някои по време на войната се писаха писатели. Имаше петнадесет журналисти, девет художници, десетина фотографи, три театъра (все народни), една радиокола, в която държахме и вино, и трофейни суджуци, две кинопередвижки, печатарска машина в камиона, който теглеше ремарке с хартия, и словослагатели. Колко станаха? Пак не можах да ги преброя. Има списъци и по тях може да се провери. По тези списъци им раздаваха ордените. На хората от моята културна рота ордените все им се виждаха малко и малки и някои след войната протестираха с писма до висшестоящите. Отличията станаха важни органи от тялото човешко.

— Твоята работа като военен вестникар на какви начала беше поставена?

— Беше поставена на походни начала, които никак не харесваха на артистите. Опитвахме се да правим едно циклостилно вестниче, очаквано в окопите с нетърпение, за да свиват цигари от него. И „Фронтовак" излизаше, но за него нямаше хартия, та Младен Исаев заедно с Джон Попов, сиреч Георги Попов, ходиха чак при Толбухин в Будапеща. . . Въобще моята работа беше под наблюдението на Гилин, който не знаеше български, и под големите черни мустаци на бай Щерю, с когото често се дърпахме, но беше добряк и широк човек. На бай Щерю Атанасов много „килимджии" му плюеха в ушите (шъпнеха — б. а.). На мен всичко ми беше ясно, така ме е родила мама, да ми са ясни работите, и затова в тоя живот не се объркват.

— По фронта виждаше ли птици?

— Само войниците могат да кажат имало ли е на фронта птици. Но ние виждахме врабчета в състава на трите театъра, които бяха под командата на артиста Стаматов. Той навсякъде изтъкваше, че е по-голям от мене по чин и военен сан. Аз не обръщах внимание на това, че той не можеше да пие колкото мене и вдъхновението му изневеряваше. Пиленца имаше и по селата, и по градчетата, в които се установявахме, но те се хранеха с кашкавал, който нашите момчета вадеха от джобовете си, облепен с трохи,

и им го поднасяха. Животът, Мишка, става много черковен, ако не кацне пиле на скута ти.

— Какво ти е било най-необходимо по време на войната?

— Много са ти шантави въпросите, Мишка. Най-необходими бяха гуми за колата. Но ако намирахме гуми, те без шофьор не струваха пукната пара. Сега премислям нещата и виждам, че Митето, шофьорчето, което намерих от Троян, ми е било най-необходимо. То често се губеше нощно време, но се оправдаваше, че по време на война любовта върви повече от хляба. Митето караше „Щаера", с който закъсваше и Младен Исаев, че съм изпращал камиона да го довлича. Изобщо и днес мисля тъй, че най-необходими са шофьорите, те ни спасяват, когато се заседим по пивниците. Митето имаше руси мустаци и младостта му напираше под дебелите военни панталони. Беше голям прилеп. Веднага разбра, че съм добряк, и взе да ме дрънчи за отпуск, но беше война и всеки миг можеше да тръгнем към предните постове, нали бяхме вестникари. . .

По това време вършел ли си глупости?

— Всички вършехме глупости. Може ли да подкараш стадо по тясна пътека и то да не огази градината. Мои глупости бяха измисляните лозунги в стихове, като тия:

Окопът е домовина нечиста,
но той създава комуниста!

или:

Имаш ли си дружка ти
почисти си пушката,
че врагът те дебне,
може да те. . . и т. н.

Но някои вършеха и сериозни неща. Например Младен написа едно хубаво стихотворение, а във вестника не му го поместиха, защото нямало място. Значи за стиховете мястото не достига не само сега, но и тогава — по време на войната.

— Можеш ли да споменеш някой от твоята част, който наистина е бил старателен?

— Такъв беше Ванката Мартинов като главен редактор на „Фронтовак". Много се измъчи той, докато докарат машината, хартията и регалите. Под очилата си той имаше вид на навикано момче. Много работа вършеше и Рашо Шоселов, умът му сечеше и можеше изкусно да обхване събитията. Чудел съм се отде ги разбира тия политически работи. А ние с Младен мислехме, че основната ни задача е да пишем стихове. То май така и излезе,

защото всичко друго се забрави. А ние, каквото написахме, го издадохме в „избрани съчинения“ вече.

— Чичо Лальо, в тези бележки ние не поставяме никакви дати? Излиза, че войната е продължила една седмица!

— След двеста години информациите за тази война ще заемат в учебника петнадесетина реда и за нас, дето рояхме циклостилните вестничета из окопите, нищо няма да се пише.

Ламар се беше вече отегчил. Каза ми да скрия тефтера. Запитах с какво се занимава напоследък:

— С каквото съм се занимавал цял живот. Всяка вечер пиша по една страница.

Оставих го да върши заниманията си. На излизане ми каза:

— Мишка, зарежи го това интервю, от него нищо няма да излезе!

В началото на месец май ме повикаха запас и аз наистина не можах да публикувам тази наша беседа.

13 май 1965

Зает съм с мястото, което купих в Драгалевци и на което устройвам своя дом. Това отнема цялото ми свободно време, а не мога и да пиша.

Днес отскочих до града, за да присъствувам на последния ден от конференцията на младите писатели, която се провежда в ЦК на Комсомола. Влизам неканен. Половината от поетичното съсловие си е отишло. . .

След обяд някои от възрастните писатели дадоха адресите си, за да бъдат посетени от млади автори.

Естествено избрах Драгалевци.

Бюрото в кабинета на Ламар беше обградено вече от пет-шест души млади поети от Шумен.

В кабинета, до прозореца, беше поставил петдесеткилограмова дамаджана, в която кипеше вино, направено от сухо грозде, накиснато във вода. По стените висяха същите икони, които съжителствуваха с абстрактната картина на Георги Папазов. Настаних се край масата и поех оканицата с вино, жълто, искрящо, което загряваше кръвта. Мезето се консумираше с пръсти, след което се чудех къде да ги изтрия.

— Това мезе се нарича „Ламар кебап“ — говореше поетът.

Накъсани парчета варено месо, примесено с нарязани пресни листа от дивисил, а на друго дървено блюдо насипани различни

чешити мляна трева, като Панагюрска мерудия, царевица, чубрица, сминдух, сол, червен лют пипер и разни други зелено-кафяви смеси.

Ламар зачете страници от „тайния си архив", в който беше събрал мисли за виното и пиенето:

„. . . Кръчмата може да е студена и неудобна, но завъртят ли се в нея приятели, тя се затопля. . . Великата обич към песента остава вечна. Придобили сме я от класиката на нашата кръчма, която ни е приютявала и в радостни, и в тягостни години. . . Може да бъдат открити разни домове за вдъхновение, но отнемат ли на хората кръчмите, няма къде да бъдат равни простият човек и художникът. . . Хубаво е чрез питието да възхваляваш народа свой. Ако човек върши обратното, значи ферментацията не е извършена още в главата му. . ."

Предложих на посетителите да му оставим по едно свое стихотворение с нашите подписи, но пришълците от Шумен се противопоставиха на идеята ми. Те не бяха дошли да разговарят за поезия, а да пият. Свих знамената, но Ламар се обади:

— Мишка, прочети нещо!

Зачетох „Самодива", „Овчарска песен" и др. Шуменците подхвърляха „измислено", „тежко". Като спрях, Ламар отново настоя:

— Това не стига. . . Прочети още едно-две! — и заслуша.

. . .Подвиквам в тъмнината и се страхувам —
овенът с набитите пирони по рогата
от много нощи не се е завръщал.
Страхувам се от свирката на вятъра,
която мами моите овце
с дъх на окосена мащерка.
Препъвам се и тичам подир залеза,
искам да го уловя със гегата,
а той се плъзва тихо край дърветата
като коса на руса самодива.
От песента й се страхувам, дето
тежи като котел, препълнен с мляко. . .

— Хубаво, хубаво дявол да го вземе — възклицаваше Ламар, — с рими ли са, Мишка?

— Не!

Интересно! Хубава образност и здраво хваната. Правят впечатление, тъй ще продължаваш! . . . Искам да кажа за римата. Тя е едно такова явление, че често пъти те отвежда от правилното мислене. Аз считах, че я владам добре и затова започнах да не я зачитам. Стигаше да има някакво далечно съзвучие, като рима.

В моята поема „Мирни размирни години“ разноборството е осеяно с доста езикови трупове в полебрани на словото и в обстановката на войната, където всичко можеше да се прескача, дори и убитият. . .

До вратата се беше изправил Васко Радевски, който се беше скарал с чичо си, и след тази свада Ламар го беше приютил на тавана. Между Ламар и Христо Радевски съществуваха търкания, не си говореха, а бяха от един край. . . Та този Васко се опита да ме апострофира, че работите ми били много „мъчни“, но след като Ламар ме подкрепи, той млъкна.

Другите така и не четоха нищо, а се изпонапиха.

Накрая се подписахме в календара на поета и тръгнахме към банкета, защото наближаваше 8 часа.

Пред ресторант „Балкан“ спряхме като пред непристъпна крепост — закъде без покани. Съблякохме се на гардероба, но. . . Най-после един от Комсомола се смили, нали все пак бяхме някакви „автори“. Влязохме последни. Впрочем съвсем последна влезе Ваня Петкова, точно когато др. Тодор Живков казваше приветственото си слово.

След „речите“ започна веселието. На нашата последна маса отдавна бяхме започнали да са черпим, а и бяхме „подпряни“ още у Ламар. По едно време Ламар стана. Мислеха, че ще се изказва, и затропаха с вилици, но той си взе чашата, излезе от централната маса, дойде до нашата крайна и се чукна с мен, като каза:

— Мишка, не обръщай никому внимание. Пиши си тъй, както си започнал. Това ще ти е победата.

20 април 1966

В бележника ми на тази дата е отбелязано:

„Априлско въстание, Ленин, Велик ден.“

Ламар ми показва лист за пишеща машина с отпечатана на горния ляв ъгъл негова визитка: „Ламар, Драгалевци. Тел. 60031. София, бул. Витоша 63, тел. 7-94-78“

— В последно време кореспондирам с небето.

— Как?

— Имам приятели там. Пиша им писма. Ако нещо не им хареса в съдържанието, няма да слязат на доклад. Бях поканен от жената на Бешков Сия да почетем паметта на Илия. Реших да не отида, а да му напиша няколко писма.[35] Пиша ги на луксозна хартия — и аз като фудулите.

Подава ми едно от писмата и продължава да обяснява:

— Такива писма ще напиша и до други приятели, преселени вече „оттатък". Може да стане нещо като книжка.

— Да чета ли? — питам аз.

Кима с глава.

„Р а з г о в о р с Б е ш к о в:

— Как се чувствувате на земята?

— Не ми е известно къде се намираш, за да отговарям правилно!

— Където и да се намирам, аз вече не съществувам. Съществува само онова, което душата е дарила на ръката.

— Оставил си добри карикатури.

— Искаш да кажеш язвителни!

— Не! Художествени!

— Може ли и вашето общество да разбира от художествени карикатури?

— Как да разбирам въпроса?

— И аз не зная. Но мисля, че вашето социалистическо общество се управлява много и всеки дава ум на друг, а другият го пренася като магарето, както пренася тръни, че му е по-лек товарът. Да сваляш тръни от планината в полето не е редно!

— Искаш да кажеш, че в нашия строй има магарета, които пренасят тежестите и ги подават нагоре?

— Искам да кажа, че и ти като поет си възпявал Сталин, който вече не съществува, за да съществуват други!

— Но това се е случило и с Наполеона.

— Ако историята се повтаря в различни очертания, тогава остава да подирим истината!

— Аз ти отговорих, че истината е или в смешното, или в борбата, която човек води, докато съществува.

— Но човек не съществува вечно!

— Той е приемственост, която създава обществото!

— Тогава за какво е човекът?

— За да се изказва, да съперничи, без да съзнава, че няма да съществува!

— Не сме на ясно!

ЛаМар"

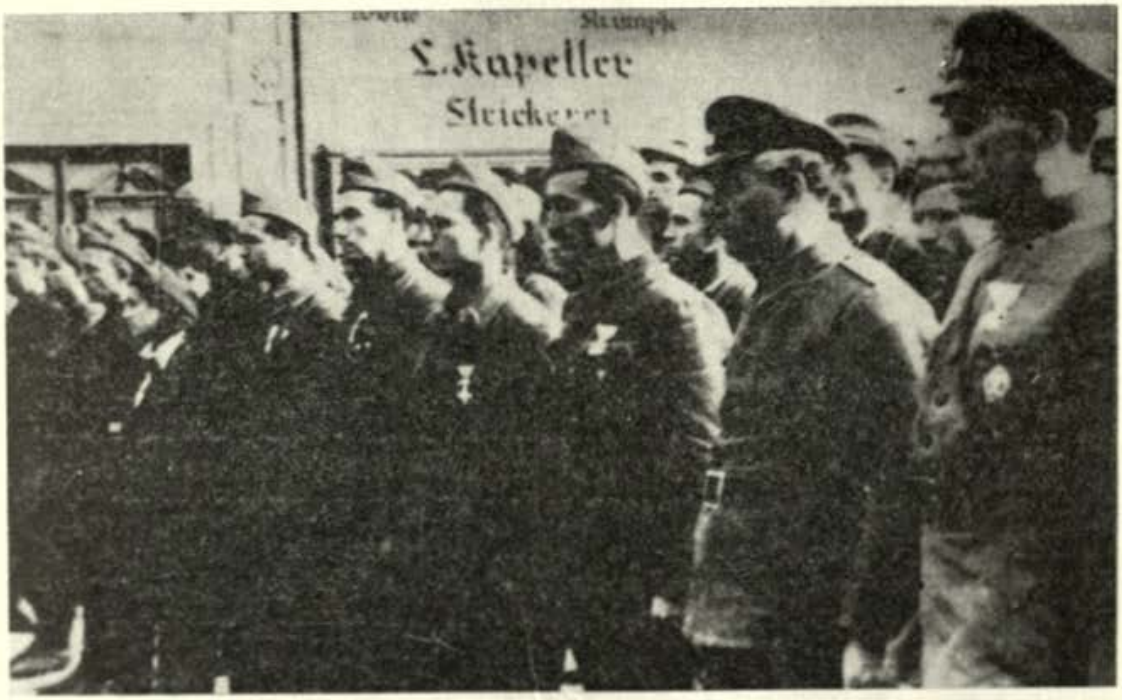
— И от такива писма искаш да направиш книжка! — недоумявам аз.

— Те ще се изчистят. . ."

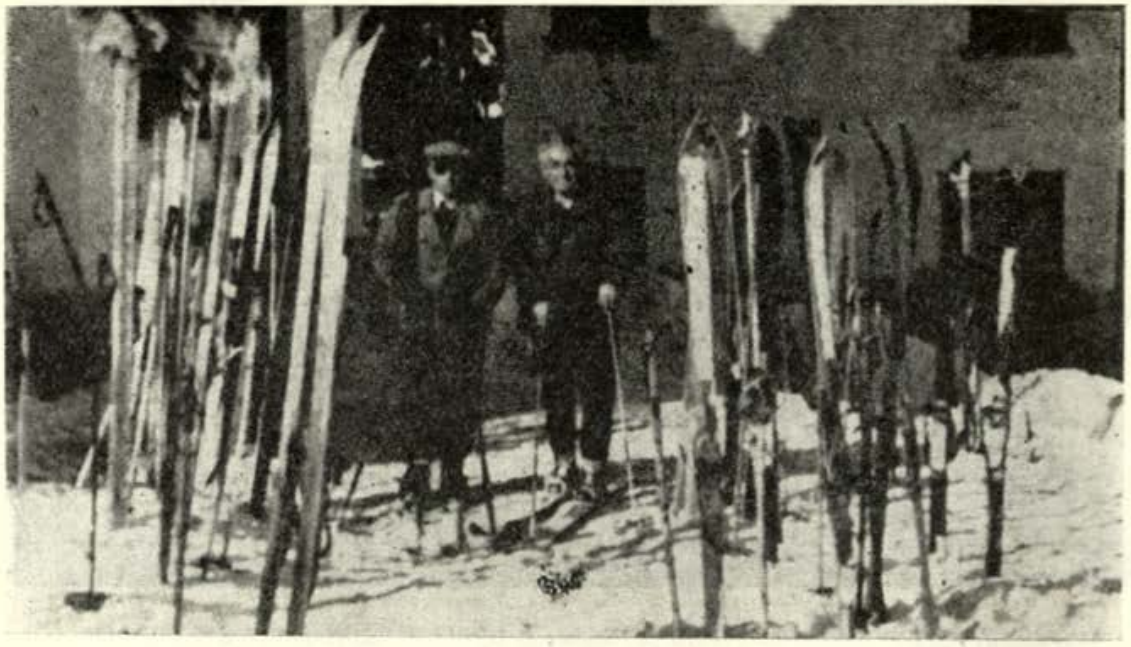
Това съм отбелязал в бележника си.

Ламар, облегнат на Марий Ягодов, в пропагандната рота по време на Отечествената война (Надканижа, 2 май 1945 г.)

Пропагандната рота в Лайбниц, Австрия, по време на награждаване, след 9 май 1945 г. Отдясно наляво: Георги Стаматов, Ламар, Дако Даковски, Иван Мартинов, Младен Исаев, Рашо Шоселов, Васил Дунавски, Здравка Колева, Челкаш и др.

Андрей Пухлев и Ламар на ски-излет (към 1934 г.)

Ламар (на колене), вдясно от него Мила Гео Милева, на преден план Алекси Пухлев (към 1930 г.)

Ламар със съпругата си Веса, в средата — синът му Мильо, зад него Аделина — дъщеря на Ламар. Златните мостове, Витоша. 31 май 1931 г.

Ламар — 1944 г.

28 август 1966

Тежка работа е да изграждаш покрив над главата си. Докато вдигна дома си в Драгалевци, откъснах се от много неща, забравих приятелите. Започнах сам, от изкопа до керемидите. От „Сухата река" с количка тиках камъни. Много пъти срещах Ламар да отива до селото на покупки, но не можех да отделя време, за да си поговорим. Той знаеше, че съм му станал съсед. Веднъж дойде с мен и погледна как върви строежът. Каза:

— Вие сте комшии с Драган. Ще се гледате през дерето.

Днес ми беше на гости един приятел, да ми помогне при ваденето на камъни от реката. Вечерта го изпращах към автобусната спирка. Минаваме по тесния път между струпани каменни зидове, така драгалевчани ограждат дворовете си. Над зидовете висят храсталаци от къпини с кървави плодове. Спряхме отвън кръчмата на Васил Куция. Зад дървените тараби под една от черешите видях Ламар.

Седнахме при него. Пиеше бяло вино.

След като разменихме думи за тоя или оня писател, Ламар се произнесе:

— Ай с. . . . . бе, това писател ли е?

Остарява чичо Ламар. Сега му се привиждат само мечки и вълци. На ски ли? Къде ти ски, не му се ходи вече. Сега една-две чаши вино му мътнеят погледа.

Ние с приятеля пием мастика и говорим за световното първенство по футбол, а Ламар се мръщи:

— Откъде измъкнахте тая тема за ритниглавовците?

Знаех, че това го дразни, и смених темата на разговора.

— Чичо Лальо, ходил ли си скоро в Калейца?

— Ще ходя след две години.

— Защо след две?

— Тогава ще е седемдесетгодишнината ми. Сега в Съюза на писателите правят тъй, юбилеите ги провеждат по родните места, та да се радват хората, че от тяхната среда излизат „големи" люде.

— Къщата, в която си се родил, запазена ли е?

— Запазена е, но край нея минава път и единият й ъгъл сега стърчи на улицата. Ще мине някой камион и ще я подбере. Много им пречи на тия от стопанството, иска им се да я очистят и на нейно място да турят само паметна плоча. . . Всичко е вятър работа. . .

— Къщата в Калейца имаше ли двор?

— Може ли селска къща без двор, без кокошки, прасета и без огнище. Тоя белег на слепоочието ми виждаш ли го. От огнището е. Като малък съм паднал в жаравата и след това ме мазали с пе-

пел, с лайна, с какво ли не, остана това кафяво петно. Моята баба, както съм ти казвал, беше голяма знахарка. При нея идваха да търсят билки много хора и от наше село и от другите наоколо. И баеше, гасеше въглени, хвърляше боб, но това е било, за да им взима акъла, иначе билките правеха всичко. Легне ли някой болен, тя казваше да му отнеса гъбена чорбица. В това растение природата е сложила и много отрова, и много лекарство. Това е най-голямото чудо, което ме е впечатлявало. По нашия край имаше много гъби и за да разнообразяваме бобената храна, събирахме манатарки. Това вършеха децата с торби, провесени на рамото. Нашите цепеха гъбите и ги нареждаха върху дъски, за да ги сушим на покрива. На плочника над къщата се качвахме ние малките, че бяхме леки, а върху плочите беше топло и като опирахме в тях голите си задници, подскачахме. Когато баба вареше гъбите, пускаше им сушени дренки, а сега църкат оцет. Кое е по-правилно, а кажете, де?

— Как ще разберем кое е по-правилно, като гъбите сега струват по три лева килото!

— Когато искаш да си ги купиш наготово, толкова ще струват. А какво ти пречи да се разходиш покрай Витоша до Бистрица и да напълниш едно торбе.

— Не ги познавам.

— Ще ги познаеш. Отровната гъба червеи не я ядат. Тя става зелена, свива се и така умира в самотия. То и човек, когато е отровен в душата си, червеите го отбягват след смъртта му. Гъбата е велико нещо. На суха гъба муха не каца, това съм го забелязал.

— Защо да не каца?

— А, бе, ти го кажи, пък ако искат да ти вярват. Нека проверят. Аз съм казал някъде, че никой не е намерил досега умряла птица, и ми повярваха, а улуците изхвърлят врабчета, колкото щеш.

— Аз също съм склонен да ти повярвам. София бъка вече от гълъби като Венеция. Много гълъби, а метачите досега не са измели нито един умрял. Значи отиват някъде да си умират.

Ламар се смее:

— Виждаш ли! Къде умират орлите? Сигурно по скалите, иди ги намери, де! А иначе и врабците си умират. Някога ние ги ловяхме под керемиди и ги печехме на огън. Печеното врабче става колкото един напръстник.

— Като малък какво ти е правело най-голямо впечатление?

— Когато колеха прасетата и точеха ножовете. Не можех да слушам квичането, бях жаловит и сега съм такъв. А като пооттраснах, най-голямо впечатление ми правеха кълките на жените,

защото ходеха без гащи и не се криеха от нас, все ни смятаха за деца. А ние вълнясвахме вече.

Ламар се надигна и каза:

— Трябва да се прибирам, че леля ти Веса не е добре. Склерозата я хвана и не помни, забравя котлони, електрически печки. . . Ей, Василе, дай им още по една мастика, та да им побелее акълът в главата.

Тръгна си надолу.

От реката се носеше хлад и се стелеше край дъсчената ограда на кръчмата. Автобусите пъшкаха надолу и напомняха, че под нас има град. Аз затраках с налъмите по каменистия път за към своя недостроен дом.

30 септември 1966

Тази година Трявна е столица на поезията. Пътуваме натам. Поетите — членове на съюза, са осигурени и с квартири, и с храна. Ние — нечленовете, пътуваме с командировки от ЦК на Комсомола, а някои, както намерят за добре. Между командированите от Комсомола са Иван Цанев, Димитър Арабаджиев, Воймир Асенов, Борислав Геронтиев, Петко Братинов и някои други. Автобусът е препълнен. Ламар раздава от раницата си ябълки, Крум Пенев се шегува нещо с Ваня Петкова, Слав Хр. Караславов мълчи през целия път. До него е седнал Георги Струмски. На една седалка сме с Евстати Бурнаски, който ми говори дълго и вдъхновено за поезия.

Пътуването е уморително. Денят горещ. Монотонно пътуване, скука цари в автобуса, а жегата не води към духовитости.

Направихме кратък престой в Габрово, за да пием топла лимонада, и отново на път.

В Трявна отивам за пръв път. Движим се под тунел от старинни стрехи, потъмнели от времето, с покриви, върху които каменните плочи са наредени като рибени люспи — зеленикави, златисти. Площадът е пълен с посрещачи — пионери и свободни граждани. Спираме сред тях и се изсипват шейсет живи писатели. Поднасят им букети. След което всички хукнаха да уреждат спането си.

Постепенно пада вечерта. В кино „Славейков" се провежда литературно четене, дават се награди и най-нетърпеливите се отправят към ресторанта на трапеза. И тук разправии за „манджата". Александър Пиндиков е стиснал купончетата за храна и внимателно следи на кого раздава. Дико Фучеджиев — партийният секретар на съюза, стои и пази на входа.

Дълго време ме държаха отвън, докато се зададе Ламар и ги смъмра:

— Защо не го пущате, автор на една стихосбирка, а да не му се полага ядене. А вътре са се набутали какви ли не!

Дико Фучеджиев му отговаря:

— Чичо Ламаре, да оправим по-напред официалните гости и за нашите ще намерим места.

— Пускайте го Мишката! — и ме вкара вътре.

Седнахме в дъното на ресторанта. До Ламар беше Никола Фурнаджиев. В броя на „Литературен фронт", определен за празника на поезията, имах поместено стихотворение „Бялата зима", посветено на Фурнаджиев. Ламар се сети за това и му каза:

— Това момче ти е посветило стихотворение. То е от нашата черга, пише не по обикновеному.

— Четох го, много ми хареса. Модерно. Помниш ли, така започнахме ние някога и после ни клюмнаха носовете.

— И носовете ни клюмнаха, и други работи. . . , но ти защо не пиеш, чашата ти стои пълна?

— Пазя се. Лекарите не ми дават. Позволявам си малко повечко един път в месеца.

— Много късно си решил да се пазиш. Ти не пий ракия, а вино. То лекува. . . Та ти казвам, Мишката е народностен в поезията си и образно мислещ, но тия, дето пазят на вратата, не го признават и дори не го допускат на трапезата. Той е никнал в моята градина и сега сме дори съседи в Драгалевци. . .

Никола Фурнаджиев беше подпухнал, с увиснали торбички под очите и лицето. Говореше гърлено и бавно, като едва отлепваше увисналата си долна устна. Пред него Ламар изглеждаше по-жизнен.

— По едно време, докато бях в издателството („Български писател" — б. а.) — заговори бай Кольо Фурнаджиев, — Тошков идваше и ми носеше цикли от стихотворения, за да правим книжка. После дойде Бурин и не зная какво е станало.

Обясних му, че през шейсет и трета Бурин ми пусна първата стихосбирка, но оттогава стана някакъв запек и не излиза нищо.

Ламар се засмя:

— Запеци стават, когато храната е трудносмилаема.

Фурнаджиев не стоя дълго, тъй като трябвало да почива. До него седеше Младен Исаев. Той приближи стола си към нас. Отсреща на масата беше седнала Людмила Исаева, а от дясната ми страна Власо Власов, едно момче, което през цялото време ми говореше, че много харесвало стихотворението ми в „Литфронт". На мен ми ставаше неудобно от хвалбите му. До Младен Исаев

седяха съветските поети Олег Шестински и Виктор Боков, който говореше с Людмила.

Исаев подпитваше Ламар:

— Лальо, помниш ли, когато тръгнахме за фронта, все на кръчми налитахме. . .

— И на друго налитахме, война беше — казва Ламар. — Унгария беше винарска страна. Когато минавахме Дунава по преправата, която се огъваше като корем на жена, срещу Батина, по брега се виждаше как зеят отворите на винарските изби. До полунощ не можахме да извлечем върху понтонния мост нашите двадесетина коли, но като тръгнахме в нощта към неизвестността, един войник беше дотърколил в гората голямо буре с вино и нашите спираха колите да наливат бидоните. Вино, вмирисано на бензин, не бях пил, но ми се услади, че след това запяхме, да ни чуе врага какви сме юнаци. . .

Младен Исаев заговори на двама ни, но повече се обръщаше към мен:

— По военните пътища ние с Лальо много се сдружихме. . . Към самия край на войната, на 8 май привечер, вървим по посока на словенския град Марибор, край една река. Немците отстъпваха и даваха ариергардни откоси след себе си. Бяхме се събрали няколко души, между които и Фердинанд Козовски. Над нас пропищя снаряд. Лальо тупна Козовски по рамото: „Генерале, лягай!", а Козовски отговаря: „Мене куршум не ме лови!" Беше особена привечер, усещахме, че свършва мъката, приближавахме се към градчето и до нас долиташе тържествения звън на камбаните. В този ден Германия беше капитулирала.

Младен Исаев разказваше съсредоточен, с едва забележима усмивка:

— Върнахме се в Надканижа. По улиците бяха наизлезли млади момичета да разчистват развалините. Там написах стихотворение, което посветих на Иванка Шилер. След като щабът се премести в Лайбниц, искаше ми се да отида отвъд демаркационната линия и помолих Лальо да ми даде отново колата. Както и първия път Ламар се поколеба, но ми я даде. Отидох до демаркационната линия. Спря ни английски пост. Носех в себе си военен пропуск, надписан на руски. Англичанинът го огледа и ни даде, на мен и на шофьора Митко, по една бележка, с които се придвижихме чак до Клагенфурт. На връщане ни обстрелваха усташи. Шофьорчето се уплаши и скочи извън колата. Аз останах вътре, а не разбирах нищо от техника. Гледах как колата лети надолу и увеличава скоростта си. Тогава и аз скочих от нея и се оттърко-

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

лих край пътя. След малко видяхме, че колата се беше обърнала. Когато се върнахме, Лальо отново ни срещна с ругатни.

— С ругатни, ами как. Изпотрошихте ми колата и да ви прощавам на всичко отгоре! — прекъсна го Ламар.

— След няколко дни тримата заминахме за Виена — продължи Младен Исаев. — Срещнахме безкрайна колона от немски военопленници, конвоирани само от няколко съветски войници. Пленниците се отдръпваха, за да направят път на колата ни. Бяха се струпали край една чешма да пият вода. Слаби, окъсани, гладни. Австрийски жени им носеха в престилките си хляб, а един от руските войници казваше: „Когато у нас руски жени носеха хляб на наши пленници, те ги разстрелваха!"

Ламар слушаше замислен. Припомнянето на тези неща му доставяше видимо удоволствие. Той бавно повдигаше чашата си и отпиваше дребни глътки. В това ъгълче на салона никой не ни смущаваше, а бяхме и доста далеч от центъра, където се вдигаха някакви тостове. Младен Исаев разгръщаше с чувство своя разказ:

— Във Виена видяхме опустошението на войната. Между Дунав и канала бяха рухнали сгради, тухлите белееха като кости по пътя. Въпреки това краят на войната беше дошел и по улиците Ламар весело разговаряше с наизлезлите виенчанки, които гледаха този едър мъжага и го пиеха с очите си. Вървим с Ламар през центъра на Виена. По улиците преминават съветски войници, военни камиони, танкове. Ламар крачи с присъщата си тромава походка и с горда осанка на победител.

— Тогава казах — припомня си Ламар — де е сега Людмил Стоянов да види как Лалю Маринов от Калейца „завладява Европа".

— Отидохме на края на града да поправят спирачките на колата, но когато потеглихме отново, те пак не работеха. Ламар ругаеше и псуваше, но с това не можеше да помогне, та от Виена до Лайбниц, няколко стотин километра, сме карали без спирачки. Това беше най-трагичното ни пътуване. Срещу нас се движеше тежко метално чудовище. Когато танкът наближи, Ламар викна на Митко „Удряй колата в брега!". Ламар е изтъкан от самообладание. Отново продължихме, след като чудовището отмина. Но по пътя приключенията ни не се свършваха. На едно място пътя ни пресече минаващ влак, а колата летеше срещу него. Ламар не трепна. Тъкмо мина последният вагон, бариерата се вдигна и колата ни префуча оттатък прелеза. . .

Ламар слушаше с интерес собствените си преживелици и дори не се опита да вземе думата.

Когато сервитьорът донасяше някоя бутилка вино, Ламар се обръщаше към мен и казваше:

— Мишка, слагай го под масата, та като излезем оттук да има какво да пием, че в това градче всичко се затваря рано.

Нареждах бутилките под масата, като внимавах да не ги съборя. Слушах военните приказки на Младен Исаев и дочаках Ламар да поеме хоровода:

— И „Ванките" пиеха много. На тях им даваха дажба, по едно канче чист спирт, тогава разбрахме какво значи водка. На мен това питие не ми харесва и до днес. Няма вкус и мирис. И за какво го пият тогава? Аз, преди да глътна, винаги помиришвам гърлото на всяко шише. Пиенето трябва да има аромат. Не е нужно да се възпява виното, то само се грижи за това. Пийнеш ли повечко — започваш да го хвалиш.

— А на сутринта го проклинаш — добавя Исаев.

— Проклина го тоя, който не е занаятчия в работата си.

Изглежда се бяхме застояли по-дълго, та сервитьорите започнаха да гасят лампите. По едно време изникна съветският поет Ярослав Смеляков и подкани Шестински и Боков да стават. Младен Исаев се изправи и отиде до Смеляков да си вземат довиждане и започнаха да се прегръщат. . .

Аз бутнах в джебовете си по една бутилка мискет и тръгнахме с Ламар за хотела. Моето деяние беше забелязано от Усин Керим и той се приближи към нас да ни придружи.

В стаята на Ламар запяхме стари народни песни, после им четох мои стихове, докато при нас влязоха Иван Цанев и още един, когото не помня, тъй като очите ми се бяха затворили от пиене. Дочули нашата врява, при нас дойдоха Слав Хр. Караславов и Орлин Орлинов, а след тях се промъкна и Кольо Инджов, с когото се скарахме на тема „Имаме ли ние самобитна култура или тя идва от Гърция или Персия". Говорехме глупости, които Ламар се опитваше да оправя донякъде и като видя, че спорът се забатачва, стана, съблече си панталона и остана по дълги бели гащи. Това му деяние пресече дебатите и ние решихме да се измитаме.

А моето легло се намираше чак на хижата над града. . .

1 октомври 1966

Сутринта станах рано. Главата ми тежеше. Ламар беше заминал с групите на литературни четения по селата. Стари са, но им се ходи още да ги види населението. Ламар казваше: „Откакто Джагаров стана държавен глава на писателите, все ме кара да паля или да гася огньовете на поезията."

2 октомври 1966

Завръщаме се. Отбихме се в Боженци, да го видим и да се разтъпчем. От магазинчето на площада си купихме с Ламар дървени гаванки и чинии.

Ламар напълни с тях една мрежа и като ги носеше към автобуса, обясняваше: „Това е най-хубавата съдина и най-трайната, на нея се слага и великото произведение на природата чубрицата и месо можеш да сложиш. . .“

Когато слязохме от автобуса срещу гробищата в Драгалевци, Ламар ме покани да отидем при Куция Васил, та да си завършим празника. В малкото кръчме имаше само две масички.

— Василе, дай ни по едно малко коняче да си изплакнем устата от праха. . . Ей, пристигнахме. Цял ден пътуваме, набиха ни се задниците.

— Изглежда, че обичаш много да пътуваш? — питам го аз.

— Ако седиш цял ден на стола да тракаш над машинката, от съклет ще ти се пръсне сърцето. Усетя ли, че не ме сдържа, вдигам се веднага. Планината е до задника ни, до Паша бунар да отидеш е достатъчно. А аз излизам и зиме, и лете, и когато вали дъжд. Ходиш пеш и на всяка крачка по пътеката забелязваш живот. А тези с колите, какво виждат, правят си удоволствие, че ще им мине животът в стоене. Знаеш ли какво значи „удоволствие“, уд значи. . . . . (Ламар произнесе нецензурна дума). Засмях се.

— Не се смей. Така е, те повече от дядова си не виждат. А ето, че ние минахме през стари селища. Трявна е неръкотворна. Боженци е тревисто. Но ние наводнихме тия места с глупостите си и с ламтежите си за слава, които показваме навсякъде. След нас хората ще изметат и ще ни забравят. Такъв е човекът, измисля празници, за да организира трапези. Това, което правим сега, не е нищо друго, а повод някои да показват магариите си, други да злословят, трети да се подмазват и да растат по тоновата стълбица. А изкуството да се яде и пие е старо, колкото човека. И колкото повече човек е овладял придобивките на себеподобните си, толкова повече се е увличал в лично устройство и в ядене и пиене. . . Хайде сега, да видя какво прави леля ти Веса.

Понесе надолу мрежичката с дървените чинийки и се изгуби зад завоя. Аз също свих вляво към моя дом.

15 юни 1967

Бях поканен от Стефан Гечев на обяд в руския клуб, повод за което беше излизането на неговата стихосбирка „Бележник".

Привечер, когато се прибирах, свърнах към Ламар, тъй като отдавна не бях го виждал, а и не намирах свободен ден, зает около излизането на втората ми стихосбирка „Спирала".

Намерих го по бельо, станал от следобеден сън, подпухнал от обедното пиене в клуба.

— Влизай в кухнята и ме почакай! — Не ме попита защо не съм се вестявал толкова време. Десет години може да не го посетиш и когато се вестиш пред него, ще ти каже „Сядай!". Той знаеше, че всеки човек си има свои планове в тоя живот.

Когато дойде измит и вчесан, забелязах, че по него вече нямаше коса. Спря до масата, намери две чаши, напълни ги с вино, след това събра нечистите чинии край мивката. Това правеше винаги — най-напред напълва чашите за „добре дошъл" и след това те оставя и си върши работата.

Зачетох се в книжката, подарена ми от Гечев. Ламар полюбопитствува, седна и ме попита що за книжка е това. Обясних му чия е. Заобръща я в ръцете си:

— Много дребничка, бе, Мишка, а Стефан е едър човек. И каква е тая басма, с която е подвързана! . . . Казват, че била много модерна, остави да я прочета.

— Считаш ли, че сега у нас пишат по-модерно, отколкото вие по Геово време?

— Сега сте много увъртяни. Много образи и се обърква човек. Губи се основното, което искате да кажете. Гео беше много ясен, но експресивен. Не обръщаше внимание на формата, а следваше идеята. Вземи и Фурнаджиев, и Разцветников, внимателно боравят със словото. Сега е настъпил един период на словесна разпуснатост. Това го виждам и у художниците. Реката е мътна, но тя ще се дръпне в коритото си. И ти си като всички модерни сега, уж интересни, поетични образи, а са плъзнали из стихотворните редове като троскот и читающият се препъва.

— Тази поезия се ражда спонтанно и при изграждането ѝ авторът се движи асоциативно от мисъл на мисъл. — Опитвам да се оправдая.

— Кажи го по български, без „аспекти"!

— При теб има ли предварителна подготовка за писане? Преди да пишеш, имаш ли ясно откроени идеи?

— През деня не мисля за това. В десет часа вечерта сядам зад машината, запалвам цигара и докато щракна запалката, първият

ред се е родил. Натраквам го и той ме повежда. Идеята е като браздата при оране — буташ с остена говедата и зад теб пръстта се обръща. Веднъж при писане нещо засякох, не ми се яви рима и взех да псувам. Изругах два-три пъти и думата се яви.

Във фурната на печката нещо замириса. Ламар стана изключи тока и отвори капака. Беше забравил картофи гювеч. Започна да обира по-горното и каза:

— Като ги наръсим с чубрица, всичко ще се оправи!

— Сипа ми в една чинийка, но не ми се ядеше. На обяд се бяхме натъпкали. Ламар насече на котките варен дроб, хвърли го на терасата и отново седна, като си взе недопушената цигара.

— Защо пишеш вечерно време? — продължавах да го подпитвам. Бяхме насаме, а напоследък рядко можеше да го намеря сам. Неговият приятел Алберт Хаимов му осигуряваше компании (б. а. — Хаимов е от кръга на Гео Милев, някога български, а сега бразилски евреин, собственик на бразилското издателство „Едитора Монтана").

— Вечерно време е най-тихо и никой няма да те прекъсне.

— Тихо е и през деня.

— Навикнах да пиша нощем, когато се занимавах с печатницата. По цял ден се мъкнеха клиенти. Обикалях насам-натам да осигурявам материали и работа и едва вечерно време си отдъхвах.

— Но вечерта човек обикновено е уморен от дневната работа. Това състояние не ти ли пречи на писането?

— Нищо не ми пречи. Това е занаят. Или ще работиш, или няма да работиш. Понякога, като ми тръгне, мога да напиша двадесет куплета за една вечер, а и повече. Образите поетически са като думите, те са готови, ти само ги употребяваш. Ако не мислиш образно, няма и да пишеш образно. Когато се запъне някой образ, усещам как спира плавното писане. Това става, кагато човек иска да го завърти пò иначе, а не тъй, както си говори. Аз обичам да пиша спокойно, а не да се измъчвам над машината. Има такива — мислят, мислят, носят го с дни в главата си, като че ли главите им са кошници за зарзават. Щом дойде напънът, трябва да се освободиш от него. Ако не пишех леко, нямаше да мога скоро да напиша стихоромана „Васил Левски".

— След като напишеш стихотворение, поправяш ли много?

— Аз не поправям. Много рядко сменям някоя дума, по-звучна. Пиша много чисто, имам усет за точна фраза.

Той отиде в работната си стая и донесе оттам стихотворение, написано миналата вечер. Започна да го чете. Не вникнах в съдържанието, защото познавах Ламаровата образна система. Той ме обвинява за някои „неправилности" в моята поезия, а повтаря

много често образи-думи, като „сагмали“ или „слапеи“, които са станали шаблони. Такива са му словосъчетанията, че нито има случки в стихотворенията му, нито има изведена мисъл. В един куплет може да говори за едно, в друг куплет вече се намира в съвсем други светове.

Когато той прочете стихотворението си до средата, пожелах аз да продължа. Правеше му удоволствие да четат неговите стихотворения. По време на четенето леко се усмихваше, с което искаше да каже „Виждаш ли, как съм го измислил!“. Привърших да чета и му казах, че е добре, дето влага философски размисли в стиховете си. Веднъж се опитах да му противореча за нещо — той се намръщи. След това споделил с Васко Радевски, че много съм „философствувал“.

— Излял съм го наведнъж! — потвърди одобрението ми Ламар.

— Говорят, че имаш голямо влияние от народната песен?

— Аз не съм като Ивана Бурина да чета народни песни и от там да приемствам. Обичам да слушам народни песни. В Калейца съм живял сред народни песни и съм запаметил тоя ритъм. Езикът ми е пълен с народностни думи и изрази и оттам някои мислят, че това е от народните песни. А то е, защото мама ми е дала такъв език. На мелодия съм се научил в черквата, че там само мелодия има. И съдържание има. Черковните песни са много съдържателни и хвалебствени. И сега някои поети пишат черковни песни.

— Щом има черковен вестник, ще пишат. . .

Изглежда, не разбрах иронията му, защото той се позасмя и продължи да ми обяснява:

— Искам да кажа, че има много поети от съвременните, и стари и млади, които пишат съдържателни и хвалебствени стихотворения.

— Втори екземпляри вадиш ли за архив?

— Вадя, но ги давам на Гетман,[36] тъй се условихме с него. Щял да пише за мен един ден. Може и да напише. И Симеон Русакиев ми спомена, че имал намерение да прави книга за мен.

— Как разбра, че Русакиев иска да пише за теб?

— Имал изследвания за Маяковски и намирал много общи черти между него и моето ранно творчество, както и в творчеството на Гео. Критиците виждат „общи черти“, а аз дето съм си писал работите, не виждам. Нека да пише, от това глава не боли.

— Зависи как ще пишат за тебе. Може тъй да те подхванат, че и глава да те заболи. . .

По въпроса за творческия път на Ламар сме разговаряли не веднъж с Борис Делчев, след като сме излизали от гостуване при поета.

„Като редактор в издателство „Български писател“ — споделяше Борис Делчев — аз съм се занимавал сравнително малко с неговите книги. Но в

същност съм отделял доста голямо внимание на неговите работи. Ламар е интересен в ранните си неща, в по-късните години започва да се повтаря, да пише варианти. Откровено казано, стихове за печелене на пари.

Книгата му за Левски например — продължава Борис Делчев — ми беше тръсната в ужасно състояние. Не беше поставял нито точки, нито запетаи — нахвърляни фрази, неугледно съставяни изречения. Налагаше се да я бутна оттук-оттам. А работата вървеше трудно, защото книгата му беше голяма по обем и написана в сонети. Не зная откъде дойде у него това хрумване — да търси сонетна форма. Работих няколко месеца над този ръкопис. Когато му го дадох да го види, той се засмя и шеговито каза: „Борисе, ти си бил гениален, бе!“ Наложи се да му посоча на отделни места някои несъобразности. Понеже беше многословен, предложих му и някои съкращения. Това е една от най-слабите му книги. Той е от пишещите, които нахвърлят и по-нататък не се интересуват. Това се е отразило върху много негови текстове — стихове, статии и мемоарни късове. Давал ми ги е с думите: „Професоре, прегледай ги, ти знаеш по-добре от мен. Каквото направиш, това ще е!“ Някои негови неща съм ги запазил и мога да ти ги покажа. Когато сме работили върху негови произведения, винаги съм се съобразявал с творческия му натюрел. Не съм проявявал дребнавост, мъчел съм се да запазя фразата му и неговия начин на мислене. Той никога не се сърдеше при съвместната ни работа, не е имало спор помежду ни. . . Например, в мемоарните му книги, към които причислявам и двата му романа, имаше непроверени неща, но той не можеше и да ги провери, тъй като нямаше отношение към историческата и документалната точност, както нямаше отношение към точната фраза.“

За творческия процес при Ламар говори и Славчо Васев:

„Ламар имаше своеобразен начин на писане. Кога точно пишеше, никой не можеше да разбере. Още повече, че той след работа почти всяка вечер посещаваше известните „писателски“ кръчми. За да се разбере творческият процес при Ламар, трябва да се има пред вид, че той беше човек на труда. Работеше много. Понякога споделяше мнението се с онези пишещи, които по цял ден прекарваха по кафенетата.

Естествено в обстановката, която цареше в печатницата, не можеше да се пишат стихове, въпреки че Ламар е вършел и това. Но главната му писателска работа е извършвана в къщи. У дома си пишеше и статиите. Понякога прочиташе току-що написано стихотворение. . .“

12 януари 1968

След рождения ден на Ламар няколко вечери по ред се събираме у него на разговори. Голям сняг наваля и автобусите трудно газеха нагоре към селото или рано преустановяваха да се движат. Ламар се заслушваше от прозореца на кухнята и казваше: „Рейсовете спряха, сега няма вече кой да дойде!“

Васко Радевски ще заминава за Съветския съюз и си попиваме за изпращане. Когато Ламар отива в стаичката си да се „отдаде“ на творческа работа, ние с Васката се изкачваме по външната дървена стълбичка в мансардата и там продължаваме да „умуваме“ под свиренето на вятъра в керемидите.

Тази вечер старият поет ни поведе в мазето да слушаме бъчвата, в която ври виното. Носим малък маркуч, за да преливаме „гроздовия сок“ от една дамаджана в друга. В широката част на мазето е бъчвата с джибрите. Навеждаме се над нея.

— Мишка, слушай как весело се изкачва нагоре. Навярно това е някакъв звук, приличен на къркорене. Виното се събужда и диша, а мехурите се изкачват между джибрите и носят песен.

Ламар поглежда към леката кола, която синът му Мильо е зазимил в мазето и казва:

— Омърсиха мазата. Тук вече не мирише на вино, а на бензин.

Носим в стаята напълненото голямо шише. Вятърът вкарва през пролуките на прозорците зима и ни кара да ръчкаме с ръжена печката. На Ламар все му се струва, че огънят не гори, и застава замислен срещу вратичката да наблюдава как пламъкът едва-едва си проправя път между бучките въглища. След това сваля поглед към ниските лачени обувки, които Васко Радевски си е купил за път, и с ирония казва:

— Василе, тия обувки и найлоновите ризи ще ти са много удобни в Сибир.

Режем със сатъра луканка и пием вино. Подредихме кръглата масичка в стаята и зачакахме гости. Не след дълго дойдоха Младен Исаев, Лора Керанова, Дуня Тагарова — артистки, Борис Делчев, Алберт Хаимов, само кожа и кокали, и Тодор Климентов с Кольо Николов. Настаниха се около масата и Кольо започна да им гледа на кафе и на ръце. Взе ръката на Младен Исаев и го загледа в очите:

— Скоро ще пътувате надалеч, но няма да сте с важна мисия, а с голяма група. . .

— Вярно е. . . Делегация в Куба. . . Последната дупка на кавала съм в тази група.

— Обичате жените — продължава гледачът, — имали сте в живота си много приключения. . .

Ламар се ядосва на ясновидеца, той не може да търпи такива лековати компании и казва на Борис Делчев:

— Уж му гледа на ръка, а го зяпа в челото.

— Това е психологическо контактуване — обяснява Кольо. — Аз усещам пулса му и изразът на очите подсказва много неща.

Понеже останалите се засмиват, Младен Исаев се зачервява, но за да заглади положението, потвърждава:

— Вярно е!

Гледачът продължава:

— Славолюбив сте. . . Много бързо се ядосвате. . . Нямате чувство за хумор. . . Дразнят ви неща, които не са във ваш интерес. . . Ръцете ви имат същата конструкция, каквито са моите. Ето, погледнете как е извит малкият ви пръст. . .

Ламар прекъсва сеанса с неговото „Ай сиктир, бе, стига с тия глупости!".

Кольо Николов се стъписва и спира гледането. След малко той и Тодор Климентов си отиват. Подобни неканени гости винаги можеха да потропат в дома на Ламар. А двамата бяха дошли от Витоша, където били на екскурзия. При влизането се засекли с канените гости.

29 ноември 1968

Знаех, че събранията на секциите в Съюза на писателите бяха вече проведени, а в секция „Поезия" лежеше моята кандидатура, представена от Иван Бурин. Беше излязла вече третата ми стихосбирка. По това време председател на секцията на поетите беше Ламар.

От града се отбих при него да видя какви са резултатите от гласуванията.

Докато не седнехме на масата, не беше удобно да го разпитвам, затова се изправих до печката и започнах да наблюдавам как Ламар сипва захар в голяма тенджера с гореща вода.

— За виното! — промърмори Ламар.

Помогнах му да отнесем тенджерата в мазето и започнахме да наливаме в дамаджаните.

— Тая година ще направя около четиристотин литра вино!

Ламар е станал особен, раздразнителен, посещенията на Алберт Хаимов му влияят недобре. Ударили са го на веселби. Покрай Алберт в дома му започна да идва една двадесет и пет годишна жена, която работеше на смени в някакъв софийски завод. Пристигаше при него обикновено към десет часа вечерта, когато всички си отиваха. Васил Радевски беше станал неудобен като квартирант. Една вечер Ламар нарочно ме задържа след десет вечерта, за да ми я покаже. Когато тя пристигна, запознаме с нея и я изпрати в кухнята да се нахрани. Попита ме хубава ли е. Хубава е, отговорих аз, и си тръгнах. Десетина дни преди това бях го запитал какво става с Васко. Той ми отвърна: „Изгоних го. Оставих му на масата бележка, в която написах: „Василе, обирай си партакешите, с тебе не искам да водя устен разговор!"

Когато седнахме и сипа по чаша вино, го попитах за приемането ми в Съюза:

— Мишка, ще почакаш още една година. Времето не е удобно сега за теб. Нали знаеш, приемат чиновниците.

— Но те винаги ще си приемат чиновници.

Той се замисли и след малко запита:

— Ти какво писмо си изпращал на Джагара?

— Исках помощ от Съюза. Не ме удостоиха с внимание. Затова му се обадих с едно писмо, малко остричко. Та и ние сме някакви творци.

Явно, че Ламар изобщо не е подбутнал моята кандидатура, смятал е, че съм направил голямо прегрешение, като съм изложил своята болка.

Той мълчеше. Беше се вглъбил някъде в себе си и изведнъж неочаквано пробърбори:

— Щом на човек започнат да му стинат стъпалата, не е добре!

4 февруари 1969

По улиците е студено. Духа февруарски вятър и ни подгонва на топло в „Бамбука". Мина Ламар, беше се упътил към съседната маса, където бяха заседнали Павел Вежинов, Иван Мартинов и други. Видя ме и подвикна с гърления си глас: „Къде ходиш ти и не се обаждаш? Домашните ти идват да те търсят при мен. Аз не държа присъствена книга. . . Довечера ми се обади!"

Наистина отдавна не съм се обаждал на Ламар. Наскоро бях на обиколка из страната и закъснях да се върна в уречения ден, та жена ми ходила да го пита знае ли дирите ми.

Вечерта наминах към него. Спрях тихо до прозореца и той не ме усети. Седеше сам в кухнята, напълнил „дежурното" шише от мляко с бяло вино.

Седи сам! . . . С глухотата на къщата, с медните сахани и бъклиците. Опрял ските в коридора, за да му напомнят буйните години. Тези ски пречеха вече и трябваше да отидат на тавана, но те извикваха спомени, от които вееше дъх на планини.

Отворих тихо вратата. Дори и тя не звънна, както някога с увисналите зад нея чанове. Напоследък някой се „стараеше" около него и „почистваше" и „разместваше" това-онова, както на пришелец е удобно.

Ламар вдигна глава и ме видя:

— Мишка, защо не чукаш?

— Няма сигнални средства.

— А пръстите ти къде са. . . . . Сядай! . . . Извиках те да ти кажа, че трябва да отнесеш псемата си отново на Иван Милчев, а говорих и с директора на издателството Митев,който също ще прояви интерес. Аз знаех „жестовете“ на Иван Милчев и нямах никаква надежда във военното издателство да излезе моя книга. Както и да е. Това, че Ламар ме повика, стана повод да си поприказваме тая вечер.

Той ме предупреждава:

— Не ти слагам мезе, защото ще дойдат Васил Радевски и жена му!

Васил се беше оженил за една украинка, която работеше в България. Отношенията между него и Ламар се бяха изправили и младото семейство му идваше отвреме-навреме на гости.

Но тази вечер двамата закъсняваха и агнешката главичка започна да се върти около пръстите на Ламар и костите да отиват на една страна, а мозъка и разните дребулии — на друга.

Васил и Ляля дойдоха късно. От дума на дума дойдохме до веселите Ламарови истории от войната, с които той напълни и спомените си, и романите си, и мъдростите си.

— Когато бях редактор в списание „Български воин“ — започна Ламар, — дойде нареждане да публикуваме в списанието всички военни чинове от лейтенант нагоре. Снимаха разни офицери с униформите им, но когато стигнаха до генерал, работата се запече. Кой генерал ще се съгласи да позира като учебен предмет! . . . Гетман реши да направят макет и такъв една вечер доставиха и поставиха в канцеларията. При нас работеха Христо Пелитев и Светослав Минков. Отива Пелитев в канцеларията и като вижда генерала, изпъва се, отдава чест и иска разрешение да остане, но генералът мълчи. Пелитев почакал малко и излетял от канцеларията. А бе Светославе, казва той, в канцеларията е седнал един генерал, искам му разрешение, а той мълчи. . . И се сковаха всички в редакцията. Не смеят да излезнат из коридора. Сутринта преместили макета в дъното на коридора до тоалетната, за да го снима фотографът. На Минков му се „приходило навън“, но като видял седналия генерал, върна се и протестира „До кога ще седи тоя генерал там! Човек не може спокойно да пусне една вода.“ Всички вече знаеха за макета и като ги наду един смях. Аз им казвам кой гледа генерал в лицето, генерал се гледа в пагоните. . .

— Чичо Лальо, ти кога постъпи в „Български воин“ — прекъснах го аз.

— Като се върнах от Унгария. Пред „Клуба на журналистите“ ме срещна Гетман и ми каза, че ме включил в редакционната колегия на списанието. Но аз заминах някъде. След това Гетман

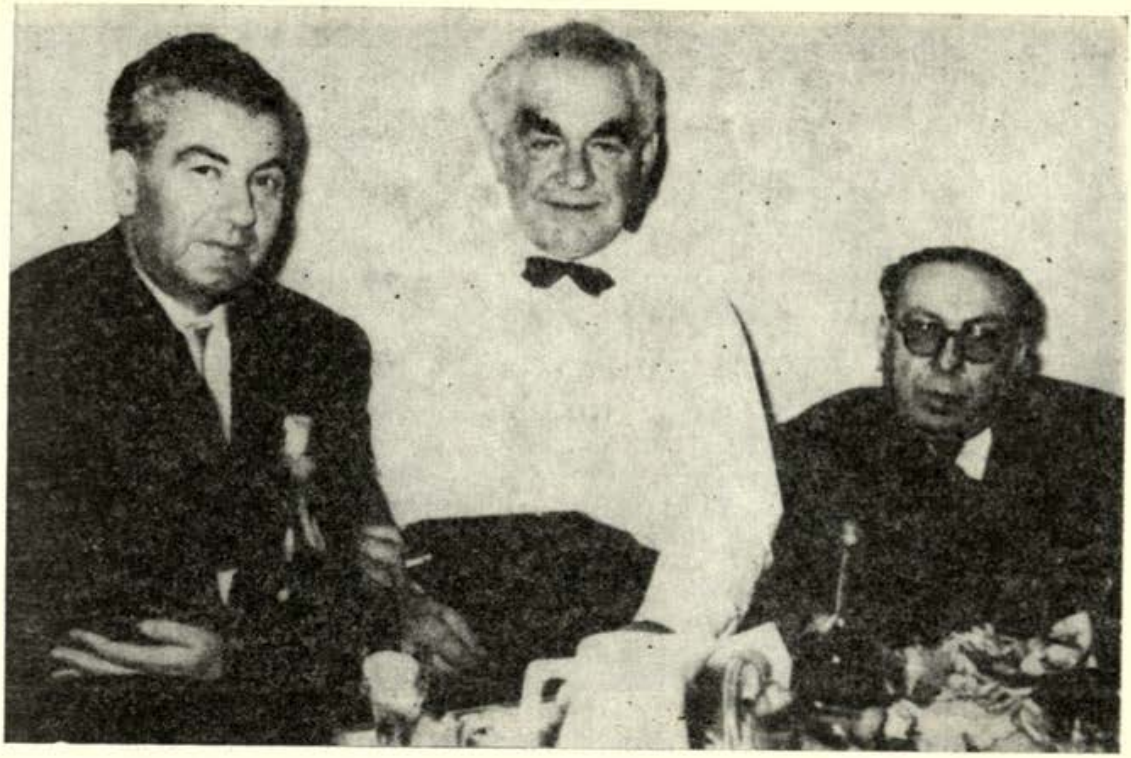
В клуба на журналистите: Илия Бешков, Ламар, Светослав Минков, Ангел Каралийчев (към края на петдесетте години)

Ламар сред свои колеги, редакционни работници от сп. „Български воин", вдясно от него Александър Гетман

Борис Делчев и Ламар в Драгалевци

Младен Исаев, Ламар и Светослав Минков като съредактори в сп. „Български воин“ (1953)

На чиверме в Широка лъка. 28 май 1955 г.

В редакцията на в. „Литературен фронт“ по случай 75-годишнината на Ламар (1973). Отляво надясно: Веса Маринова, Веселин Йосифов, Ламар, Емил Петров, Славчо Васев, Лозан Стрелков

Ламар на военни учения

ми повтори: „Пазя ти мястото!“ Гетман дружеше с Бешков и е възможно Илия да ме е препоръчал. Така станах редактор от самото създаване на списанието.

Историите продължават, а ние надигаме чашите.

— Веднъж Гетман пътува с „Волгата“. Аз седя на задната седалка до него. По едно време гледам Гетман дреме. Сепна се той. Забеляза, че шофьорът надува над сто и го накара да спре. Иначе, гледаш го, че е голям човек, ама страхлив и суеверен. Започна да гълчи момчето. Какво ли не го нарече. „Защо надуваш толкова, бе? Казах ли ти да караш на шейсет. Ако си намислил да убиеш един генерал, нищо не е, но да убиеш човек — това е престъпление. . .“

Историите все продължават:

— След един весел разказ на Пелитев, публикуван в списанието, в който се говореше как един войник с боси крака тъпчел зеле в една каца, всички ни извикаха в Министерството на отбраната при руския съветник и ни направиха забележка. Започна „ванката“ да ни се кара как можело по този начин да се резили българският войник. Аз му обясних, че и виното, дето го пиеме, също го газим с петала. Колко ме е разбрал, не зная, защото продължаваше да ни ругае. Гетман му се изежи и ние ядосани напуснахме залата. . . На другия ден съветникът дойде в редакцията да ни се извини, но от цялата тази попара пострада Пелитев. Той изслужваше войниклъка си при нас и веднага го изметоха от редакцията. Като се разделяхме, Пелитев подвикна от вратата: „Е, другари! Сибир тоже русская земля!“

Историите нямат край.

12 февруари 1969

Отдавна с Иван Сарандев се бяхме уговорили да посетим Ламар, за да го анкетира. Съчетахме посещението, тъй като и аз трябваше да взема от него снимка за вестник „София-нюз“, където помествах есе за него под заглавие „Не лесно се носят планини!“.

Времето, което бяхме избрали за посещение, се случи лошо. Духаше мразовит вятър, наречен от Ламар „Сърбина“. Снегът беше сух и вятърът го навяваше като брашно над Драгалевското шосе. У Ламар обаче беше приятно затоплено и миришеше на боб. Погледнахме през прозорчето, по-точно през сърцето, изрязано на капака — Ламар препасал престилка, готви и от пролуките се носи приятна миризма на пастърма. Сарандев му идваше за пръв път на гости и наблюдаваше всичко с интерес. Разговорът започна с един виц,

който Ламар използуваше, за да предразположи събеседниците си...

Виното и ястията, които той сервира, не са ми вече интересни и не зная хората дали идват при него за черпнята и за тези манджи. Напоследък той дори не готви добре. Останала му е някогашната слава.

Ламар ни насипа по чиния боб с пастърма и докато се отбиваше до работната си стая да донесе нещо за четене, Сарандев прехвърли насипаните му мръвки в моята чиния, не можел да понася вида на месото, не можел да гледа как режат сурово месо. В хали и месарници не влизал. Имал комплекс от някаква операция.

Сарандев остави листа с въпросите на масата, а Ламар си постави очилата и зачете, като някъде се засмиваше, но отнесе въпросника в стаята си. Каза, че щял да отговори на спокойствие, тъй като не можел да импровизира.

Сарандев беше доволен. На излизане ми спомена, че би искал да го снима с камерата си, но някъде из вилите...

На другия ден отидох сутринта у Ламар да взема въпросника и да поразговаряме. Времето беше все така неприятно и той нямаше намерение да слиза в града. Настанихме се в кухнята и там ми даде анкетния лист да чета на глас какво е „съчинил":

1. Коя краска предпочитате?

— Златното на залеза.

"Отговорих така — пояснява Ламар, — да е по-поетично, иначе най-богата краска е оная, дето я правят лишеите по скалите, но карай да върви."

2. Коя е любимата ви миризма?

— Джоджона и просенишкото вино.

3. Кое цвете е най-красивото?

— Кукуряка в снега.

4. Кое животно ви е най-симпатично?

— Магарето.

Прочетох отговора му и Ламар започна да се смее гласно. Питам го защо именно магарето. Казва: „Не защото магарето е основна фигура в картините на Стоян Венев. Най-много тегли, а се храни само с тръни."

5. Коя краска на очи и коси предпочитате?

— Сутрин едни, вечер други.

„Отговорът ти е неопределен" — казвам аз.

„И въпросът е неопределен. Очите може да са черни, а косата руса. Много сложно е човек да търси комбинации. А като се напие човек, не търси красните, а ласките."

6. Коя е най-ценната добродетел?

— Да помагам.

7. Кой порок мразите най-много?

— Властолюбието.

„В такъв случай трябва да ненавиждаш и някои твои приятели — обаждам се аз, — които не са далеч от тоя порок!“ Ламар ме смъмря да не философствувам, а да продължа нататък, тъй като тия неща още не съм ги разбирал. Зачетох:

8. Кое е вашето любимо занятие?

— Да готвя и да пиша.

9. Кое развлечение ви е най-приятно?

— Да слушам родопски песни и да преглъщам мискет.

10. Кой е идеалът на земното щастие?

— Няма такова!

11. Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване?

— На катърите.

12. Може ли човек да попита на колко сте години?

— Седемдесет и една и 41 ден.

Ламар добавя: „Тоя въпрос е бил предназначен за жени, но важи и за Людмил Стоянов, тъй като крие годините си.“

13. Кое име бихте си избрали сам?

— На моя чичо Лалю, който много псуваше.

14. Кой е най-хубавият момент в живота ви?

— Когато моята жена ми улови ръката под масата.

15. Кой е бил най-печалният момент?

— Когато ме зарина фугасна граната и оживях.

16. Коя е вашата най-голяма надежда?

— Милю, Адриана и Веселина.

Отговорът се отнася за сина му, неговата жена и детето им. Не споменава дъщеря си, която живее в Англия.

17. Вярвате ли в приятелството?

— Живял съм само с приятели.

18. Кой е най-приятният момент от деня ви?

— Когато изгрява слънцето и гледам планината.

Тук Ламар доуточни: „Вятър работа, аз ставам в девет часа, когато слънцето вече отдавна е изгряло. Най-приятно ми е, като стана сутрин и разбера, че съм още жив и че хората ще трябва да четат новите ми стихове.“

„ — Защо не отговори това, което казваш на мен?“

„Още триста отговора може да измисли човек.“

19. Коя историческа личност ви е най-симпатична?

— Не ги обичам.

Тук отново ме погледна с характерната си хитрина в очите.

20. „Кой герой от роман или театър?

— На театър не ходя, а героите от романите са лошо измислени.

21. В коя страна бихте предпочели да живеете?

— Драгалевци.

Допълнение на Ламар: „Въпросът е зададен с очакването да спомена България, нали сме възпитани патриотически."

22. Кой писател предпочитате?

— Предпочитам всички, в които звучи изкуството, а не описанията на несполуките.

23. Кой живописец?

— Майстора — моя учител по краснопис.

24. Кой композитор?

— Обичам всички, но аз сам си пея.

25. Какъв девиз бихте си избрали?

— Обикни младите, да не остаряваш.

26 Кое е според вас шедьовър на пр[illegible]ата?

— Гъбата.

27. От кое място сте запазили най-приятен спомен?

— От оня дъб, под който си дадохме среща с любимата, а ме посрещна свирепото куче и ми скъса панталона.

28. Кое ястие обичате най-много?

— Умея да готвя сто ястиета, но не ям, че ми пречат на пиенето!

29. Предпочитате твърдо или меко легло?

— Няма никакво значение, зависи кой ще спи до тебе.

30. Кой чужд народ ви е симпатичен?

— Да речем власите — роби и добродушни, маджарите — съхранители на езика си, неразбираем от никого, но си мислят, че той е велик език. Сърбите — фудули и голи високомери, се чудят над всичко. Всички народи са ми симпатични, че всеки си има свой нрав и особеност. Аз предпочитам българина, като устроител на домовини, свои и обществени. Той има златни ръце.

„Нещо подобно съм записал в своите записки — каза Ламар и зарови из чекмеджетата. Намери лист и зачете: Природата е надарила българина с изкуството да строи къщи, че му е дала камъни, гредореди, плочи и клисавица за лепеж. Българинът не понася бялата вар и затова ѝ слага талазна боя . . ."

31. Напишете една своя мисъл, която одобрявате!

— Любов и кашлица не се скриват.

Аз прибрах листовете и отпих от виното, за да свия разговора в друга насока.

— По-интересни са хората, които не дават интервюта. — Продължаваше да мисли все още върху въпросника Ламар. — Но аз

съм бъбрив и все нещо мога да измисля, а има някои, които нямат свои мисли.

Почаках да се сети, че аз не мога да пия вино „на голо", както правят пияниците, и запитах няма ли някакво изсъхнало сирене.

— Има в хладилника, но то не е мезе.

— Нищо, че не е мезе, нали е сол?

Ламар извади една бучка и аз я нарязах със сатъра. Правеше му удоволствие резането със сатър върху дъската вместо с нож. Стараех се да поддържам това негово удоволствие. Ако му харесваше да се реже хляб със секира и това бих правил. Знаех, че нишката на нашите разговори можех да подръпна покрай виното и запитах:

— Чичо Лальо, Гео Милев често ли посещаваше пивниците?

— Той пиеше доста и можеше много нещо да изяде. Но имаше такава особеност, че събаряше чашите. То се дължеше на едното му око, останало самотно. Често, като наливаше, сипваше виното отвън и след като няколко пъти го поправях, му казах да не налива той, а да подканя друг някой да върши тази работа на масата. Гео ми възрази и удари с длан „ами ако съм сам." „Тогава, отговарям му, най-напред ще пъхнеш гърлото на бутилката в чашата и тъй ще наливаш." Така и правеше, но другите отбелязваха, че това било „европейски маниер" за наливане. . . Около „Свети Крал" имаше много кръчми. Най-много бяха около халите, край пазара, зад банята и там, където бяха печатниците и дюкяните. Аз ходех и в тия кръчма, зад Централната поща, наречена „Преслав", на името на улицата. Сега на това място гарират големи телевизионни коли. Над сегашното телевизионно студио или работилница аз живеех със семейството си и като се връщах от печатницата, се отбивах в „Преслав", кръчмата на бай Коста Куция. Може ли под мен да има кръчма и да я подминавам като невтасал поп. . . Когато имахме повече пари и ни сърбяха ръцете, отивахме да хвърляме комар в кръчмата на ул. „Ангел Кънчев", наричана също „Ангел Кънчев", която беше на ъгъла на „Солунска". Беше малко по-далеч от квартирата и не можеха да ни търсят жените. Гео ходеше да си пие кафето в „Континентал", на „Стамболийски" и „Леге". В това кафене отиваха големи и нашумели литературни имена.

— Гео Милев не се ли вестяваше из вашите малки кръчми?

— Ходеше. . . В „Роза", в „Копривщица", но той си беше малко аристократ — държеше да го виждат, да се среща с такива, които говорят на висок стил. А в нашите малки кръчми, които аз наричам „народни", защото в тях хората бяха по-естествени, идваха и комунисти, и анархисти, и всякакви „исти", които мечтаеха за свобода, която човек никога няма да види, тъй както си я пред-

ставя. На човека да му дадат и неограничена свобода, той и срещу нея ще роптае.

— Как стана срещата ви с Гео?

— Нали съм ти казвал, че работех като касиер в дружество „Наслада", което търгуваше с пиене. Но в него се пиеше и на дребно. Почерпвахме клиентите. Дружеството имаше уредена кантора, бюра и приемна за търговците. Юлев, завършил винарство във Франция, пръв у нас започна производство на ликьори с шантави имена като Шартрьоз, Бенедиктин, Кюрасо, Шери-бренди и какви ли не. За коняка медицинал Юлев казваше: „Винен спирт над шейсет градуса, в нови дъбови бъчви и да преспи три години. След такова спане спиртът се пробужда и вдъхновява консуматорите. Този коняк пожълтява от дъбовата дървесина."

Над нашето дружество „Наслада" се намираше квартирата на градоначалника Пруткин.[37] Всеки ден, като оправях конячените сметки, виждах Пруткин как се качва в черната кола и тоя човек ми правеше голямо впечатление, че движеше около себе си много събития. Бил лежал в затвора заедно със Стамболийски и за него говореха небивалици. Но по това време в театър „Одеон" избухна бомба и имаше жертви, а това деяние беше приписано на Пруткин. Тоя атентат раздвижи полицията. . . Веднъж Хрелков и Найден Шейтанов[38] ме взеха от „Копривщица" и като тръгнахме надолу към Битпазар, срещнахме Гео, та ме запознаха. Гледам го с оня спуснат кичур над окото, после двамата ми обясниха защо носи косата си така. Но в момента помислих — и тоя ще е голям декадент. Той наистина се оказа такъв. С Гео се харесахме, че му трябваха в неговото списание „Везни"[39] нови сили, по-вдъхновени от Траянов, Еманоил п. Димитров и Николай Райнов. Тия сили той ги търсеше измежду младите, които миришеха на барут и революция. Гео започна да идва в „Наслада", влизаше при мен зад преградата и му сипвах вермут, зелен като зехтин. Аз тогава налитах на ракия, но и вино душех. Сега ракията не ми се нрави. Някои, като ми идват на гости, си мислят, че като съм троянска издънка, все пазя някое шише жълта ракия, която мирише на ливада.

Видях, че Ламар отново се отплесва да славослови пиенето, и веднага го прекъснах с въпроса:

— А с Хрелков кой те запозна?

— С Хрелков ме запозна Ясенов в аперитива на баба Брайковица, а Хрелков, както казах, ме запозна с Гео, който ходеше тогава с полушубка и бастун. Гео живееше зад „Наслада", на „Ломска", и като минаваше край мен, се отбиваше, за да пием от вермута, който Юлев ми оставяше за реклама на предприятието. Юлев се радваше, че му харесват коняка, и започна да оставя повече

шишета. В мене той имаше и парично, и конячно доверие. Започнах и аз да спохождам Геовата квартира и му казвах, че по троянските сцени съм рецитирал негови преводи на Верхарн. Това ни сближи. А аз тогава не бях модерен. Но се изправях до масата и декламирах неговите преводи. Това го вдъхновяваше и той сипваше вино в чашите. Хрелков много се радваше, че е сближил две неспокойни души бунтовни. Точно в този момент Гео се беше захванал да издава „Везни" и заедно с Людмил Стоянов, Николай Райнов, Емануил п. Димитров и Тодор Траянов и аз попаднах в това списание. . .

Понапихме се и на Ламар му омръзна да бърбори или беше вече към десет часа, та ме предупреди, че трябва да си ходя, защото го чакала пишещата машина.

24 февруари 1969

Февруарските ветрове са неприятни, когато плъзнат откъм Владая и лизнат Витоша на път за Драгалевци. Беше навалял сняг и вятърът го бе натрупал на преспи.

От мястото, където живеех, до дома на Ламар имаше триста метра, но изминаването им през преспите беше истинско изпитание. Намъкнах гумените ботуши и привечер се запътих към него. Това бяха много от почивките ми след работа над някой ръкопис. При Ламар се разведрявах, а знаех, че в такова време едва ли някой ще го посети. Зимните дни бяха удобни за разговори. Присъствуваха ли други хора, не можех да върша своята работа, да измъкна от неговите спомени това-онова, което ме интересуваше. Бях започнал разговорка за Гео Милев и не ми се искаше да я прекъсвам. От един мой приятел бях посъветван да отивам при Ламар с определени въпроси, да не обръщам внимание на неговите странични приказки, винаги да се връщам към своята тема.

Така направих и тази вечер.

Печката нещо не гореше и Ламар не се успокояваше:

— И печката започна да остарява. От Англия е довлечена до тук, комбинирана с електричество, но мине ли време, чукнат ли години на вратата и човек да е, и печка да е, започва да скърца. . .

Помогнах му да измием нечистите чинии и седнах на мястото си между вратата и масата, за да не му преча, тъй като той често се хващаше за машата или за лопатката с въглищата.

— Чичо Лальо — започнах аз, — миналия път ме изгони на най-интересното от нашия разговор.

— За какво разговаряхме? Аз започвам да забравям!

— Започнахме за кръчми и кафенета да говорим и ти — хайде, ще пиша. Из кои свърталища ходехте с Гео?[40]

— С него се виждахме и в бай Павли на „Веслец", и в „Копривщица". Срещу кръчмата на баба Брайковица се заражда идеята да се издава списание „Пламък". Това става в сладкарница „Роза". Решили са го Гео, Хрелков, Марчевски и Христо Ясенов. Името „Пламък" е предложил Марчевски и Гео го приел. Марчевски приел издръжката на списанието, но и да не е станало тъй, Мишел Герджиков[41] и Георги Шейтанов[42] са били съгласни да подкрепят парично начинанието. По това време аз съм в Троян и се занимавам с бакалницата на дядо Дамян. Докато ми прекипя. Когато дойдох в София, списание „Пламък" вече излизаше. Първата му книжка се явява през януари 1924 г. Мене не ме свърташе на едно място, но баща ѝ на Веса и майка ѝ, особено Веса, ме дърпаха: „Стой тук, времената не са спокойни!" . . . Кои други заведения ти споменах?

— За „Ангел Кънчев", където сте играли комар, за „Преслав", над която си живял. . .

— Ами кръчмата на Спас на „Граф Игнатиев" и „Шести септември", срещу сегашната книжарница „Български художник". На нейно място сега се намира сладкарница. Беше тясна, паянтова и дюшемето изгнило от вино. Още с влизането миришеше на кисело. Тук се събирахме разни анархисти, че те бяха доста силни тогава с идеите си. Мисля, че и времето си беше за анархия. А Гео все искаше да става член на партията, но поради нашата сила проявяваше колебание. Сега мисля, че натам го караха някои други среди, в които се движеше Николай Хрелков. Гео беше узрял за това, но аз не бях подготвен, а и така ми беше добре. Времето беше надъхано с анархистично настроение. Беше пълно с побягнали от революцията руснаци, а нашите македонствуващи се трепеха по улиците. Вървиш из града и ти мирише на анархия. И сред управляващите цареше анархия.

— Я ми кажи още нещо за партийното членство на Гео. Струва ми се, че това е важно.

— Той беше подал молба, но не му обърнали внимание в онези напрегнати години. Ясенов го утешаваше за тази работа. Когато отивах у Геови, в новата му квартира, където сега до халите има един черен камък с обозначение, заставах под джамията и гледах дали розовата светлина тече през тюлената продрана завеса на прозореца. Така направих и след като ме освободиха от ареста. В тази квартира Геова беше редакцията на „Пламък". Тогава, в стаята, Гео ми каза, че е решил да става партиен член. Както искаш, отвърнах му аз, щом си се убедил. Гео ме наруга за моите

анархистични убеждения, но аз философствувах, че народът трябва да вникне в идеята за свобода, дори в най-отвлечените ѝ понятия. Гео възропта, че всички анархисти сме били вироглави като оня красавец и мъдрец Шейтана (б. а. — Георги Шейтанов), който наскоро бил при него и се карали до разсъмване, но Гео и нему казал, че твърдо е решил да става партиец. . . Като каза „Вие гонете вятъра!", Гео приключи спора. . . Георги Шейтанов беше против нашите модерни търсения в литературата и твърдеше, че те са издънка на буржоазните уклони.

— Сега продължи си мисълта за кръчмата на Спас.

— В кръчмето на Спас идваха и Марангозов, и Фурнаджиев. Марангоза по едно време минаваше за модерен с неговите „хулигански стихове", по-сетне се видя, че е окекавял от селящина. Като минавахме с Фурнаджиев покрай кръчмата (това след Девети), когато работеше вече като редактор в издателството, буташе ме и си спомняше: „Лальо, помниш ли колко време сме пропиляли тук, ако го бяхме превърнали в стихове?" „Все тия л. . . . щяхме да бъдем" казах му аз. Той имаше чувство, че на стари години стиховете не са като онези писани някога. Казваше „Както и у човека, и в стиховете с трупане на годините идва кръвно налягане и тромавост". Сега и аз, като се замисля, виждам, че вече трябва да се спира това рендосване на куплети, но тоя ти звънне — другарю Ламар, дай за вестника, оня ти се обади, Ламаре — за списанието, и човек не може да стане от тезгяха. Идваше около нас и балерината Мария Димова, често отсядаше Филип Чипев,[43] а Светослав Минков не можеше да се откъсне от масата. Той пиеше специални питиета, за аперитив взимаше мастика, като казваше, че всичко било спирт, но мастиката му напомняла гръцка класика. А аз добавях, че мастиката ми напомня турска ориенталщина. Минков беше готов да спори, но край на споровете слагаше моя приятел Стойно Стойнов, който беше юрист и ги разбираше нещата повече от нас, както сега Борис Делчев ги разбира и знае как да се измъква. Юристите са голяма сила в литературата. Стойно идваше заедно с Гого Гичев, талантлив строителен инженер. Пиехме си ракията в малки стограмови шишенца, наричахме ги „юзчета". Тези шишенца си имаха своя песен, когато Спас навиряше в тях църкалото на голямото шише. . .

— За Стойнов и за Гичев си споменавал и друг път.

— Със Стойно и Гого бяхме големи приятели. Стефан Стамболов му е бил вуйчо на Стойно. Прогресивен човек, комунист, защищаваше без пари всички леви сили. На стари години дойде да живее при сина си, който беше началник на пощата в Драгалевци. Когато усетил, че ще си отива, Стойно замина при зет си Рашев

в Търново. Когато умрял, тамошните власти не го познавали и не се съгласили да го погребат на държавни разноски. Зет му се ядосал и го погребал с църковни грижи, като опелото му водил владиката на Търново. По този начин един комунист получи разрешение за отвъдния свят. . . А Гичев беше от инженерите, които строиха електроцентрала „Въча" по времето на Стамболийски. Неговата жена Елена Гичева се обеси в Обществената безопасност със собствения си шал след атентата през двайсет и пета година.

— Да се върнем към Гео Милев, че другите твои приятели чет нямат.

— Вярно е, Мишка, но едно съм разбрал — в тоя живот без приятели не можеш да осъмнеш, камо ли книга да издадеш. Не виждаш ли какво става и сега, прехвърлят си книгите — от едното издателство издават работите си в други издателства и обратно, а тия, дето са отвън, могат да чакат и да се надяват, че дълго ще живеят. Сега ценят авторите по броя на книгите им, а не по това, какво са съчинили. Като споменавам за това, мисля за кръчмите и кафенетата, в които намирахме и приятелите си. По тия заведения се събираха по-голям кръг хора. Гео ходеше и в „Средна гора", и в „Луката", но повече в „Луката". Двете заведения се намираха на „Раковски" срещу „Славянска беседа". Там се въртяха и комунистите Христо Ясенов и Николай Хрелков, а не само тях дореше Гео. Компании се събираха много, но там, където беше Бешков, винаги беше весело и духовито. Бешков посвирваше на дудук и на разни други калмукани (кавали — б. а.) и като се насвиреше, отваряше приказка и против властта. Винаги недоволствуваха от властта. Жендов също ходеше там, както и Ангел Тодоров, можеш ли ги изброи всички. Гео, когато влезеше, винаги се въдворяваше тишина, тъй като знаеха, че той беше остър в думите си и хаплив и ще каже нещо за някой, който отсъствува от компанията. Дамян Калфов стоеше мълчалив на една маса, както по-късно дремеше и в „Бамбука". Там идваше и моят приятел Тодор. . .

— Кой Тодор?

— Генов. Друг приятел като него аз нямах. Той знаеше всичко, а и сега се смята, че знае много работи. Все мислеше, че аз му мътя водата, а си спомням след Девети как го бяха загащили за това, че се обличал елегантно. Тогава и тези работи дразнеха хората, наблюдаваха те дали носиш връзка, та да ти пишат един дребнобуржоазен минус. А аз слагах папионка и това мое деяние отдаваха на анархистичните ми убеждения, въпреки че вече бях пълнокръвен, не пълноправен член на нашата партия. Дори Кольо Фурнаджиев ставаше по събранията да клепе Генов, а Иван Мартинов като партиен тогавашен секретар си ги записваше тия ра-

боти. Та за заведенията. Идваха и други мои приятели, които тогава учеха в рисувалната академия заедно с моята Веса. Покрай рисуваниците на глави и голи цигани те усвояваха изкуството и аз ги привличах в моята квартира в началото на улица „Кирил и Методи“ с вермута. Те всички бяха вдъхновени хора и поемаха новото.

— Кои имаш пред вид?

— Бешков, Иван Милев, Дечко Узунов и Пенчо Георгиев.

— Когато имаше вятър, кичурът на Гео не се ли отмяташе?

— Той и при вървеж му се отмяташе, но имаше стъклено око, купено специално от Германия, и не се виждаше дупка, както някои предполагат. Той си имаше и резервно стъклено око, което държеше в кутийка, подплатена отвътре. След Девети, когато откриха ямата край Илиянци, с резервното око сравняваха онова, което беше останало в черепа. Аз бях там като вещо лице. . . С Гео се срещахме и в кръчмата „Оборище“ на „Веслец“, когато имахме да си говорим по-тихи неща. В тази кръчма имаше едно високо място, което наричахме галерия, там можехме да се уединим. Гео разказваше, че изгубил окото си на Дойранския фронт, при Студената скала, намирал се зад някаква изгоряла от снаряди църква. Там го пипнал шрапнел.

— Слушал съм много да се говори за сладкарница „Цар Освободител“. Ти посещаваше ли я?

— Влизал съм там, за да търся някои, но не се застоявах. Това кафене беше на ачик и всеки, който минаваше покрай джамовете, запаметяваше кой с кого седи. Беше фудулско заведение и свърталище на отявлени модернисти, които не бяха като левите. Те бяха и всезнайковци. Говореха много и сами не си отбираха от приказките. Сирак Скитник говори едно, а Чавдар Мутафов друго, но всеки изкарваше себе си за най-голям. Гео ходеше и там, беше му интересно. Той имаше навик да се вестява навсякъде и страдаше от това, че ако само един ден не посети някое заведение, литературният живот ще спре. Но имаше и какво да се говори там, тъй като хора като Александър Балабанов, Де Бе Митов, Тодор Боров, Людмил Стоянов, Михаил Арнаудов можеха да кажат интересни неща. Те се прехвърляха от „България“ в „Цар Освободител“ да наблюдават софийското „стъргало“. Аз съм отивал в „Цар Освободител“ да търся Ясенов, Жендов, Каралийчев, Светослав Минков, Фурнаджиев, а и Гео. Той, като влизаше, често се спъваше във високия дървен праг, както казах, това се дължеше на самотното му око. . .

Ламар стана да хвърли храна на котараците или му се чуха стъпки, та излезна. Наистина отвън надзърна някакъв брадясал човек с каскет и заговориха на вратата.

— Много преспи има, Лальо, та въглищата ще ти докарам, като поогазят шосето. Кончето няма да измъкне колата.

— Добре, утре. . . Трябва ли да ти плащам нещо?

— Нали вчера ми даде пари.

— Може да си ги изхарчил.

— Как ще ги изхарча!

— Да ти сипя в една бутилка вино?

— Вино може.

Ламар му отсипа в едно шише и го изпрати. След това ми обясни, че това е бил Муклез, каруцар от селото. Вино може, пари не може.

Беше станало късно. Килото вече не се пълнеше и реших да си вървя и да се преборя с вятъра, който в тази част на пътя, където живееше Ламар, духаше най-остро. Вдигнах яката на шофьорската шуба и загазих. Всичко беше притихнало. Не се чуваше бръмченето на нито една кола. Мислех си за това, че сега ще седне в стаичката си и около час жълтият квадрат светлина ще лежи на снега в задния двор. . .

23 април 1969

Приготвих се за работа в къщи и в този момент на вратата потропа Иванко Николов, който пишеше журналистически материали по вестниците, за да се препитава, а носеше своя неосъществен талант на стихотворец. Желаеше да го свържа с Ламар, за да научи от него някаква светла случка за Пеньо Пенев. „Пиша за него нещо, а това ми е нужно!" — обяснява Иванко.

Посещаваме Ламар. Той прибира нещо из двора, а вятърът е вдигнал нагоре побелялата му коса — то коса като коса ли е — памук.

Градината му е паяжина от тънки клони — пролетта беше закъсняла.

Влизаме в кухнята и се настаняваме на дървените столчета, боядисани в бяло и червено. Ламар нарежда чаши на масата. Пием от същото вино, което намирисва на бъчва, и отвреме-навреме ни стряска бръмченето на включения хладилник.

Ламар е настроен добре и с охота приема да разкаже нещо:

— Та искаш светла случка за Пеньо? — обръща се той към непознатия за него Иванко. — По светло нещо за него от пиенето едва ли е имало. . . Те с циганчето (Усин Керим) не можеха да „носят", а бабаитлъци предаваха. Но аз ги рендосвах — тогава бях по фонда съюзен и давах по малко пари на тоя-оня, които

седяха без работа. На писателите работата им е да пишат. Викам го аз Пеньо в „Български воин", където работех, и застанах срещу него. Сплаших го: „Знаеш ли, като ти фрасна един, на земята ще те залепя!" Пеньо мига само. Казах му след обяд да дойде в къщи. . . Дадох му най-новата си туристическа раница, един голф, обувки и пари и го пратих в Ситняково да пише. . . Като се завърна от почивката, идва при мен и му казвам, я дай да видя какво си написал сега. Вади Пеньо стиховете, гледам — без рими. Нищо, на римите не обръщам внимание, но ритмично не вървят и ги начупил. А някои станали дълги редове, като тия, дето ги пише Мишката Тошков (и с добряшка ирония поглежда към мен, но не забравя да долива вино и да реже прясна сланина, донесена от Васко Радевски). След това от един ред изваждаме дума, поставяме я на друг ред и ритмиката се оправи. . .

В тоя миг при нас влиза жена ми, която ме следва като сянка— да не би да се изпаря. Ламар ѝ слага и на нея чаша.

— Няма да се сърдиш, че ти сипвам половин чашка, но виното в бъчвата е на свършване, трябва да се пести!

Разговорът отново отскача към Пеньо и Усин.

— Веднъж, на някакво писателско събрание беше, става един от управляющите съюза наш и казва, че циганчето било голям крадец. А в тоя момент друг от управляющите потвърждава: „Да, откраднал едно палто от еди кой си етаж." Всичко знаеше тоя ръководещ писател.

Не зная по какъв повод, но подхвърлих, че в статия в „Златорог" Владимир Василев казва, че Димитър Пантелеев бил по-талантлив от Смирненски.

— Не е лъжа — продължава Ламар, — македончето тогава не ни харесваше. Ние пишехме по-модерно, търсехме нови неща и с помощта Геова се отърсвахме от стари наслоявания. А Смирненски не обръщаше внимание на новото. Кукушаните са дошли като бежанци в България. Тръгнали да бягат и натоварили златото на едно магаре. По пътя магарето изчезнало и те дошли бедни и голи. Като споменавам за това магаре, сетих се, че Мицо Андонов ми разказваше как по време на войната прекарвали с магаре оръжие. По дерето магарето започнало да реве и Мицо се уплашил да не ги забележат германците, та се хвърлил да му затиска устата, а в това време един от македонците се обадил: „Мицо, дай да му намажем газот сос зейтин, та да не реве!"

Уж щеше да ни разказва светла случка за Пеньо, а Ламар се отплесна встрани. Но той е такъв, трябва да направляваш разговора, иначе ще те удави в множество истории.

Когато виното привърши, Ламар безцеремонно каза:

— Хайде вдигайте се, че аз трябва да работя!

10 май 1969

В Клуба на журналистите, както винаги, е пълно. Отбихме се с Васко Радевски да потърсим Ламар. На масата му са се заседели Богомил Нонев, Славчо Васев, Иван Мартинов, Младен Исаев и някои други. Повика ме Ив. Мартинов и седнах между него и Мл. Исаев. Мартинов репликираше Исаев:

— Голям поет си, уважавам те, но защо се правиш на мъниче пред поета Х., защо го превъзнасяш до небесата и го поставяш по-високо от себе си и от Ботев в твоята статия. Какво ти трябва още на теб, та му се подмазваш!? . . .

— Не се подмазвам и нищо не ми трябва. Но поезията му е хубава!

— Хубава, съгласен съм, но не чак толкова, че да затрупаш себе си.

Иван Мартинов се обърна към мен:

— Бях в партийното бюро на Съюза заедно с Ламар и Младен, но нас един по един ни поотстраниха.

Ламар:

— Тогава Ванката Мартинов беше един. . ., все ровеше, с всички се заяждаше и накрая взе, че напусна Съюза.

Мартинов: — Чуваш ли го какво казва, че съм ровел като. . . Вярно е, не можех да търпя някои работи. Но аз да ти кажа на теб, Ламар никога не е взимал думата на нашите събрания. Седне и мълчи. Каквито и въпроси да разглеждат, той само мълчи.

Ламар: — Вярно е, мълча, но ръководството знаеше какво означава това мълчание. Че не съм съгласен с някои неща. . .

Мартинов: — Ти си противоречиш. Мълчанието никога не е било знак за несъгласие, просто си се примирявал или ти е било по-удобно.

От остротата на разговора Младен Исаев се обиди и напусна заведението. Иван Мартинов развърза приказката си:

— Аз съм единственият български писател, осъден преди Девети за литературно произведение. . . От двете ми страни полицаи. Мисля си, като произнесат присъдата, ще подбера най-краткия лозунг, за да го произнеса в залата. Извиках: „Да живее социалистическо-реалистическата литература!" Удариха ме отзад няколко пъти, а аз нарочно дрънкам веригата, да се вдига шум. Жена ми беше бременна, припадна. След Девети обаче един млад поет от София поведе дело срещу мен, че съм нямал право на писателски кабинет. Гледа ме прокурорът и ми казва: „Другарю Мартинов, наистина според закона ние можем да ви отнемем кабинета." Но след съвещанието той се обърна към ищеца: „Младежо, засра-

мете се от белите му коси, та книгите му могат да се натоварят на каруца, за да ги донесат като доказателство, че е писател!“ Тоя млад самозванец се обърна и изчезна от залата. . . Дал съм толкова много на тая литература, а ме наградиха с орден „Кирил и Методи“ III степен, няма по-ниска степен. А по време на войната бях на фронта с писателите. Когато дойде време да ги награждаваме, аз приготвих списъка и започна церемонията. Щерю Атанасов раздава ордените и при повикването само аз не излязох от строя. Получи се конфузно положение — забравили да ме включат в списъка. А трябваше да направя, както Суворов — на края на списъка написал: „Царица-матушка, не забывайте меня!“

14 май 1969

След речта на Тодор Живков за критиката сред писателските среди настъпи оживление. Ламар е като болен. Страда от това, че отникъде не са му поискали отзив за тази реч. Той написа изказване и го изпрати в „Народна култура“, но то не излезе и сега се сърди на Мишо Берберов.

Обяснявам му, че нещата не са тъй прости, но той настоява:

— Мишка, недей да ме учиш. За седемдесет години живот криво-ляво разбрах как да постъпвам. Ако не умееш да плуваш, ще загинеш. Трябваше да напиша отзив, нали виждаш — всички пишат. Да останеш настрана не е удобно. Свободолюбието ми не е дошло даром, а беше моя вътрешна потребност. Мислил съм и преди Девети дали да стана член на партията. За мене това беше найлесно, но като се считах за анархист, използувах това и като предпазна мярка. Ние бяхме сила, но минавахме между капките. . . А твоят приятел Мишката Берберов не ми помести и някои стихотворения, които му изпратих. . .

— Предполагам, че вината не е в него. В тоя вестник съществуват и други фактори. Ето, ти си ми казвал, че и в „Литературен фронт“ си изпращал, а не са ти публикувани работи не само сега, а и когато главен редактор е бил твоят приятел Славчо Васев.

— Сега един от младите ги възпира. Услужва на тези, които и на него ще услужат. Вестниците са пълни с негови статии и стихотворения. Като се вмъкне в някой вестник, става като дръглив кон, не го напуска, докато не се очеше добре.

— Сега му е дошло времето.

— Поет ли е това! — подхвърля Ламар.

— Но ти някога казваше, че е добър поет. Споменавал си го и по телевизията наред с Левчев и Славето (Сл. Хр. Караславов).

— Във военното издателство говореха, че бил добър поет.

— Та ти не си ли го чел?

— Чел съм някои работи. Има нещо в него, но не е това, за което толкова го прехвалват. Нали знаеш поговорката „На прехвалени ягоди с голяма кошница не ходи". Затова и аз всичко не чета.

— Зная, че вечерно време пишеш, а кога отделяш време за четене.

— Книгите ги трупам до кревата си, на масичката. Там е станало като плевня — и писма натрупани, и вестници. Като се събудя сутрин, поразровям из книжата. След обяд, когато пак се събудя, преглеждам някое заглавие и опаса два-три реда. Романи не мога да чета. Повече ми харесва историческата литература, краеведска. Тя ме връща малко назад, а и научавам някои неща. От роман какво можеш да научиш. Сега всички пишат измъчено, спъваш се в редовете им. Опитах веднъж да чета Радичков, чудатости. Аз уж съм минавал през стъргата на селото, не мога да вникна в мислите му. Попадна ми една книжка на Васил Попов, и той много надут. А Хайтов ми харесва, има нещо, което те хваща, когато го четеш. Той е и добър краевед.

— Хайтов не е ли от прехвалените? Ти казваш при тях да не се ходи с „голяма кошница".

— Не ме разбираш, Мишка, говоря за други прехвалени. От тях не чета, а зная какво пишат. Това е, когато много говорят за някого.

— Книги купуваш ли? Гледам библиотеката ти не дебелее.

— Ако надебелее много, ще я хване сърдечен удар. Слабите живеят по-дълго. . . Купувал съм някои книги. Като беше жива Веса, минаваше край книжарниците и взимаше това-онова. Тя четеше занимателни книги, но аз изхвърлих всичко. Повечето са в апартамента в София да чете внучката, Есито. Тия, дето са тук, са ми подарявани. Като ми подарят книга, попрехвърля някоя и друга страница. А и аз си имам своя работа. Не съм читател, а пиша книги за читателите.

Веднъж, като напуснахме вилата на Ламар, запитах Борис Делчев: „Четеше ли Ламар?"

— Човек не чете ли, не му идват и хрумвания. Мога да прочета цяла книга и да не забележа нищо в нея, а мога да попадна само на един детайл и в мене се раждат нови светове. Ламар четеше много малко, информираше се от другите и по този начин съставяше мненията си за текущата наша литература. Но понякога се изказваше за книги и автори, без да ги чете. Това е давало повод за спорове, които винаги завършваха с дружелюбни закачки."

— Чичо Лальо — продължавам да го подпитвам аз, — в твоето списание сред сътрудниците има и един Димитър Косев, а сега няма такъв писател, какво е станало с тоя човек?

— Това е сегашният академик Димитър Косев. Той отби в друга бразда. Беше способник и ако продължаваше да се занимава с писане, щеше да е умел писател, какъвто историк е сега. Косев беше много закъсал, когато се завърна от Варшава. Лежа в Александровската болница и нямаше да го бъде, ако не бях писал на баща му в Гроздeн, та си го прибра. За Гроздeн имам една поема. Аз си я долюбвам нея, че свързах всичко с виното, което възвърна живота и на Митето Косев. Тогава ходих да го навестя и блъсках три километра пеш с раница на гръб до това велико село, че ненапразно носи името на най-магическия плод, сътворен от всевишния. Митето беше опънал вече бузи, но това посещение ме сдружи с неговото село. Ходех по гроздобера и се вниквах в приказките на жените и в ругатните на мъжете. С Иван Маринов, прочутия герой на социалистическия труд, който командуваше двадесетина села, много приказки издумахме за виното.

Влезнах в работната му стая и взех един том от избраните му произведения. Ламар гледаше какво ще направя, но знаеше, че ще прочета нещо, а това го вдъхновяваше и се заслушваше.

„Дойно ле, дост чобанино,
я си завръщай овцете,
още е росно и рано —
слънцето в облаци свети. . .

. . .Чакай да мине и лятото,
в Гроздeн ще дойдат момите,
бели ръце ще размятат
в тихия вир на лозите. . .“

Повторих този образ — „в тихия вир на лозите“ — и се замислих.

— Какво мислиш, Мишка, тая поема не е от най-добрите ми.

— Мисля за образа „тихия вир“, това е дълбочината на листата, в която потъват ръцете. Добре намерена метафора.

— Тъй ми е дошла отведнъж.

— Започнал си като народна песен.

— Така чух да пеят жените и вечерта започнах стихотворение.

— Съзнателно ли търсеше тоя ритъм?

— Не съм искал да правя народна песен. То само си излизаше тъй, някъде вътре в душата. И не можеш да избягаш от ритъма, как да ти го обясня. Ритъм не се търси, той сам те намира. При него няма подражание. . . Мама така е пяла.

— Ти си ми казвал, че народни песни не четеш.

— Не чета, защото хората от народа никога не са ги чели, а са ги пели. Аз обичам да ги слушам. Не навсъкъде го има тоя ритъм. Дай да отгърна нататък и ще видиш.

Ламар отметна лист и зачете:

„Наранина Иван се върна.
— Доброутро — рече, без да влиза,
а аз в просъница разгърнах
„Основите на ленинизма."

Той затвори книгата и я остави върху бурканчето с лютия пипер.

— Защо затвори книгата? — го питам аз.

— Щом стигнах до „Основите на ленинизма" и ритъмът се оправи. Аз тогава наистина бях дограбил от библиотеката на гроздeнското стопанство тая книга.

— В нашите разговори си споменавал често, че си я чел, но наистина ли така ревностно си се занимавал с нея?

— Чел съм я, но нищо не ми е останало в главата. Това е работа на политиците. А днес аз във всичко съм съгласен с тях. Ако работите държавни останат да се оправят от поетите, всичко ще отиде в задънена улица. А някои се лакомят и за такива постове. Моят приятел Т. Г. мечтае да бъде политическа личност, но това, което човеку се иска, господ го дава на друг. Например на Г. Д. му отива да е политик. . . Ние от разните браншове поетически и политически си оръкахме юздите и често конете ни навлизат из чужди ливади, че и на политиците им се пишат стихотворения. . . Ние някога, писатели и артисти, като тръгнахме към фронта, забравихме, че в душите си носим изкуство. Започнахме ревностно да се надпреварваме кой да командува. Офицерът си знае работата, когато замирише на барут, а човекът на изкуството смята, че се намира на сцена, и артистично следи свиренето на куршумите. Като тръгнахме от София за фронта, някъде към Смедерово ни се изпречи хълм, а нашата колона се проточила. . . неорганизирана работа. Ние лежим в колите. Напред започнаха да командуват за бой. Питам Младен и Джон какво става с тия хора, а капитан Барух (Арман) хвърля бомби и вдига локвите към небото. Около мене се бяха извъдили много капитани, а аз бях поручик, та не ме слушаха, не можеха да свикнат, че новото време поставяше командири и без пагони. Дако Даковски изкомандува шмайзерите да бъдат готови за стрелба и така минахме оттатък рида. Глупава работа е това войната. Всичко лошо, което имам у мен, оттам съм го научил. . . Аз мисля, че повече не трябва да ти сипвам, че горните ти клепачи са увиснали вече за легло. . .

6 юли 1969

Ламар видял в Драгалевската фурна жена ми Гълъбка и я запитал: „Защо Мишката не идва при мене. Кажи му, че планината няма да отиде при Мохамед. И още му кажи да вземе бяла боя и да ми надпише буквите по пишущата машина, че са се изтрили и не мога да ги видя."

Заедно с това жена ми ми разказа, че пред фурната имало голяма опашка и Ламар се лепнал най-отпред, прередил всички. Като на възрастен човек отстъпка може да се направи, но драгалевските жени гракнали по него:

— Ей, ти, с раницата, да се нареждаш на опашката! — Ламар си мълчал. Те продължавали: — Щом се тръгнал за Витоша, не си много стар, не си тръгнал да копаеш, я!

Когато Ламар излязал, една обяснила:

— Он е писателото Ламарт, къщата му е под гробището.

— Е па, какво като е писател — опъвали се другите, — да не е преработил из блоко. Домъкнаа се разни навлеци по село, леп не можем да си земем от них.

Вечерта се отправих към него.

Вратите на всички стаи отворени, а вътре — никой. Излязох на терасата и от надвисналите клони брах едри череши и хвърлях костилките из двора. По едно време някой зад мен притропа. Ламар по нощница — спал. Не бях надникнал само в спалнята.

Гледа ме изпод надвисналите вежди.

Седнах в кухнята и докато той се обличаше, си припомних една сцена: Леля Веса беше още жива, но склерозата я беше налегнала. Нейното състояние тежеше на Ламар. Той я переше, хранеше я. Вече нищо не помнеше клетата, само се движеше от стая в стая, не ѝ се седеше на едно място. Тъкмо ние двамата заговорим за нещо и тя се надигне от миндеря. Тогава Ламар ѝ се скарваше: „Весо, почивай на леглото и вземи изяш една ябълка!" Веднъж беше намерила някакви високи обуща с токове, а връзките ѝ се влачеха след нея. Дойде до кухнята, седна на дървеното столче и помоли Ламар да ѝ върже връзките. Аз се наведох и извърших тази работа. Ламар каза шеговито:

— Весо, пак чужд мъж да ти върже обувките.

— Лальо, кажи някога да съм ти изневерила?

— А бе, как ще ми изневериш, ти като куче вървеше по мене и не ти оставаше време за това.

Ламар я хвана под ръка и я отведе в стаята, но оттам тя продължаваше да говори:

— Людмилчето отдавна не е идвала.

— Кое Людмилче? — питам аз.

— На Младен съпругата.

Влязох в неговата стаичка и седнах пред бюрото му. Пишещата машина беше нова, но буквите ѝ се бяха поизтъркали, сякаш бе драскал по тях, почти издълбани. Извадих една пиличка за нокти от джеба си и с острия ѝ край издълбах легла за нови букви. Казах му, че в някой от следващите дни ще ги попълня с ацетонова бяла боя.

На обяд е имал гости и са пили ракия, но в момента извади малиново вино, тежко, сладко. Седнахме на кръглата маса в холчето и слушахме по радиото разказа на Чудомир „Американска леща". Той се смееше, без да го смущава пращенето на старото радио, предивоенна марка. Още не беше дошъл момент да подхвана някакъв разговор, а и през миналите години толкова много неща ми беше разказал, че те се повтаряха.

Върху радиото беше оставена книга стихове на Надя Неделина, жената на Гетман. Той погледна към стихосбирката, взе я в ръка и започна да ми обяснява:

— Книгата ѝ беше в „Български писател" и Людмила Исаева не ѝ обърнала внимание цели четири месеца. Бях написал предговор. Веднъж дойдоха Гетман и Надя и ми казват „Ламаре, ти трябва да напишеш предговор към книгата". Написах две страници, а книгата не съм чел. Знаех, че Надето пише добре.

Ламар ми разказва това и намига, усмихва се тъй, сякаш иска да ми каже: „А бе, карай да върви!"

— И защо Людмила не я е чела? — питам аз.

— Женски истории. Жените са по-лоши от мъжете и не се подкрепят една друга. Книгата на Надето излезе в „Народна култура", но без моя предговор, нямало нужда. Там Гетман е уредил работата.

— А сега чел ли си ѝ книгата? Интересна ли е?

— Не съм я прегледал още. Но Надето пише добре.

С това се изчерпа въпросът за стихосбирката.

Докато говорехме за незначителни неща, на вратата се потропа и се показа Борис Делчев. Преди това той подвикна, но ние си мълчахме. Ламар каза: „Остави го, той знае къде е стаята!"

Борис Делчев се обърна навън:

— Гино, влизай да се видиш с един голям поет! . . . Какво се таите, бе!

Влезе с жена си. Тя, слабичка, с източни черти на лицето, късо подстригана. Не проявяваше интерес към това, което се говореше на масата. Борис Делчев беше облечен в дълга винтяга, с еднодневка, със светкащи живи очи зад многодиоптровите очила. Като

говори, леко се запъва, подбира точни думи, още повече за пред човек като Ламар, който не се церемонеше и не цензурираше езика си. Новопристигналите идваха от вилното си място, което се намира на Шевовица, над Киноцентъра. То беше от същите места, които Ламар някога е закупувал от селяните с намерение да се построи почивен дом за писателите. Но това не станало и двадесетте декара били разделени на отделни парцели. За това място Борис Делчев обяснява:

— Аз последен се научих, че продавали места на безценица. Взех някакъв заем от съюза, за да си купя и аз. Нали трябваше място, за да стопяваме някъде тлъстините. Лальо ме отведе да го видя, а то беше една мъгла. Той показва някъде нагоре и казва, ей това е твоето. Бяха два парцела, та с Лъчезар Станчев хвърляхме чоп, на кого да се падне горното. Иначе можеше след това да ме гледа накриво. Жената ме накара, хвърляйте чоп, та да не ни гризе после съвестта. Паднаха се, както си ги бяхме предварително разпределили.

Ламар слушаше с внимание новините, които критикът беше донесъл:

— Сашо Геров не бил доволен от ордена, с който са го наградили за петдесетгодишнината му. Щом не си доволен, му казвам, пиши по-нагоре, за да се успокоиш. И Геров написа. . . Николай Зидаров е говорил против моите спомени „Познавах тези хора" на пленум на ОК на партията и по-специално за спомена, който се отнася до Владимир Василев. . .

Слушам и наблюдавам Борис Делчев как сърба шкембе чорба, как дъвче гювеч и пие вино. Пълничък е критикът, но е жив, игрив и винаги находчив. В духовитостите му присъствува една тънка ирония и шега с мярка.

Критикът окапа покривката и стана, за да донесе вестник от кухнята. Опита се да изтрие окапаното, сви вестника на топка и го бутна до чинията си. Ламар наблюдаваше непохватните му действия и извика:

— Борисе, моля ти се, няма да слагаш вестници по масата ми!

Стана и изхвърли вестника. Това негово действие прекъсна словесния поток на Борис Делчев, който се позапъна, но продължи:

— Ламаре, едната ти книга е хубава. Симеон (Султанов) казва, че е за белетристиката. Все едно е коя редакция ще я пусне, но може и аз да я редактирам.

— Ти ще я редактираш, защото знаеш от какво е замесена книгата. На други нямам доверие — изборботи Ламар.

— Ще говоря със Симеон и ще я взема. Трябва само някои неща да се разместят композиционно.

— Ако искаш, размести я и опозиционно! — разсмя се Ламар.

— Романа ти не съм го чел и нищо не мога да ти кажа.

— И аз не съм го чел! — отсече старият поет и прекрати разговорите около своето творчество.

Тръгнахме заедно със семейство Делчеви към центъра на селото. По пътя разговорът ни продължи около Ламар и тяхното запознанство:

— Виждал съм Ламар, без, разбира се, той да знае това, за първи път през месец април 1928 г. в Ючбунар, на ул. „Пирот" (Жданов). Показа ми го един приятел на име Коста Петров, син на проф. Станко Петров. Коста беше от семейство на анархисти — братята, сестрите, родителите и той. Та този човек ми го посочи и аз останах с впечатление, че виждам гигант.

— Кога по-често започнахте да се срещате?

— Активните ми контакти с Ламар— продължи Борис Делчев — датират от годините след Девети септември, преди това бяха слаби. . . Виждахме се с него към трийсет и четвърта година в училището „Мария Луиза", зад Съдебната палата, където сега се намира Музеят на революционната бдителност. В тази сграда Съюзът на трудовоборческите писатели провеждаше своите събрания. На подобни срещи разменяхме по няколко думи. Спомням си, че у Ламар започнах да ходя по-редовно след едно наше пътуване до Букурещ през 1956 г. Бяхме с Ламар делегирани за конгреса на Съюза на румънските писатели. Не знам споделял ли съм с теб какво е отношението ми към Ламар. В началото го приех като колоритна личност и като добър човек. Той не беше борческа натура, не се бореше със злото, но и не правеше зло. Той носеше в себе си доброта и селска хитрина, която с течение на годините се проявяваше все повече. Обичаше да повтаря, че е конформист. Имаше практически усет, умееше да печели приятели и пари. Но не беше скъперник, нямаше спестовна книжка. Не робуваше на парите — искаше да ги има, за да живее и да посреща гости. Трудно ще се намери писател, който да не е бил на неговата трапеза. Ламар дружеше много със Светослав Минков. Свързваше ги чашката и общата им работа в сп. „Български воин". Не си можал да ги засечеш двамата у Ламар, защото Славчо (Минков) идваше обикновено следобяд. Пò до късно оставаше само ако имаше кой да му осигури кола за връщане. Той беше тежък на ходене. Двамата бяха много интересни. Взаимно се допълваха, а чашката довършваше останалото. Ламар ценеше у Минков европееца и префинения градски човек, а Минков харесваше у Лальо човека, свързан с природата. И го търсеше, за да допълва в себе си онова, което той не можеше да постигне. Минков например имаше без-

упречен туристически костюм и обуща, но не беше ходил дори до Драгалевския манастир. Такова му беше устройството. . .

— Ламар ми казваше понякога — вмъкна се в разговора жената на Борис Делчев, — Гино, иди помогни на Данчето да приготви салатата по нашенски. Той се чувствуваше неудобно пред изкусно наредените салати, които приготвяше жената на Минков, и шеговито казваше: „Нейните салати трябва да се ядат с клечки за зъби!“ А Лальо обичаше да си взима по селски — с пръсти, така му било по-вкусно.

Борис Делчев продължава:

— Аз бях между честите посетители на Ламар. Когато закъснявах, телефонът ми звънеше: „Професоре, прибирай се!“ Това означаваше „Тръгвай!“. И аз отивах кога сам, кога с жена си. Обикновено чакаше от мен литературна информация, тъй като малко четеше. Освен това стараех се да поддържам маса, имах отношение към фолклорните му склонности. Мисля един ден да напиша нещо за него, да го вмъкна в моите „хора“, но ще ми е мъчно — виждам го извън идеализацията. Не съм срещал човек като него, който в изблик на откровение да казва за някое свое деяние или изказване: „А аз, подлецът, направих това и това. . .“ Забелязвам, че колкото повече време минава, толкова по-противоречив виждам Ламар. . . Отминава времето. Това, което е изговорено, изветрява, но това, под което човек е сложил подписа си, остава в неговата биография. Понякога има за какво да се съжалява. Това ставаше, разбира се, и с Ламар.

В последните му години — продължава Борис Делчев — малцина идват у него. Има и такива, наистина не писатели и не от приятелите му, които го ухажват с користни цели. Но някои ще му останат верни до край. В последните години един от тези, на които Ламар най-много се доверява, е прокурорът Крачун Павлов. .

10 февруари 1970

Метнах шубата на гърба си и реших да споходя Ламар. Не съм го виждал от деня, в който ни събра неудачно с двама от младите поети.

Преди два-три дни беше минало отчетното събрание на секция „Поезия“, на което Ламар се беше отказал от секретарството, впрочем от председателството. Исках да разбера някои неща.

Намерих го станал от сън да ръчка печката. Беше към шест часа вечерта. Седнах в кухнята, но приказката не върви. Ако не наточи вино от мазата, ей тъй ще гледаме бурканчетата с мерудия и ще мълчим.

Но печката се разгоря и стана по-приятно. Белият котарак се кротна на перваза на прозореца и се загледа в кухнята. А навън една буря, каквато може да слезе само в Драгалевци — чупи дърветата и подмята керемидите.

— Няма сняг тая година — казвам аз.

— Тъй ще си откара. Тая година не можах нито веднъж да се спусна със ските.

— Аз също съм захвърлил моите на тавана. Напоследък много работа ме налегна.

— На колко си години сега, Мишка?

— На тридесет и седем (не му казах, че съм на четиридесет).

— На твоите години за пръв път поставих ски на краката си. Тогава на ски ходеха само богатите. Навличаха английски карирани голфове. Намерих отнякъде едни ски, метнах ги на рамо и на Витоша. Първия ден падане-ставане. Запалих се аз по това удоволствие. Ходехме и на Люлин. Забелязах, че постепенно започнах да се крепя на ските. Ходехме с Янко Пеев и с Тодор Генов. А Тодор беше една „фурдала", все искаше да правим почивки и да яде. Ние строихме хижа „Планинец". Носехме по две-три тухли в раниците при всяко изкачване и ги оставяхме на мястото на строежа. Нагоре по „стълбовете" беше най-лошо, стръмно. Веднъж, като се спускахме със ските по това място, Тодор се навря в драките и само ските му останаха отвън. Измъкнахме го. Мене ме беше страх да се спускам бързо, затова на всеки петдесетина метра спирах, за да убия скоростта. . . По Рила сме ходили с Михаил Кръшняк, художник-фотограф беше. Той познаваше всички местности. Ако не беше той, можехме да се намерим под някоя лавина. В планината скиорските пътеки са само по билото. Веднъж слизаме от „Заврачица" и попаднахме на една безкрайна стръмнина. Задниците си набихме. Спряхме на едно място и наредих на Тодор Генов да извади алуминиевата кутия с храната, той я носеше отзад на раницата. Когато я измъкна, тя беше се изпомачкала, свила се, колкото юмрук. . .

— Какво стана с отчетното събрание? — прекъснах го аз.

— Това не е никаква секция. Никаква дейност. Аз се отказах. Предлагаха Младен Исаев за председател на секцията, но аз им казах, че е неподходящ, много е ветровит, съгласен е с всичко. Туриха Ангел Тодоров. А Ангел вика, това е голямо доверие към мен от страна на Себепето. Поставиха Ангел, но пак Ефтим ще върши работите, че той и през моето царуване вършеше всичко. През годината излезли седемдесет стихосбирки, а няма доклад. Кой ще чете тия книги и какво ще каже! Разделям ги на две — едната половина на Евтим, другата дадох на Тодор

Янчев. И те сглобиха доклада, ама това между нас да си остане. . .

По този въпрос съм разговарял с Евтим Евтимов:

— Това, че Ламар оставяше младите да вършат някои работи, не беше бягство от отговорност, а оказване доверие към тях — въвеждаше ги в делата. А той имаше голям опит. Заедно работехме, но когато трябваше да се правят оценки, той възлагаше това да върша аз или някой друг. Той обичаше младите и където го срещаха, правеха му уважение. . .

Евтим разказа и някои случки, които подчертават политическия усет у Ламар:

„На стружките вечери на поезията бяхме заедно с Ламар. Там ни обградиха с антибългарско внимание, но Ламар не се поддаде. Около него се въртеше Димитър Митрев, отявлен антибългарист, с когото са се познавали още от преди Девети септември в София. Ламар се държа достойно, както и те към него с уважение. Наградиха го с иконата „Св. Георги", за която той написа стихотворение. Иконата беше копие. Уважение му оказваха навсякъде, където виждаха развяните му бели коси. . . При друг случай пътувахме за Армения — честваха годишнина на Туманян. Присъствуваха много делегации. Понеже Ламар беше колоритна фигура, хората го наблюдаваха. Към него се приближи Евтушенко. Тъкмо тогава „чешките събития" бяха в разгара си. Ламар се загледа в Евтушенко и му каза с неговия характерен добряшки тон: „Ти, чичовото ,нещо се занимаваш с изпращане на писма до отговорни места. Я остави настрана тези детински работи!" А Евтушенко му отговори: „Изглежда в България повече се занимават с моите писма, отколкото със стиховете ми!. . . "

Но да продължа с мисълта на Ламар:

— Като наблъскали в доклада едни тиради за двама недобри поети, взех молива и зачертах всичко. Джагара нареди аз да чета доклада. По никакъв начин, опънах се аз, та това не е мой стил. И Евтим взе да го чете. . . Благой Димитров защити Блага Димитрова, а някои подмятаха, че правел това, понеже имената им се схождали. А Владо Голев само прекъсваше изказващите се. . . Защо ме е яд на Младен (Исаев). Беше в комисията, която определяше наградите на Съюза. И в последния момент аз се оказах извън списъка с моите „Претворения", а Младен не ми казва. Че това другар ли е. Научих и това, че на Венелин Коцев доложили за някакви мои думи. . . Ето, сега сме тук между четири очи, ако имаше такова нещо, щях да ти го кажа, Мишка, но пред никого не съм споменавал. Това катурна наградата и не ми я дадоха. Един ден, на общата изложба, когато я посетиха ръководителите, забелязах, че Венко Коцев се е отделил настрана с една малка група. Приближих и го питам „А бе, Венко, дойде ли до теб, че съм бил казал по твой адрес такова и такова нещо?" „Дойде — казва, — бай Лальо." Цялата работа ми стана ясна. Пълно е с килимджии. . . Гледам как вървят работите. Толкова години седях на това председателско място, но никой не се съветва с мене за нищо. Приемат

за членове поети без съгласието на секцията. За какво е тогава тая секция? Реших да се оттегля. Написах две протестни писма до Джагара. В едното споменавам имената на тези, които трябваше да влезнат в поетичната антология, тая, дето излезе в „Български писател". В нея те няма теб, Мишката Берберов и още десетина. . .

— Чичо Лальо, направило ли ти е впечатление, че те питам често за някои неща с подробности?

— Нищо не ми прави впечатление. Научих се вече на много работи.

— Имам идея един ден да се занимавам с теб. Добил съм впечатления за характера ти, за обстановката, в която живееш, за поезията ти. . .

Тия мои думи зазвучаха хвалебствено. Ламар наряза суджук. Когато го зарадва нещо, той предлага хубаво мезе. Бутна въглища в печката, замисли се, смъкна веждите и започна, както винаги, не пряко по въпроса, а със заобикалки.

— Борис Иеремиев беше в Брацигово и донесе оттам черва. Напълнихме ги с прясно телешко и станаха хубави суджуци. . . Аз разбрах, че за мене иска да пише книга и Симеон Русакиев, но той. . .

— Ще изкара, че си се влиял от Маяковски. . . Добре се прие бележката ти за Гео Милев, дето ви водил на изложбата на модернистите.

— Това е истината. Гео беше голям ум и разбираше нещата. Той не беше много добър поет, но направи доста нещо, за да може в нашата поезия да навлязат нови явления. Аз в началото се стеснявах. Казвах си къде ще ме разбере той мене — селянина. Но разбрахме се. Той беше много разпилян. Дойде с огромна култура, с много знания. Всичко това той трябваше да насочи в една линия. Но у нас нямаше подготвени хора нито за театър, нито за кино, нямаше и кой да превежда. И той се залови с всичко, даже и с критика. . . Но нашата поетическа съдба започна да се оплита в политиката и краят на цялата тази работа се видя, когато изчезна Гео. Но това е дълга история и трябва да я започваме по-отрано. . .

Ламар доливаше чашите и се радваше, че приказката ни стана така сладка. Защото по това време, средата на седмицата, едва ли някой би го посетил освен Киро каруцаря или бай Драган, който като лисица поглежда след излизащия за нещо Ламар и подхвърля: „Наминах да си изпия килото, нали знаеш!"

Тръгнах си. Вятърът, който се смъкваше от Витоша, ме подпря. Влажен вятър. Ще докара снегове. . .

31 март 1970

Преди време посетихме Ламар с Иван Сарандев за едно ходатайство. Ламар не прояви интерес, въпреки че обеща.

Тази вечер го посетих, да разбера какво е направил.

— Малко е неудобно, Мишка — започна той, — преди време се обадих на Гетман да прехвърли някаква балерина от Русе в София. Но ще хвана Шаулов от „Български воин“ и ще се обадим до Генов. Гледай, на бюрото ми стои цял списък с имена, за които трябва да ходатайствувам по разни места. . .

Не беше запалил печката.

— Ти май ще излизаш? — питам аз.

— Не зная дали да одя. Покани ме Алберт (Хаимов) в новата му квартира на „Кръста“, а гледам времето не е за излизане. Я виж на бюрото ми, излезе новата книга — есетата!

Взех един екземпляр. „Размразената лавина“, виолетова корица, гланцирана, малък формат.

Ще ми я надпишеш!

— Това са петте сигнални бройки.

— Една ще ми надпишеш. Ще правя отзив за нея.

— Скоро ще излязат стиховете ми в „Народна култура“, за тях ще пишеш, а тая остави!

— Не! Щом съм я пипнал в ръката, край!

Той затърси очилата, разтвори страницата и се замисли. После ми я поднесе, като каза: „Я, прочети, какво съм написал!“ Аз чета на глас: „На Михаил Тошков, моят съсед по местожителство и поезия!“, а той се смее: „Убаво, а?“

Ставам и се приготвям да излизам. Гледам в мрежичка сложил два буркана от компот, пълни с вино. Ще ги нося у Алберт.

— Защо в буркани?

— По-убаво. Да мислят хората, че нося мед, иначе шишетата ще трябва да ги увивам във вестници. . .

11 септември 1970

На посещение сме у Ламар заедно с Хасан Карахюсеинов, когото наричаме Карата. Съзнателно намалих посещенията си у Ламар. Някакви чупливи нишки обвързват съзнанието му. Продължава да пие и това не го прави свеж, а намръщен и подпухнал. Но Карата ме помоли да направим това посещение във връзка с някакъв материал за Ламар, необходим за турския вестник в България „Йени ъшък“.

Седнахме в кухнята. Говорехме недомислия пред чаша вино. Карата разказа няколко ориенталски вица, които винаги са дълги. А Ламар кълца със сатъра домати и готви, за да има неделна храна за гостите. Той не се вслушва в думите на говорещия, защото повече думи не са му нужни. Колкото думи познава, той ги е употребил стотици пъти в своите стихове. Но старецът се вслушва в нещо навън, а вниманието му е насочено към къркоренето на тенджерата:

— Най-обичам да готвя, но и яденетата ми станаха вече еднообразни. Ето, тъй да слушам как пърпори тенджерата. Нищо друго не му трябва на човек. Всичко това, дето го гоним и си блъскаме мозъците, е вятър работа. Проблемът е да има манджа в тенджерата. Това го има и в „Основите на ленинизма", само че е формулирано по друг начин. . . Беше, Мишка, времето, когато ходехме по Родопите на печени агнета. Тогава хората, като кажат, че писател идва, даваха всичко, за да те видят, да те посрещнат. А сега се е навъдил един народ, гледа те с наведена глава и се пита „Значи за ред от стихотворение плащали по лев!" . . . Ти, Кара, от кой край си?

Хасан му отговаря, че е от село Севар, Разградско.

— Все мислех, че си някъде от Смолян, а там имах едни познати Халю и Дафо, царе на чиверметата. Те са от Гела, добри гайдари. Казват, че когато се печат агнетата, месото им ставало крехко и приятно, ако им се свирело на гайда. Гайдите им бяха целите в мас, защото с ръце държаха мръвките и в гайдите се бършеха. Станислав Сивриев от тях искаше да научи и тоя занаят. Но или гайдар ще ставаш, или писател. Като не стана гайдар, Станислав се засели в Боженската дупка и не зная дали там стана писател. . . Тия овчарски години с чиверметата съм ги описал в стихове, и то доста сполучливо, въпреки че моят приятел Борис Делчев досега не ме е похвалил за тях. Той е модернист и държи за първите ми работи, поне тъй го долавям. . . Я, Мишка, прочети малко от избраните!

Отидох в стаичката и намерих двутомника. Лесно попаднах и на това, което той желаеше. Зачетох. Разбирах, че му е нужно чужди хора да чуят нещо от него:

„Той върви през гората със бели навуща,
на ребро му кавал, на ръката му брадва,
а пред него голямото куче се радва
и след него овцете в редици се спущат.
Цяла зима на бръст, на граникова шума,
по горуните сняг, по рътлините вятър,

а от ясното пука и стене гората
и посърнала дума му тя не продума.
Само тоя кълвач, като пъстра иглика
разлюлява мъха върху сухите клони,
ситно трака, кора от дърветата рони,
полети и в долините жалостно вика. . ."

— Това е от „Мечтател" — казва Ламар.

На Карата му се пие, хващат го сантиментите. Аз оставям книгата и питам:

— Чичо Лальо, има ли нещо от твоя живот, което да не си описал в стиховете?

— Това, което не съм живял, не съм го описал.

— Дълго ли ще живееш?

— В нашия род са живели дълго, но на мене вече ми стинат стъпалата.

— Баща ти до колко години е изкарал?

Ламар замълча, стана му нещо неприятно.

Настъпи необичайна тишина. Ламар се услушваше. Помислих, че някой може да идва отвън и той долавя стъпките му. Но Ламар стана и притегна крана на чешмата — слушал е капките, които чукаха в умивалника. Те са го дразнели. Разся се настроението му и повече дума не измъкнах от него. Остана затворен някъде в себе си.

Самотник, който готви храна за гости.

Стана ми тъжно.

14 септември 1970

След обяд чакам автобус на „Скобелев" за Драгалевци. В това време се зададе Ламар с мрежа, пълна със свински варени уши за котките.

— Казах на Иван, сервитьора в Клуба на журналистите, да извика едно такси, но не искали да дойдат. Бягат си от късмета. Не знаят, че аз съм най-големият бакшишчия. И са прави, защо ще се занимават с журналисти, като тия постоянно ги пишат във вестниците.

В това време се зададе такси и Ламар му махна с ръка. Понеже имаше свободно място, извика от чакащите и своя съсед Щърбанов.

По пътя ми казва:

— Много дълги статии пишеш, бе Мишка, ясно ми е, че ги пишеш за хонорар.

Бях публикувал статия във в. „Народна култура“ за грънчарството у нас под заглавие „И направи от кал. . .“.

Ламар се обърна към шофьора:

— Това е професор Щърбанов, а това е Михаил Тошков — поет, добър автор, но не го признават, че е малко особен. . . Момче, знаеш ли къде ще спреш. Където видиш електрически стълб вляво на шосето, боядисан в жълто, със специална рефлексна боя. Направил съм го за вас, шофьорите, да знаете къде живее поетът Ламар.

7 март 1971

Записвам спомените на Георги Башикаров. Разпитвам го и ги пиша. Тази вечер, като тръгвах от дома му, ми заръча да поздравя Ламар.

У стария поет обстановката е все същата и няма да се промени, докато той е жив. До печката ще седи все тая кофа с въглищата и ще пречи на минаването. По дръжките на кухненската врата ще висят парцалите за бърсане на масите. За тях това място е удобно. По самата маса винаги ще е пълно с излишни неща, които не го дразнят. А той ще стои до прозореца, откъдето духа, и ще му се струва, че печката не гори. Не помня някога да е била затворена вратата на кухнята и на стаичката му. Но вратата на хола често е била затваряна, когато не е било нужно любопитно око да наднича там. Няма какво да описвам по стените и стаите, защото не виждам интересни неща там освен часовника с кукувицата, която Васко Радевски му донесе подарък от Съветския съюз. От време на време се чува кукането и той се засмива.

Казах, че Башикаров му изпраща много здраве.

— А, зная го. Той беше директор на „Винпром“ и често го посещавах, да пием хубаво вино. То, във „Винпром“ хубаво вино, колкото в „Плод—зеленчук“ прясна стока. А той жив ли е още?

— Жив е. Пише спомени, които с мъка изтръгвам из устата му. Разказва за това, че някога част от Средногорската чета на Кискинов се била присъединила към Троянската чета, с анархистите.

Очите на Ламар се пооживиха.

— И какво говори той? — пита Ламар.

— Говори против тях. Казва, че били безотговорни и конекрадци, въпреки че са действували заедно като единофронтовци. Казва, че троянчаните правели неоправдани обири.

— Та какво са щели да ядат, ако не са правели това. . . С Васил Икономов от Троянската чета се познавахме много добре. Аз съм ти разказвал за него, за школната батарея във Военното училище. Беше много здрав, можеше сам да обръща оръдието. Казвахме му Силвата и навярно това име му го измисли Асен Кантарджиев от същата батарея, втора, той беше син на ген. Кантарджиев. Васката Икономов стреляше много добре. Аз съм му завиждал за това, но през целия си живот съм изстрелял много малко куршуми и те са били все на вятъра. Не зная как щях да действувам, ако трябваше да стрелям срещу човек. Но Силвата изчезна от незнайна смърт.

— Защо незнайна? Башикаров казва, че е загинал към Панагюрските колонии.

— Какво знае Башикаров. Той по онова време не е бил тук. След Девети той водеше спорове с някои троянци защо имало паметник на Васил Попов — Героя. Има паметник, защото беше герой. Някои смятат, че паметниците са създадени само за тях, а по-важно е какво има в паметта на народа. Башикаров не пита себе си колко излишни паметници има по тая грешна земя. . . На Силвата баща му знаеше, че сме приятели с неговия син, и идваше в печатницата да му кажа няколко думи за Васката. И аз му разказвах спомени, това му беше утеха. Баща му беше куц и работеше като железничар. Сядаше на столчето до масата и гледаше към ръцете ми, очернени до лактите. Все ме питаше как така става на тоя свят, че живеят дълго кротките. А аз му отговарях, че без буйните глави нямаше да има легенди и народни песни, а те, буйноглавите, са предвождали чети и са драли опинци по планини и рътлини, завардвали са местности, където пиле да не прехфръкне, и са оставали в спомените на народа. Буйните глави са изпълнители на своите мечтания и са завършвали мъжки бунтовното си вдъхновение. . .

— А кротките? — питам аз.

— Кротките стават чиновници на сянка, но и без тях не може, че те са писари и отразяват делата на лудите. Храбрите мъже се създават там, където земята е най-начупена и нагъната, където е стръмна и сурова, там се налива силата на издръжливите и яки мъже.

— Ти какво ще кажеш, у Гео имаше ли нещо анархистично, което да ви е сближавало още повече?

— Аз съм ти казвал, че анархистичното у нас беше революционно и като такова Гео го възприемаше в душата си. Гео беше модернист, разчупваше фразата, мачкаше формата, но следваше и не променяше съдържанието, затова „Септември“ не е декадент-

ска поема, а наша, революционна. Това се дължи на реалното виждане, където духът човечески е неспокоен и всепобеждаващ.

— Новото в поезията не идва ли заедно с новото в живота?

— Нашата епоха руши много стари неща и създава нови, но трудно разрушава старото в душите на хората. И се получава малко нереална работа, наоколо модерен бит, а в душата старо. Как тогава тоя народ ще възприеме новото в изкуството!

— А защо възприема новата форма на тенджерата, но се държи за римичката като за старо джезве?

— Душата няма лесно да се промени. Много алчност съществува още, много неща ни се виждат, че са недостатъчни. И трупаме, трупаме. Така се трупат и стиховете, вместо да дадеш двата реда съдържателни, написваш двадесет-тридесет безсъдържателни, лесно усвояеми. Говорим за революция, ама само за революция в хляба — да има повече хляб и за прасетата, и за кокошките. Представяме си революцията като разкрачена крава, от която ще потече всичко. При това сравнение аз ще те попитам защо за някои хора кравата е революция, а кочът например не е. Защото, като го пипнеш отзад, не само че няма да пусне мляко, а ще те и ритне. Всеки, които допринася за промяната в духовното възраждане на човека, той е носител и бранител на развитието. Така ги разбирам творците новатори, да усещат исканията на времето и заедно с това да влагат нещо ново, по-различно от досега създаденото в изкуството. То е отговорност и пред изкуството, и пред обществото. Не е лесно да се справиш с двете неща. Полесно ни е да си пеем, без да мислим, но и птичката пее с мисъл за нещо, то не е пеене тъй на вятъра. Който се е сближил с исканията на народа и е приел тежестта на изкуството, не изпада в забвение. Понякога от старите списания изследователите измъкват имена, че имали влог в литературата ни, но като нямат влог в борбите народни, отново потъват и изчезват, тъй да го знаеш.

— На Гео Милев четеше ли му често свои работи и той как ги възприемаше?

— Ние много си четяхме, кой каквото направи, го споделяше с другите било в кръчма или в кафене. Сега в кафенетата се водят празни приказки. Думите са само в недоволството. По наше време беше друго — като си вирнеш носа и долавяш миризмата на поетичното. Гео ми казваше: „Лальо, не трябва да чистиш стиховете си от бъзето и копривата. Нека да има повече селски миризми в тях. У тебе — казва — фолклорът е естествен, а не измъчен и изсушен като при Пенчо Славейков или при Кирил Христов. Техният фолклор е шлагерен, а твоето е страдание."

— Критикувал ли е някога твои работи?

— Правеше ми забележки. Казваше ми, че често съм подемал една идея и съм я загубвал, като съм се прехвърлял несъзнателно към друго развитие на стихотворението. Той много разбираше тези работи, но не ми се намесваше в стила. От всичко той най-много уважаваше стила на един автор. Казваше, че автор без свой речник в поезията е като чубрица без аромат, в каквато и госба да я туриш, нищо не променя. Казваше ми, че съм бил стихиен и че стихията ми заличавала недостатъците, които се срещали у мене. . . После тия работи се пооправиха.

— Кога за пръв път в живота си видя човек, който да говори на събрание?

— Бай Власи Власковски в Троян, единственият депутат тесен социалист в Петото Велико народно събрание. Аз съм бил бая момче тогава, когато по празници той идваше на село да говори. На последните редици в салона седяхме ние хлапетиите, да не пречим на възрастните, когато се сбият, че ставаше често това. Бай Власи носеше каскет на хубавото си чело, а погледът му пронизваше. Казваха, че говорел хубаво, защото аз нищо не съм запомнил от думите му освен червеното лале, забодено на лявата му петлица.

— По онова време кои други партийни функционери ти правеха впечатление?

— Не ми правеха впечатление, че аз другарувах с тях. Те правеха впечатление на тия, които не ги познаваха. Начо Иванов беше умен и в моята печатница стъкмяваше позивите. Аз през това време стоях пред вратницата и наблюдавах по „Веслец" агентите, че те следяха кой изнася пакети и ги залавяха на ъгъла при кръчмата на бай Павли. Ние имахме задни врати и оттам изнасяхме позивите, напечатани на сини и зелени хартии. Нямаше пари за хартия, но това не беше важно. В кръчмата на бай Павли „Оборище" се черпехме, насядали върху изправени буренца. Начо Иванов държеше в ръката си чаша вино, но не пиеше, а само го топлеше, искаше трезвен да си върши работата. Понечвах ли да му отсипя, слагаше ръка върху чашата. Говореше тихо, не бърбореше много, пъхваше листчетата в джеба ми, като гледаше някой да не го забележи. Когато влизаше в печатницата, сядаше на столчето, кръглата плоча на американката спираше да хлопа и той изваждаше от обувката си написаното. После, когато го убиха, до мен дойде само некролог, по който разбрахме, че е намерил смъртта си край Батулия. Сигурно в каскета или някъде из палтото му е имало позиви от моята печатница. . . По-късно, след Девети, съм се виждал с много вождове партийни, но и те идваха да ме виждат, че и аз бях станал популярен. Е, не толкова като Гец, но то не може да се мери на кантар.

27 май 1971

От работа върху листа ме стегна черепа и излезнах на терасата да изпуша една цигара. Усетих, че в тъмнината някой се приближава към дворната врата и влиза. Борис Делчев. . . Времето е на дъжд и с поканата му за разходка взимам чадър. Тръгнахме към Ламар и до реката заваля. Докато стигнем до стария поет, изля се дъжд като из ведро. Ламар прибираше покривки и столове от терасата. В холчето светеше. Бай Борис каза, че там има някой. Стопанинът ни спря да почакаме, докато „оправел работата". До нас идваха женски смехове.

Влязохме в кухнята, след като вратата на хола беше внимателно затворена. Естествено Ламар не беше длъжен да ни дава пояснения за оттатъшните гости, а това нас и не ни интересуваше. След смъртта на жена му неговият частен живот беше станал „особен" и тези, които населяваха тази „особеност", се стареаха постепенно да ни поотстранят от застаряващия поет.

Настанихме се в кухнята и се заслушахме в шума на дъжда, който миеше листата на черешите. Ламар ни насипа боб с пастърма и ни почерпи с бяло вино.

— Защо не питате какво пиете? — изгледа ни той.

— Вино!

— Какво ти вино, това е елексир. Джагаров не пие такова, той гълта виски, както казват лошите преводачи.

Бай Борис му заговори, сякаш му докладваше:

— Ламаре, Божидар и Иван Попов ги няма вече в ръководството, става някакво раздвижване.

— Ние се движим открай време. Кихне ли някой и се получава движение.

— Павел Вежинов и Димитър Гундов стават заместници на Георги Джагаров, а Дико Фучеджиев — секретар.

— Е, последният ще оправи работата — прекъсна информацията Ламар, но гледаше към някаква неопределена точка през масата.

— Серафим Северняк и Димитър Канушев стават заместник-главни редактори на „Литфронт" — продължава Борис Делчев.

— Серафим е работлив, той ще върши работа — произнася се с носово избутване на думите си Ламар и изведнъж като че ли се сети за нещо. — Борисе, ти отде идеш?

— От Мишо и насам.

— Да не го изследваш?

— Не аз него, а той мен изследва.

— Но Ламар не го задоволява това. Направило му е впечатление, че сме често заедно, и допълва:

— Мишката е интересен, прави впечатление и е талантливо момче, но много бърбори, пада си по клюките.

— По-голям бърборко ли е от К. Ц. ?

— Мишката винаги знае някои работи, преди да съм ги научил аз.

И тъй разговорът се върти в някаква празнота.

Навън вали обилно, а ние сме двама под един чадър. . . И все пак приказката ни за Ламар продължава и навън.

— Ламар е от тези, които мислят едно, а друго вършат — споделя Борис Делчев. — Но на мен той ми допада, защото никога не се е включвал в хайки срещу хора. Дори когато подхвърля нещо пиперлия, винаги облича думите си в хумор и ги поднася незлобиво. Не може да се каже, че Ламар ще бъде забравен. Той е от Геомилевия кръг, към който винаги ще има интерес, а е написал и към трийсет хиляди стиха. Оставил е много материал и може да се прави подбор. Аз у мен имам към стотина страници негови мисли и афоризми. Негови работи трябва да има на няколко места. . .

— Струва ми се, че Ламар е апатичен към въпросите на нашата литература.

— Той има по-народностна нагласа и не обича да философствува върху литературни направления. Ето сега стигаме до заключение, че някои от неговите работи имат сюрреалистичен характер. Но това не се дължи на модни търсения, а на спонтанност при изобразяване на приживяното. Той не е човек на обобщението и на големите идеи, а на характерния детайл. . . Малко е суетен и славолюбив, но има съзнание за тази своя слабост и в минути на откровение се окайва.

19 декември 1971

Борис Делчев дойде облечен в шушляково яке. Решил да ме изведе на въздух. Тръгнахме да се разходим и пътьом да се отбием у Ламар, когото бяхме „наказали" шест месеца без посещение. Забелязвахме, че е изнервен от наличието на „слаби ангели" в къщата му, които свободно преминаваха през прозореца на спалнята в двора, за да не срещат неудобни хора.

„Наказанието" беше минало, но в поведението на Ламар нищо не беше се променило. Напротив, нашествието на склерозата се увеличаваше.

Времето е ясно. Небето — изцъклено. Калта замръзнала. Към Ламар тръгнахме, като си светехме с джобно фенерче. А Борис Делчев доразвива по пътя тезата си за примитива в литературата.

Минаваме край прословутите Ламарови чимшири, качваме се по стълбата и виждаме как в кухнята сърба чорба неизменният бай Драган. Ламар беше отишъл до мазето да точи вино.

Като приближи към нас, забелязах, че вече недовижда, доста се взираше. Из кухнята шета Крачун Павлов, прокурорът, приятелят на Борис Делчев, който е добре приет от Ламар. Този човек е червендалест, с неодухотворено лице,с не много приятна интонация на гласа, не пие, не пуши.

Обръщам се към Ламар:

— Какво прави тоя човек при теб, който ни пие, ни пуши?

— Добър човек е той!

Стана дума, че съветският поет Твардовски починал и Ламар по този повод разказа следния случай. Били на прием, когато Твардовски се намирал веднъж в България. На приема присъствувал и Тодор Генов, който се приближил до Твардовски, подал си ръката и казал: „Здравствувайте, товарищ Тьоркин!“ Твардовски се усмихнал, предполагал, че това е колегиална шега, но видял, че Генов се държи сериозно, и отговорил: „И так получается!“

Бай Борис хапна телешко варено. Не искаше боб, тъй като на обяд ял същото. Драган деликатно му подхвърля, че е напълнял, а Борис Делчев се смее: „Карай да върви! Няма да пазя талия да се харесвам, жените отдавна не се въртят покрай нас!“

Аз изядох боба с лютото и минах на вино, а Борис Делчев забеляза върху шкафа буца сирене:

— Ламаре, дай малко сиренце за мезе, че виното с чорба не върви!

— Тук не е мандра, бе, Борисе! — отвърна сериозно Ламар.

— Е, как да не е мандра, като сиренето е върху шкафа.

Ламар се обърна, видя сиренето и се скара на Крачун:

— Защо не сте скрили сиренето, бе. Покритото мляко котките не го ядат. . . — Но стана и отчупи едно парченце.

Колоритна работа. В тоя дом животът продължава да тече в познатото русло и да се върти около старата, емайлирана бяла печка, внесена от Англия.

Бай Борис и Крачун си тръгнаха, да походят пеш.

Останахме с Драган, за да хвалим виното, за което Ламар е докарал грозде чак от Ивайловград. По едно време Ламар започна да ме хвали:

— Кажи, Драгане, какво казах преди малко на прокурора. Не казах ли, че Мишката е талантлив човек, но се отличава по

писането си от другите и не го приемат. Той, Борис Делчев, ненапразно те е забелязал. И той е малко шантав по френското изкуство. Обича те тебе,

— Той и тебе уважава, чичо Лальо! — отбивам неудобството аз.

— А бе, мене — майната му. Ние вече си отиваме, а и стихове не пиша. Кой чете сега стихове. Хората клекнат пред телевизорите и гледат „Форсайтови". Глупости! Седнала баба ти Мария пред телевизора с книга в ръка, намерила отнякъде книгите на Голсувърти и ем чете, ем гледа и подвиква: „Точно така е, както в книгата!"

— Коя е тая баба Мария?

— На Адриана майка ѝ. (Адриана е снаха му.) Та ти казвам, Мишка, трябва да се работи, да се трака на машината. Всеки ден по една страница са триста шейсет и пет за годината.

Влязохме с него в спалнята му, за да закачим един паднал корниз. Забелязах, че в спалнята му също е правено преустройство. Голямото двойно легло, на което спяха с леля Веса, е изхвърлено. Две малки легла-диванчета се бяха настанили, едното вляво от входа, а другото — под прозореца. Купен бе телевизор, кацнал като щъркел сред стаята на тънките си крачета. А той не обичаше да гледа телевизор. В кабинета също имаше нововъведения. Старата библиотека, на която висеше окачен кантартопузът, не съществуваше. Книгите бяха напъхани в две стъклени библиотеки, които лъскаха насреща. Премахната е онази разхвърляност, характерна за Ламар, но е заличен и особеният ламаровски аромат. Просто някаква чужда безвкусна ръка пипаше навсякъде, разместваше картините и оставяше безвкусицата си.

— Усеща се, че пипа някаква женска ръка — споменавам аз.

— Има едно младо, но го мързи да пише. Нали помниш оная старата жена, дето я бях нает да ми върши домакинската работа? Веднъж се прибирам и отивам зад чимширите на повънка, чувам, че трака върху нещо. Разгръщам храста и виждам торбата ѝ, пълна с парчета кашкавал, сирене, боб, месо, дори сложила и един хляб. Ходила да пазарува и половината скрила да си го отнесе. Изгоних я. По това време Тодор Генов търсеше жена за домакинството си и аз от съжаление, за да не стои жената без работа, му я препоръчах. Той я държа малко, разбра, що за стока е, и също я изгони.

— Всички, които се навъртат около тебе, идват за келепир. Ако онази е задигала парчета кашкавал, тази, щом пише, ще дига други неща. . .

На бюрото му лежаха изписани един-два листа. Вероятно е работил миналата нощ. Хвърлих бегъл поглед върху написаното. Бяха някакви фрагменти от спомени или нещо такова. Запитах:

— Когато пишеш по-крупни произведения, например романите си, правиш ли предварително някакви планове, някаква конструкция?

— Никакви планове. Сядам и направо на машината. Планове правят тия, дето пишат измишльотини. Аз разказвам това, което съм видял и преживял. В моите романи главният герой Лазар Милев съм аз. На Ламар съм заменил буквата „м“ със „з“. Който ме познава в живота, ще ме познае и в романите.

— Я да погледна как работиш върху написаното.

— Ето. Това е чист ръкопис. Не съм направил нито една грешка.

— Не поправяш ли върху текста?

— Нищо не поправям, нищо не преработвам. Тук-там някоя грешка в буквите. Изреченията ми са точни, поне на това се научих. Иначе и досега бъркам кое е подлог и кое сказуемо, но това нещо не е важно. Ще пишеш така, както си говориш и мислиш, иначе ще излезе измъчено.

Разговорът ни взима насока към младата поезия. Ламар винаги е правел опити да са приближава по дух към младите поколения, но младите не приемат неговите старомодни сонети.

— Във всяко мое изказване вмъквам мисли и за младите поети. С това ги подкрепям духом. Има някои, като моя приятел от фронта, които винаги се стремят да ухапят младостта, но такива са несигурни в себе си. Тях младите ги отминават. Трябва да има приемственост, но сега поколенията се заяждат помежду си. Тая жажда за първенство ще отпадне, когато започнат да се учат от народната песен, а не от самите себе си. Извън народното не може да се пресъздаде мисловно най-сърдечното. Много от младите поети се ровят в тая необятност от мисли и чувства. Ти, Мишка, си силен с работите си от „Ръждивата брадва“, там много добре е доловен народностният дух. Имаш едно стихотворение за циганите, че „хлябът и с ръце се чупи“. Това е твоето. А напоследък пишеш доста патриотарски работи, искаш да се приближиш по мислене с някои от по-младите, но те само бърборят, а не са никакви поети. Обикалят съюзното ръководство. Остави ги тях и гони сериозното. Слушай, да го запомниш от мен и си го запиши: да вървиш по твоята линия и не се поддавай!

Отидохме отново в кухнята, където Драган дремеше сам на масата. Пийнахме още по чаша от бялото вино и оставихме Ламар да подготвя новогодишното си изказване, което щял да чете по радиото. Търсят го за най-различни дежурни неща, а той не може, пък и не иска да откаже, въпреки че знае какво губене на време е това. . .

1 януари 1972

Днес Ламар има рожден ден.

Предварително предупредих Тодор Янчев и Хасан Карахюсеинов да вземат със себе си филмовите камери, за да снимат.

Към седем часа вечерта Борис Делчев подвикна под моя прозорец. Ние с жена ми бяхме се приготвили и чакахме. Той също беше с Гина, неговата жена.

— Защо не отидохте направо у Ламар — питам аз, — нали се условихме да дойдеш да ме вземеш само ако е студено и земята е замръзнала?

— А ако не бях минал, ще пишеш утре в дневника си, че Борис Делчев не те зачита!

Гълъбка и Гина вървят след нас и си светят с фенерче.

У Ламар е пристигнал прокурорът Крачун с жена си. Драган е също там. Настаняваме се в хола, а Драган се „преселва" в кухнята. Ламар ни слага по чиния боб и сърми със зеле. Това са негови любими ястия. Не зная защо нарича сърмите „фтичета".

След малко дойде и Тодор Янчев с жена си, които са намерили квартира в Драгалевци и от известно време са ни „съселяни". Янчев носи камерата, но няма подходящо осветление, за да изхаби малко лента.

— Ламар е бодър, поотпуснат, отслабнал.

Разменяме общи приказки за това, какво става в писателските среди.

— Не ме бръснат за нищо вече — споделя старият поет — Откакто излязох от поетичната секция, никой не ме търси. Преди, като водех работите там, идваха разни подмазвачи и — другарю Ламар, дайте ни стихове за еди къде си, напишете нещо за вестника, а сега никой нищо не ми иска. Това го зная. Винаги е ставало тъй, изхвърлят ли те от постовете и те забравят.

Борис Делчев: — Спомням си, докато А. С. беше в ръководството, цели страници на „Литфронт" изпълваха за него, а като го махнаха оттам, го забравиха. Ами Д. Ф. , докато беше в ръководството, над него се изсипваха всички възможни елейни думи. Няма го него, няма ги и думите.

Борис Делчев започна да разказва за книгата на Тадеуш Бреза „Бронзовата врата". Бил я чел на френски. Искаше да изчисти подетия разговор, да го направи по-литературен, но Ламар може ли да търпи подобно нещо. Той започна да разказва виц за причастието.

Ще го преразкажа, за да се добие представа за атмосферата, която му допадаше: „Едно време и аз помагах по черквата, палех

и гасех свещи и държах исо на поп Иван. Оттам знам и някои весели неща за черковните работи. Един поп нарязал нафорки и ги насипал в тавичката, та хората да си взимат по залък. Крахтът, който държал тепсийката, дъфчел дъфка, а попът говорел на миряните „Яжте, това е тялото Христово!". По едно време дъфката на крахта паднала в тепсийката и се залепила на дъното на тавичката . Когато нафорките се свършили, един старец опипал дъното на тавичката и отлепил дъфката, па я налапал. Започнал яко да дъфче. Попът го запитал „Ти зъби ли нямаш"?. „Не, дядо попе, зъби имам, но от тялото господне, изглежда, е останало най-жилавото. . ." В тоя виц Ламар бе употребил цинична дума, та сам се смееше на неудачната си духовитост.

Изпращаме Делчеви към центъра на селото. Борис Делчев казва:

— Ламар е лековат вече. Не се съобразява, че на рождения му ден присъствуват и жени, на които не е приятно да слушат приказките му.

6 януари 1972

Дъщеря ми има албум, в който събира мисли на познати и писатели, които са посещавали нашия дом. Решихме Ламар да попълни една от страничките.

Къщата е осветена, а никакви хора не се забелязват из стаите. Обиколих двора и се чудя какво е това мъртвило. Спряхме под черешите пред терасата и гледам, по едно време той дръпна пердето на кухнята и затули прозореца. Почуках на стъклото. Изглежда, чу ме и отвори вратата.

— Дойдохме да те занимаем с моята дъщеря! — казвам и оставям на кухненската маса албума и пет-шест нейни стихотворения. Той ги взе и зачете. . .

— Тук е объркала римата, но няма значение, в началото е винаги така — и се засмя, — така започнах и аз със „звън" и със „калинки". Написала и за България. . . Така ги учат сега. А аз четях Вазов и се влияех от него. В ранна възраст всички се влияят. . . Не знаех, че пише стихове, гледам го едно такова, подскача покрай мене, а то пишело стихове и ни станало колега. . . Ти, Мишка, няма да го закачаш, нищо не му пипай. Рано е още да го представяме. Още година-две. На колко години е сега?

— На дванадесет!

— Е, има време. Остави албума на бюрото ми, аз ще ѝ впиша нещо. Ела в неделя към шест да го вземеш!

Седнахме на дървените столчета и заговорихме за дреболии. Ахинора, дъщеря ми,седна зад него и го наблюдаваше с интерес. Питам го дали има нещо негово из тазгодишните издателски планове.

— Имам някакви детски книжки. Отвреме-навреме написвам по нещо за децата. Прегрупирвам стиховете, мислите си и книжките излизат все нови. Говорих със Симеон Султанов да ми издадат нещо избрано, но той си прави оглушки, че искам да ми издадат нещо повече. По този въпрос изпратих писмо до Джагара. Той може да им нареди да ми издадат десет тома. Не е за парите, но имам произведения за десет тома.

— Защо не кажеш лично на Джагаров, а му изпращаш писмо?

— Да си го има в архивата. Аз му го дадох на ръка. Като му го отнесох в кабинета, казах: „Георги, сега с двете титли си добре, и в Държавния съвет, и в Себепето.“ А той клати глава: „Няма да я бъде, чичо Лальо, от писателите ще ме освободят. Каквото кажат отгоре.“ Аз го успокоявам: „Кажи им горе, че Ламар не те пуска.“ Той, Джагара, ще им каже тези думи, уж на шега, ама ще им ги каже.

След това Ламар ми нареди да отида в спалнята да разгледам получените честитки за Нова година. Имаше един куп от най-различни негови приятели и писатели, но настрана беше отделил няколко, на които държеше. Ревностно пазеше поздравителните честитки от В. Ч., както беше поставил на бюрото си тази от В. К. с репродукция от Цанко Лавренов.

— Тая година не си получил от В. Ч.? — питам аз.

— Той е остарял вече и като мене не се сеща за някои хора. Старостта е мръсна работа.

— Чичо Лальо, какво толкова те свързваше с него?

— Нападат го за много работи, но той беше умен и разбираше от нашите писателски работи. Добре ги следеше.

— А Жендов?

— Сашо не беше тъй голям творец, както сега го превъзнасят. У нас всеки, който пострада, се превръща в мъченик и с това расте и творчеството му неправилно. Аз съм ти разказвал, че съм укротявал Жендов да не предприема крайности, но той си беше вироглав и мислеше, че сам може да се пребори с някои неправилности.

— А защо го оставихте сам да се преборва?

— Мишка, аз минах през толкова трудни години, че животът ме научи да не си показвам рогата там, където може и да се счупят. Нашето троянско племе е издръжливо, то не само се е научило да цепи дълги букови лопати за фурните, да дяла хомоти и топоришки, да стругова главини и да майстори изкусно делви,

но намери и начините за оцеляване. А нима всички тия, които умират от прочутите луксозни болести на нашия век, все са страдали от лошо отношение на ръководствата.

Разбрах, че Ламар си има свое отношение за много неща от нашата близка история.

4 септември 1972

Под прозореца си чувам подвикването на Борис Делчев. Наминал късно през „Бамбука“ и не ме открил, та решил да ми се обади в къщи. Иска в сряда да взема фотоапарата и заедно с него да посетим Людмил Стоянов, с когото бил уговорил среща, както го бях помолил.

До сряда — здраве!

Предложих на бай Борис да отидем до Ламар. Тъй без повод.

Погледнах през прозорчето на кухнята. При него беше дошъл Иван Вълков. Ламар ни махна с ръка да влизаме. Седнахме на дървените табуретки и се включихме в мълчанието. Нещо притеснително се чувствуваше наоколо. На челото на Ламар имаше прясна рана.

В първия миг помислих, че е препил и е паднал.

— Никога не съм забелязвал такива следи по лицето ти. Какво се е случило? — питам го аз.

Борис Делчев също го наблюдава:

— Ламаре, това да не е от препиване, бе?

Ламар стои на масата без традиционната чаша вино пред себе си. В поведението му има нещо необичайно, пожълтял, пребледнял, държи цигара между пръстите си, но не пуши.

След като помълча известно време, той се поизправи:

— Казах на Вълков, но ще ви разкажа и на вас. Вчера (неделя) към 11 часа (вечерта, след като на обяд са пили доста) влязох в кухнята да пия една сода против киселините. Сега можеше да ме намерите озъбен срещу звездите. Содата стои ето в тия буркančета. Тръснах си от нея в ръката и я бутнах в устата с една чаша вино. Поседях малко, но не уригах, както при други случаи. Веднага разбрах, че съм направил грешка — в едно подобно буркančе имаше отрова за мишки, също бял прах.

— Защо не си го надписал?

— Надписано беше, но не съм обърнал внимание. Веднага ударих още две-три чаши вино и след това една водка. Излезнах на терасата и бутнах пръст в устата. Направих две серкмета (повърнал). След това ми стана мътно и не помня как съм паднал и съм

си ударил главата. Казах си, ще лягам и ако се събудя, значи съм останал жив. Днес сутринта станах в осем, но като повърнах, забелязах кръв. И по леглото имаше кръв. Откъде па тая кръв!

Ламар стана и отиде до тоалетната. Там се бави известно време. След него и аз влязох там и забелязах по чинията кръв.

С тоя човек ставаше нещо нередно.

— Викал ли си лекар? — питам аз.

Ламар мълчи, вместо него отговаря Вълков:

— Не се е обаждал на никой. Трябваше поне на Мильо да се обади или на Пухлев.

Хрумна ми да дойда на другия ден и да го снимам. Намислих си да му кажа, че от „Средношколско знаме“ искат някакъв материал за него.

— Кога ще мога да те снимам? . . . Искам това да го направя към 10 или 11 часа преди обяд, на слънце.

— Всякога можеш.

— Няма ли да отиваш някъде?

— Тук ще седя. . . Сутринта, като се събудих, звъннах на Камберчето да ме снима (Иван Камберов — фотограф в сп. „Български воин“), че може и да ме няма вече. Той дойде с жена си, та ми опраха кървавия чаршав. . . Какъв материал им трябва на този вестник?

— За учениците. Малките се интересуват от големите писатели, а големите се интересуват от други неща. . .

— Мишка, без философии!

Загледа се в мен: — Ти нещо си променил алаброса си?

— Косата е жива маса — отговарям аз, — накъдето искаш, натам можеш да я извъртиш. Добре са тези, които нямат коса.

— Да не е перука туй, бе?

— И други предполагат същото. . . Чичо Лалю, не виждам Драган около теб. Нали редовно идваше в шест?

— Драган изтърпява наказание. Изгоних го. Започна много да джонка (бъбри), да ми дава съвети относно жената, която ми помага, а говори и против властта.

— Че защо ще говори! Какво лошо са му направили?

— Нищо лошо — от „милионер“ стана пенсионер.

Ламар отиде до телефона и започна разговор с някой си Ангел. . .

Напуснахме Ламаровия дом.

По пътя бай Борис ми каза:

— В цялата тая работа има нещо мътно. Той не казва всичко. Много тъжна е тази история.

Аз бях на мнение, че Ламар, рано или късно, ще стане жертва на манията си да събира разни бутилки и бурканчета за билки, на които забравя вече съдържанието. Колкото до това, че не вика лекари, а се лекува с водка, е неговата илюзия, че е силен и след този случай ще разказва навсякъде, че с алкохол се е излекувал от отравяне. Един ден, когато дойдат последните му часове, той ще поддържа мит около себе си.

Всичко, което видях тази вечер, беше трагично. Ламар е заобиколен от самота. Изпратих бай Борис и се опитах по телефона от центъра на селото да се обадя на Ламаровия син, но никой не отговаряше. . .

На другия ден сутринта в „Бамбука" намерих Васил Радевски и му казах да се обади веднага на Мильо. Васко успял да се свърже с него към обяд.

Привечер се запътих към Ламар. Спрях пред къщата му, сред ливадата, защото видях бялата лека кола на сина му да потегля към града. Все пак влязох в двора. Къщата беше потънала в мрак. Обвиваше я самота. Изкачих са на терасата. Пипнах малкия и големия чанове, но не ги дръннах. Малкия чан му бях дал аз, донесен от Родопите. На черешата си висеше алуминиевото гюмче. Дори тези изоставени предмети навяваха някаква тъга наоколо. . .

7 септември 1972

Ламар бил отведен в Пирогов по настояване на неговия приятел проф. Пухлев.[44] Била му е сменена цялата кръв и е имало моменти, когато за три-четири минути пулсът е спирал — състояние на клинична смърт. Намирал се в реанимационната. Имал поставена система на ръката си за преливане на гликоза и лекарства. Отровата му била дадена от бай Кольо Тасков[45], който работи като портиер в кооперативното стопанство, бивш готвач. Отровата била уж за мухи, а Ламар я взел, за да трови мишки. Когато в понеделник сутринта при Ламар дошъл фотографът Иван Камберов, той изхвърлил бурканчето с отровата в живия плет. Досега отровата не е намерена. Ламар щял да престои в Пирогов десетина дни, докато спре кръвотечението в стомаха му, след което ще го прехвърлят в правителствената болница.

Ламар е държал отровата, увита във вестник в бюрото си, а не в кухнята, както каза той.

Имаше ли вероятност Ламар да е посегнал на живота си? Този човек нямаше такова душевно устройство, за да направи това.

24 септември 1972

Неделя е.

Към един и половина часа след обяд реших да отида до Ламар, предполагах, че може да са го изписали от болницата. Дворът е пуст. Вратата заключена. През прозореца на кухнята „живот" не се забелязва, а и коминът не пуши.

Отправих се към правителствената болница, като предполагах, че приемният час е от два часа. Оказа се, че той е от 16 до 18 часа. Почаках. Дадоха ми бяла престилка. На картончето пише „Вътрешно отделение". Чукам на вратата. Познатият негов глас казва „Да!".

Видях го светнал, прозрачен от слабост. Извика „А, Мишка!" и ме изведе на балкона, да пуши.

— Имам тук един съсед по легло, генерал. Не му дават да пуши, та ми даде цигарите си „Орфеус".

— Как се чувствуваш, чичо Лальо?

— Според моите прогнози съм добре, ама още не ме освобождават. Утре щели да ми правят изследване. Казвам им, каквото и да стане, ако ще с тебешир на гърба да е, но да ме пуснат нагоре. Тук от скука ще пукне човек. Омръзна ми да гледам тая криволаркова пътека под прозорците.

На перваза на прозореца, верен на селската си кръв, беше поставил две дюли, да му светят, както казваше той. Беше облечен в сив халат, който придаваше по-мрачен вид на лицето му. Ръцете му бяха омекнали и от слабост вените им изпъкнали. Големите му ръце държат цигарата, сякаш тя е спасително средство.

— Намерили ми хемоглобин в пикочта и ми казват, че черният ми дроб бил вдървен. А аз се шегувам с доктора: „Знаете ли колко години полагам усилия да го втвърдя този дроб." И как няма да има хемоглобин, като не ми дават нищо да пия, а и да не пуша. Напълниха ми корема с разни каши. Тук на балкона се крием и пушим като ученици в Троян под мостовете. . .

На нощното шкафче стоеше дървен двоен гребен (при тази пластмасова техника на XX век!), като онези, които служеха някога на хората да чистят гадините си. Среса си и отиде да звъни някому по телефона. До неговото легло лежи Христо Стойков, генерал от запаса. За него Ламар казва: „Каквото го питам, всичко знае. Нашите генерали много знаят. Излезе, че аз, където съм бил на фронта, и той е бил там. Започнах да го лъжа и той ме лъже."

— Чичо Лальо, гледам на неговата масичка книги, а твоята уж писателска, а празна!

— На стари години той чете Йовков. Прегледах една за последния заговор срещу Хитлер. Глупава работа. Историята е мъчно нещо — завоеватели, покорители, победители, накичени със слава. Дойде друго време, друг строй и ги заличи с две черти. А те са си умрели спокойни и си мислят на оня свят, че славата, за която са се борили, им е осигурена. Тоя живот е вятър работа. Затова човек не трябва да се лишава от удоволствията, които му харесват. Ако му се пие — да пие, ако му се скита — да скита. После няма.

— Но нали и славата е някакво удоволствие?

— Иначе нямаше да напиша една каруца книги. . . Я остави тия работи. . . Кажи какво се говори в „клюкарницата" на Съюза?

— Говори се, че последните стихотворения, които си публикувал в „Литфронт" за старостта и самотата, били във връзка с твоето отравяне сега. Бил си ги посветил на леля Веса и че около тебе имало някаква празнота.

— Глупаци! — подхвърли злобно Ламар. — Това са дядовци, които все още мислят, че не са изтъкали литературната си черга. Мене ме е радвала една жена на тоя свят и тя накрая с болестта си ме изтормози тъй, че аз, като несантиментален човек, пожелах да си „отиде", та и на нея, и на мен да олекне. Цял живот съм бил устроен тъй, че да мога да готвя и да оправям работите из домакинството. На мен това ми е правело удоволствие. Самота! Да хленчат тия, дето жените цял живот им бършат дирниците. . . Някои зашушукаха, че нарочно съм взел отровата от стопанството. А ако бях казал, че е нарочно, щяха да мъкнат по разпити и ветеринарния, и Кольо Тасков.

— Аз мисля, че не е нарочно, чичо Лальо. Ти си човек с друго мисловно устройство.

— Нарочно! . . . Бурканчето стоеше в чекмеджето, под пишущата машина. Обърках съм шишенцата, а може и да съм бил повечко пийнал. За да прочета нещо, аз слагам очилата. Тогава помня, че седнах на стола и без да сложа очилата, извадих бурканче, което ми попадна в ръцете, и глътнах. . . Добре, че не лъснах петалата. щяха да обельосат някой. . .

Ламар се загърна по-добре в халата си и се замисли. Като че ли си спомни за нещо.

— В тая, или в другата стая е лежал Чудомир. Говори се, че искал да се хвърли от балкона, силни болки. Ей го, колко е високо — само ще се ожулиш. Хората слухтят да чуят нещо по-интересно. Нямат си друга работа.

— Чудомир до последния миг е писал.

— Аз не мога да пиша тук. Не можеш да се съсредоточиш. През едно изречение сестрите ще идват да ти натискат корема, да гледат в очите ти или зъбите като на кон.

— Според обстановката. Нещо като ханчевските стихове за болничната стая, за белите стени?

— Остави тая работа, не ме хваща песимизмът.

— Наскоро бях в Троян. Кажи ми нещо за Орешака до Троянския манастир. Там се правили панаири.

— На това място имаше бараки, покрити с каменни плочи. Чак от Ловеч идваха коконите с файтони. Там, дето сега е ресторантът, току до входа на манастира седяха около десетина слепи гъдулари и поставяха пред себе си калпаците да им хвърлят по някоя пара. Може да съм ти казвал, че съм се занимавал с грънчарлък. Веса рисуваше вазите, а аз въртях делви, паници, ибрици и разни червени съдинки. Подготвихме се ние с Веса и решихме по време на панаира да изкараме на Орешака стока. У Найден, наш съсед, заредих цялата пещ. Каквото беше оцеляло след печенето, натоварихме на една каруца и го откарахме в „Ливадето" под манастира. Сядаме ние зад грънците и чакаме да дойде печалбата, та да си върнем борчовете за гипса и боите. Въртят се жените, оглеждат шарените стомни, надуват ги, но никоя не купи, а само се чудеха на измишльотините наши. От панаира се върнахме победни и тогава реших отново да стана чиновник. А стоката се изпочупи по таваните на дядо Даймян, Весиния баща.

— Като се връщах, прочетох на една голяма табела „Калейца".

— Отби ли се?

— Бях с автобуса. Вашата къща дали стои още?

— Още стои. Къщата порутена, ама се крепи. От съвета бяха отпуснали средства да я стягат, но нещо закъсаха по стопанските работи и парите ги вложиха във веячка.

— Те ще я направят музей.

— Майната ѝ!

Тъй говори, но го усещам, че като става дума за музей, очите му се поразшириха и светнаха. Славата, славата!

— Все пак не може да не си драснал нещо тук? — питам аз.

— Драснал съм някои глупости — бръкна под възглавницата и извади няколко листа. — От радиото ми поискаха залъгалки за някаква детска редакция. Чудя се какво да измисля. На стихчета не ми върви и се напъвам, както са мислели едно време бабите, за да бавят внуците си. Чети!

Беше написал десетина изречения с химикалка. Зачетох гласно.

„Въпрос: От коя страна яйцето е по-тъпо?

Отговор: От другата страна!"

Ламар се смее на прочетеното и казва: „Глупости!" Продължавам да чета и си мисля, че това нещо го е поразведрило и го е отвлекло от мисълта за това отравяне:

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

„Защо зайците спят с отворени очи?
Защото не им достига кожата!“

Останалото беше все в тоя дух. Казах му, че в Драгалевските гробища било наредено на един багерист да премести тежкия каменен блок от входа, който Иван Варчев скулпторът е метнал там.

— Да го преместят. По-далеч от гробищата не могат да го изместят.

— А кога ще стане скулптурата?

— Чакай малко. Може да се наложи Иван мене да изчука от този камък. . . Не ми се седи, Мишка, тук. . . От тоя балкон все гледам двете млади дъбчета пред моята порта. А и вино трябва да се приготвя, въпреки че не ми дават да пия. В мазето трябва да има вино. . .

— Тежи ти, като че ли никога не си влизал в болница?

— Никога! Не помня такова нещо. Може в къщи да съм лягал за малко, но това може да каже само леля ти Веса, а и нея я няма вече. Ти, като отидеш горе, кажи му на Драган, че му прощавам и да не бъде повече теле като онова, за което той посредничеше да го купим и не стана нищо. . .

В стаята влезна фотографът на „Български воин“ Иван Камберов. Взе моя фотоапарат да снима, но не можа да ни хване на фокус и нищо не излезе. След него дойдоха Младен Исаев и жена му Людмила. Говориха незначителни неща. Людмила попита дали в болницата лежат „големи“ личности.

— Само Кольо Мирчев — каза Ламар, — хванала го е отново охтиката.

Дойде и синът му Мильо.

Посетителите си отидоха рано.

Ламар ги изпрати и като се върна, излезе отново на балкона. Запуши цигара:

— Виждаш ли, Мишка, ето оттук се забелязват двете дъбчета-близнаци.

7 октомври 1972

Разбрах, че Ламар се е прибрал от болницата, майка ми го видяла, като отивал в пощата да си вземе пенсията за два месеца. Бил обут в белите кецове.

Отидох да го навестя. През прозореца се виждаше, че печката гори, и влязох в антрето, където изух големите си гумени ботуши.

Влизам, без да си казваме „добър вечер“ или да се ръкуваме. Тези неща при него не вървяха. Седнах на старото си място. Ламар пиеше бира.

— Добре съм — казва, — нищо ми няма. Миналата събота и неделя ме пуснаха от болницата в отпуска, за да ме види д-р Пухлев, и в понеделник се върнах обратно. За този преглед съм изгубил два дни, но докторът не дойде да ме види. Сега започвам постепенно да се аклиматизирам и да пийвам пò малко. Взех едно двесталитрово буре от бира и ще го пълня с вино. . . Още не съм седнал да напиша някой и друг ред. Разруших си ритъма на писане. Но тая вечер мисля да драсна нещо, иначе преписвам бележки.

По едно време дойде и Драган. Сдобрили се. За пръв път го посещава. Те заговориха откъде да купят грозде и шира.

В погледа на Ламар забелязах старата приятна присмехулност, което означаваше, че настроението му се възвръща. Той прекъсна бърборенето на Драган и ми каза:

— Мишка, с тебе трябва да говорим по един въпрос. — Аз се приближих към него. — На предстоящия конгрес на културата ще трябва да се изказвам. Ще говоря за младите, но съм изгубил връзка с произведенията им. Нямам представа какви книги са излезли. Вземи направи две-три страници, изреди там имена, които ти смяташ за уместно, и ми ги дай. Аз ще си го оправя нататък. Даже се съберете с Бориса (Делчев) и го обмислете.

— Това мога да направя, чичо Лальо, но от скромност своето име няма да спомена.

— Ти ако не го включиш, аз ще го спомена.

С това приключи деловият разговор. Стана въпрос за краеведски материали, които ме интересуваха. Той започна да изрежда монографии за градове, които е чел и са му направили впечатление: Жеравна, Копривщица, Широка лъка. А когато му подхвърлих за село Яврово, той се сети, че от там е Хайтов, и каза, че бил голям автор.

— Веднъж рекох на Джагара, че Хайтов е единственият български писател, който рисува национални типове, а в същото време прави и световни типове от героите си. От него не бях чел нищо, но в болницата някой ми донесе „Диви разкази“ и се уверих в това.

Отведе ме в работната си стая да ми чете откъси от книгата на Алваджиев „Пловдивска хроника“. Беше подбрал пасаж за владиката Максим, в който се описваше контенето и страстта към „живеене“ на висшия духовник. На Ламар това му беше харесало и го беше подчертал. Запитах го какво разбира под думата „живеене“, както е споменато в книгата.

— Яли са и са пили, а и сега ядат и пият, а поглеждат и към жени.

— Че нали Максим е бил възрастен какво удоволствие ще му доставят жените?

— Ти си наивен, Мишка. Старостта също има органи, с които да усеща удоволствието. Окото е такъв орган. Човек, докато е млад, не може да види добре с очите си и красотата, защото отвътре го бодат други работи, но с течение на времето много неща у човека изстиват и му остава утехата, че може да наблюдава.

— Някои правят опити с химически дразнители да възбудят у себе си заспалите „сили".

— Вятър работа. Алберт беше донесъл такива хапчета. Казах му, че неговата физика не е за подобни неща. Той ми се изсмя. За да не остана назад и аз глътнах едно-две. Вечерта тук на дивана Алберт щеше да умре. Получи лек инфаркт. Започна да се гърчи, стана паника, но после се оправи. . .

— А ти, как почувствува това?

— Аз съм здрав. Сърцето ми издържа. Но под очите ми излязоха сенки и се уплаших. Всичко с времето си. Я махни тая тема, че ако ни чуе Драган, ще се смее.

На Ламар наистина му се пишеше след дългата пауза, въпреки че говореше за прекъсване на занаятчийското произвеждане на стихотворения, искаше му се да види какво ще стане и не е ли забравил да пише.

— На времето, когато се щурах около моите печатници, не пишех много. Тогава от писане не се печелеха пари. Пишеха богатите, които имаха възможност да трупат култура, и даровитите, които не можеха да си продадат книжките. Моите книжки ги продавах на ръка, в печатницата и в къщи, но повечето ги подарявах, защото само приятели могат да тачат стиховете ти. А сега се получи обратното, поезията стана агитационно средство и като такова то се заплаща добре. Научиха се звани и незвани и вестниците се пълнят с глупости. Няма мъдрост, има логика. На тази болест съм се поддавал и аз, а и редакторите ти предлагат. Ако е любовно — няма да излезе, но ако е политическо, публикуването му е сигурно.

— Ти не смяташ ли себе си за политически поет?

Ламар замълча, остави допушената си угарка върху стар пепелник и натисна една дръжчица. Фасът потъна под тенекиените капаци. Въпросът ми явно го беше стегнал.

— Аз не се смятам за политически поет, но критиката ме смята. Моите стихове са свързани с борбите на народа. В повечето случаи съм полагал усилия да бъда по-далеч от дребните политически борби и да съм по-близо до дълбоките сили на природата. Спойката между човека и планината и не само планината е златен възел

за много познания и умъдряване. Овчарите, които обикалят със стадата си и с дни не чуват човешки говор край себе си, а само лаене и блеене, са по-мъдри от гражданите, които изтриват езиците си по кафенетата.

Приготвих се да си ходя, защото Ламар нямаше намерение да става от бюрото. През отворените врати той подвикна към кухнята:

— Драгане, ти изпи ли си виното?

— Охо! — отговори бай Драган.

— Хайде, измитайте се, че трябва да творя!

Драган бутна недопитото шише в джоба си и тръгна с мен.

— Как смяташ, бай Драгане, за какво се трови тоя човек?

— Селянин трови ли се. От пиянството е объркал бурканите. Щеше да е интересно седемдесетгодишен човек да се трови от любов например.

Драган, поставил ръцете си отзад на кръста, с мъка си пробиваше път срещу вятъра. Обясняваше ми защо го изгонил Ламар.

— Той може да те изгони и след това да изпрати някой да те повика. Няма характер. Силен е, но душата му е податлива.

8 октомври 1972

У Ламар няма никой, а и едва ли ще дойде в този неприятен дъжд, който се спуща от Витоша. Изпекъл е петкилограмово прасе, за което дал двайсет лева, и на обяд от него яли само Мильови.

Наблюдавам го. Когато пие по-малко, е свеж и говори приятно. Когато прекали — подпухва, не му се говори, раздразнителен е. Отвън на перваза на прозореца е приседнал жълтобелият котарак. Той също вече е много стар.

— Няма зъби — казва Ламар — и затова езикът му виси навън.

Котаракът, щом скочи и побегне, това е знак, че пристига някой. Тогава Ламар поглежда навън.

Но този път котаракът си стоеше спокойно.

Стана дума за видинския художник Жул Паскен. Исках да го въведа в разговор.

— Мисля, че с него сме били съученици в Свищов (За това негово твърдение Борис Делчев казва, че е измишльотина). За него имам една книга на френски, написана от Жорж Папазов, който беше неграмотен, а пишеше книги. Изпрати ми я от Париж. Папазов беше едър, як човек, по-висок от мене. Дойде от Франция и когато реши да организира своя изложба, отби се в моята печат-

ница да му направя покани. Казах му, че за поканите не искам пари, а да ми даде една от неговите кубистични картини. Донесе ми една, голяма, колкото тетрадка, и аз се разсърдих. Викам му, ти се излагаш, дай ми нещо по-представително. Тогава ми даде онази с триъгълниците, дето ми я откраднаха. Обясняваше ми, че триъгълниците върху тъмносиния фон били лодки сред море. Който идваше при мен, се удивляваше на това чудо. Обяснявах им, че жената, като почиствала картината, я е обърнала наопаки. А картината и така , и иначе представляваше все едно и също нещо. След изложбата полицията прибра картините на Папазов, за да погасят неговите дългове към държавата, но не можаха да ги продадат. Все може да се намери екземпляр у някой полицай-модернист. Моята картина изчезна заедно с някои икони. Когато дойдоха следователите от милицията, заинтересуваха се от хората, които постоянно ме посещават. Изредих Минков, Делчев, Султанов и се стреснах. Казах им, оставете тая работа, ще ме скарате с хората. Модернизма у нас го донесе Гео, но той живя малко, за да се развие като поет. Тогава бяхме против Вазова, а сега се вижда, че той е бил голямо нещо. Не бяхме против поезията му, а против шовинизма, който прокарваше. От Южния фронт към Куманово се връщах на кон и отвисоко съзрях в храстите една книжка. Спрях коня, слезнах и зачетох „Не даваме я, не, земята мила. . .“ Такава беше неговата политика. . .

— От коя година си в столицата?

— От двадесета година съм в София. След войната поработих две години като деловодител в Промишлената търговска банка на Балевски в Троян. Всяка сутрин в осем и четвърт идваше бай Христо пълномощникът и ми казваше: „Иди у Иванча и купи иглици. Ще вземеш две кутийки, ще ги преброиш и в която кутийка са повече, нея ще купиш. И да ти дадат разписка с обозначение на нея каква е кутията. Ето, това беше бюрокрация. . . „После дойдох в София в печатницата и беше по-интересно. Късно вечер оставях всякаква дребна работа и набирах своите си книжки. Докато търсех букви и думи по шкафа, имах време да поправям на ум и стиховете си. Това думите и буквите са велика работа, редях ги на регалите и като превали денят, отивах в мазето на Художествената академия, тогавашното Рисувално училище, където имаше един професор грънчар. И грънчарите могат да стават професори. Теглеше ме глината. Веса учеше декорация, а аз гледах, защото занаят с гледане се усвоява. Обичах миризмата на глината. До входа на мазето спираше една каруца и каруцарят хвърляше жълти топки глина надолу по стълбището.

— По това време с кои художници другаруваше?

— С тия, дето се въртяха около Гео. Иван Милев много му допадна на Гео, когато донесе рисунките си от Родопите и направи първата си изложба в Борисовата градина.

— Как в Борисовата градина?

— В павилиона до езерото, който по-късно стана бирария. Беше накачил по стените рисунки, шарени като яйца. Той казваше, че майка му изкусно шарела яйца и била ненадминатата в тая работа. Баща му и майка му са от Шипка, Казанлъшко. Искали да го правят овчар, но от овчарлъка му остана само овчият кожух, носеше го из София с вълната навън. Някои, като го виждаха така облечен, го отдаваха на декадентските му увлечения. Двамата с Гео идваха често в моята квартира да пият вермут, идваха и с Бешков, с когото живееха в една стая на „Фердинанд". Беше бедна стая, нямаше дори маса и работеха върху пръстения под. Моята Веса учеше заедно с тях. . . Иван Милев беше заек, заекваше пò малко и чупеше интересно устните си. Беше много рус и хубав.

— Откъде дойде този интересен декоративен стил у Иван Милев?

— Всеки даровит овчар, аз съм ти казвал за това, носи в себе си интересен свят. Там са и звънците, и миризмата на цървул и на мляко, и ритъмът на народната песен, и широките поляни, и големите дървета. Това можеш да го видиш у Иван Милев. Мисля, че Гео писа за него статия в „Заря", с която го утвърди.

— Колкото и Милев да е бил самороден, няма ли у него чужди влияния?

— У кого не е имало влияния. У Иван Милев можеш да срещнеш и импресионизъм, и сецесион, така наричаха тогава виенската мода, а аз и досега не мога да го разбера, все е модерно. Но той си беше талантлив, какъвто беше и неговият и моят приятел Пенчо Георгиев.

— Как проникваше тогава това влияние?

— Чрез такива ревнители като Гео. Той ни показваше репродукции на модерни художници. Тогава царуваше сецесионът. Един, на когото много приличаше Иван Милев, беше Густав Климт. Егон Шиле също беше популярен. Разказваха, че рисувал жена си все гола в стая, боядисана в черно. Оттам ни хрумна идеята да боядисаме в черно и кръчмето на баба Брайковица.

— Да ми кажеш нещо за Пенчо Георгиев?

— За Пенчо друг път. За един ден искаш много неща.

— Нищо не искам. Историята го иска. Ако сега не те попитам за някои работи, утре ще ги забравя.

Ламар омекна и се наведе над чашата, като подреждаше до етажерката на кухненската маса три-четири пакета цигари.

Той мълчеше. Явно бях попрекалил и реших да излизам. Взех си такето от закачалката и се обадих:

— Забравих да те попитам откъде ти хрумна да наречеш списанието си „Новис"?

— От името на печатницата ми „Ново изкуство".

— А името на печатницата откъде дойде?

— От тия, виенчаните. Егон Шиле след смъртта на Густав Климт образува група, която нарича „Ново изкуство", и на моите приятели това им беше харесало, а и ние нали търсехме нови начинания в изкуството.

Разговорът ни за този ден беше привършил.

12 октомври 1972

Звънях не веднъж на вратата на Борисделчеви, но никой не се обаждеше. Тръгнах си. На изхода на жилищната кооперация срещнах жена му Гина. Тя ме върна.

— Сигурно спи!

Отвори ми вратата и каза да надникна в спалнята. Той, завит с юрган, си отвори очите.

Една от темите за разговор тази вечер беше Ламар. Споменах на бай Борис, че Ламар ни е поставил задача да приготвим експозе за изказването му на конгреса.

— Този човек нещо издиша, Мишо, но това можеш да го направиш заради анекдота. Направи му един списък от млади поети, сложи вътре и Коста Павлов, да видим дали ще го спомене. Ламар е човеколюбив — продължава бай Борис, — той е от онези селяни, които не могат да бият добиче, когато оре, и на мравката път прави.

Поет ли е, умуваме ние.

Бай Борис каза, че е поет. Аз отвърнах, че може да не е голям поет, но Ламар може да бъде пародиран, а щом един поет се поддава на пародиране, значи е индивидуален и си има свой почерк.

— Това, дето казваш, ще си го запиша! — рече бай Борис.

— Ламар помни ли стиховете си?

— Не. Особено сега, в тая възраст.

— Памет е нужна на артистите — казвам аз.

— Запаметяването на излишни неща обременява и пречи — потвърди Борис Делчев.

— Не помня нито ред от свое стихотворение — продължавам аз — и когато пиша ново, мисълта ми не е отежнена от минали задържани образи. А Ламар ми е разказвал, че на седемдесетгодишнината му в Троян Ганко Славчев рецитирал цели два часа негови стихотворения.

— Аз бях там и чух този човек, дори го разпитах. Той също е от Калейца, но когато ги запаметявал, нямал представа, че Ламар е българин — считал го за чужденец. Обаче в стиховете му усещал троянската жила. . .

— Виждал съм у Ламар снимка на баща му, прилича много на Толстой, с дълга брада. Ламар не е ли приел от баща си своите анархистични настроения?

— Не! . . . Когато на младини работел в една банка в Троян, Ламар е дружел с анархисти. . . Но Ламар е мирен човек, не обича рисковете и е анархист само по настроение. Сега дори и това иска да заличи. . .

Казах на бай Борис, че майка ми ме е укорила, дето преди нещастието с Ламар сме се поотдръпнали от него и че не трябва да го оставяме да се затваря в самотата си.

Напоследък го посещавам често.

15 октомври 1972

Намерих Ламар в къщи. Седят с Драган в кухнята и мълчат. С него няма за какво да приказват. А навън е неприятно есенно време. Вали дъжд. Черешите в двора са окапали и едри жълти листа са постлали пътеката. Сред двора е стоварена голяма бъчва с лескови обръчи, но грозде няма, тази година го умориха дъждовете.

Сядам на стола в ъгъла между масата и вратата на кухнята и изваждам експозето с младите поети, които Ламар трябва да спомене в изказването си. Измъквам и други листа и се приготвям да записвам въпреки неудоволствието на Ламар. Много неща, казани между него и мен, са отишли по вятъра и затова нямам време за губене и за избор. През други вечери съм запаметявал това, което той е говорел, но дати и имена трябва да записвам. Предавам надолу неговите слова така, както той непринудено ги ниже.

— Чичо Лальо, най-напред да уточним родословното ти дърво.

— Оня ден ме посети Петър Брайков Будинов, бивш съдържател на „Копривщица", той също правеше родословни дървета.

— Защо му е било това?

— Хоби, както казват сега. Има родословията на Людмил Стоянов, на Гео Милев и на много други, които са посещавали кръчмата. Живее на „Огоста“ 8. Иди и го посети. Той е към осемдесетгодишен, но свеж. Преди да отидеш, звъни му на телефон 44-73-13.

— Добре. Сега си спомни своя най-стар прадядо.

— Най-старият е бил Петър Пончов, орач и овчар. От него излиза Лазар Пончов, който ходел с брада до пояс. Живял е до 110 години. От Лазар идва дядо Вълю Пончов, пчелар и овощар, имал четири деца. Най-голямата му дъщеря е Цона Вълюва Пончова, после по големина е Лалю Вълюв, на когото съм кръстен, след това е Стойно Вълюв Пончов и най-накрая баща ми Марин Вълюв, също пчелар и овощар, облагородявал дървета. Татю казваше, че нашите са дошли преди двеста години отвъд, което значи Южна България. Наричали ги „отвъдненци“. Аз имам един братовчед, синът на Стойно Вълюв, грънчаря, който се казваше Петър. При него ходех много често, защото беше любознателен, добър дърводелец, правеше мелници и имаше фирма, която наричаше „Вайсер Габер“, което значи Бял габър. И сега е жив в Ловеч и прави рендета. Някога работеше крака за немски столове, едни такива без облегалки. Беше си изработил сам библиотека, в която имаше и книги. „Анти Дюринг“ на Енгелс прочетох от тази библиотека. И за Аладин с лампата от „Хиляда и една нощ“ при него съм чел. Помня, че имаше „Миналото“ на Стоян Заимов, три тома. Той докара машини за мелене на „сърби гъз“.

— Това пък какво е?

— По нашия край тъй наричат шипките, които при меленето не трябва да минават през метални части, а той си беше изработил дървени за машините. . .

— Тая работа ми напомня за техническия гений на Миткалото.

— Аз съм ходил в Михалци. Ако ти падне път, иди! Там има часовник, изработен от Миткалото, дървен кръг. Сигурно стои още. Михалци е зад Павликени, като минеш Янтра.

— Кажи ми нещо за кръчмите. Къде се събирахте, когато дойде в София?

— За това съм ти разказвал неведнъж.

— При повторно разказване излизат нови неща

— През двайста година бях касиер на дружеството „Наслада“, което се намираше на „Мария Луиза“ и „Кирил и Методи“. За втори път с Гео ме запозна д-р Найден Шейтанов, който много тачеше Гео Милев. Найден пишеше по половите въпроси, а и драма написа — „Цървулиада“. Гео ходеше с капела, която имаше широка периферия, и много изкусно я извиваше, за да прикрива окото си. Облечен беше в полушубка, с лисича кожа на яката. Носеше

тръстиков бастон. По това време на мода беше да се носят бастони. И аз носих такъв цели пет години, докато ми омръзна, и го метнах зад гардероба, все ми заемаше ръцете. Гео беше по-нисък от мен, трътлест, крачеше патешки. Той единствен от завършилите школата за офицери не стана офицер, а го произведоха старши подофицер. Нашивките тогава бяха обшити с трикольорен шнур. На фронта една сутрин ординарецът му поливал, за да си измие очите, и шрапнел му избил окото.

— На кой фронт става това? И няма да се мръщиш, че те измъчвам.

— Ранили са го на Дойренското езеро. Там някъде между скалите имало бункер с подслушвателна станция. Гео е подслушвал какво говорят англичаните, нали знаеше английски. В полевата болница попада на немски лекар. Когато Гео дошъл на себе си, лекарят му казал, че ще го спасят. Шрапнелът му отнесъл половината череп. Гео беше як и изяждаше по едно ягне с кокалите. През деветнайста година отишъл в Германия, придружен от Мила, с която не са били венчани. Резали са от дебелите части на тялото му за пластичната операция. Той се сджонка (скара) с приятелите си, дето участвуваха във „Везни". На един Гергьовден, на негов имен ден, беше поканил на гости Емануил поп Димитров и Тодор Траянов. Чакахме ги дълго и не дойдоха. Седнахме само двамата, та изядохме половин агне. В Стара Загора Гео издаваше „Литературен лист" в издателството на баща си. Не беше разтурен, не хойкаше, но беше пробивен и напорист. В къщата до халите беше организирал изложба на модерни художници и за да знаят накъде да отиват поканените да я посетят, беше поставил на вратата надпис „Гео Милев — 77 стъпала". От тази изложба съм запомнил името на Хервард Валден,[46] редактор в немското списание „Дер Щурм". Гео говореше много за Валден. В „Дер Щурм" съм участвувал и аз няколко пъти. Бяха посветили цял брой на нашето модерно изкуство. Тутев се бъркаше в това списание и той ме предложил като „най-голям български модернист". Иван Тутев е от Стара Загора. Към седемдесетгодишен е. Но сега е търговски консул на България в Бейрут.

— Опиши ми обстановката, в която работеше Гео?

— Той беше бедняк. Взимаше по някой лев от преводи, но отиваха за списанието. Купуваше колбаси от Докузанови и това им беше най-отбраната храна. Децата спяха в леглото, зад един параван, върху който Гео беше изрисувал сърп и чук. Може и Хрелков да го беше нарисувал. В тясната стаичка имаше миндерче и една кръгла японска масичка, донесена след лекуването му от Берлин. На миндерчето седеше Мила, подгънала крака под себе

си и го слушаше, когато той ѝ четеше свое или преведено стихотворение. Тя беше много привързана към него. А и мене ме уважаваше много. След изчезването на Гео всички негови приятели от кръчмите потънаха някъде. Не можех да оставя тия две негови деца и им намерих по-евтина квартира на „Леге“, близо до моята. Моята Веса прибираше с нашите деца и Геовите — Бистра и Леда. Те израснаха като братовчеди.

— Кажи ми какво правехте у Геови, когато се събирахте там?

— Говорехме. Тясно беше. Идваха сътрудниците от „Везни“ Тодор Траянов и Емануил п. Димитров, но когато престана да излиза „Везни“, посещенията им оредяха. „Пламък“ беше ярко революционно списание, в което символистите нямаха вече достъп. Това го беше наложила новата редколегия. У Геови идваха освен Ясенов и Хрелков и Ушева, артистка, тя рецитираше превъзходно на немски Рихард Демел, а Гео се облягаше на стола и гледаше към тавана, за да слуша. Хрелков рецитираше Блок, а аз Верхарн по Геови преводи. Идваше и приятелката на Мила Вера Хусар, която беше известно време във Франция. Аз носех пиене от „Наслада“, че всички бяха безпарични. Веднъж нямаше пиене и Мила отиде, та купи една тенджера кисело мляко и го разбихме. Но с кисело мляко поетичното вдъхновение не се поддържаше.

— По време на Септемврийското въстание през двайсет и трета година ти къде се намираше?

— В Троян. Продавах в магазина на Весиния баща. Точно по това време малкият Мильо хич не го биваше и все мислехме, че ще умре.

— А по време на атентата в черквата „Св. Крал“ къде си?

— Случих се в София за малко. Ровех из печатницата и взривът я разтърси. Изпопадаха буркани с мастила, етажерката и без туй беше нависнала. Притаих се в галерията при шкафовете с оловни букви и зачаках. Съседите магазинери веднага задърпаха рулетките на дюкяните си. Разбрах, че мястото ми не е много сигурно. Бях близо до центъра. Когато се смрачи, притегнах си връзката, отворих прозореца на галерията, огледах добре улицата и като разбрах, че няма никой наоколо, слязох в долното помещение, вдигнах внимателно рулетката и се измъкнах, без да заключвам. Упътих се към „Панах“, но не знаех накъде вървя. По тъмно се прибрах при Тончо Цоневски, моя съдружник, на ул. „Марин Дринов“. Спахме заедно в леглото. Рано сутринта излязох да се мия на дворната чешма със сапун и кърпа на рамо. И както бях насапунисан, двама ми присвиха лактите назад. Влязоха в стаичката, разпраха дори възглавницата да търсят писто-

лет. До квартирата на Тончо се намираше пети участък, където тия дваминатa ме откараха. Като тръгнах, извиних се на Тонча, задето агентите разпраха дюшека му и не намериха оръжие. Изкачиха ме на втория кат и като минавах край килиите, видях моя приятел Антон Иванов, с който си пиехме ичкията в „Копривщица" и сме говорели да събаряме властта. На същия коридор видях и Христо Кабакчиев и Орест Георгиев с бяла брада, който четеше лекции по руска литература в университета, тогава се трупахме един върху друг да го слушаме, беше много сладкодумен. Първия ден ни набраха стотина души. Когато ме запряха, Тончо ми даде едно троянско чердже, та ме спаси от студа. На втората нощ изведоха Антон Иванов, Христо Кабакчиев и Орест на двора, конвоираха ги цивилни момчетии, които зареждаха пушките си нарочно срещу тях. Паласките си бяха запасали върху саката. От пети участък ни отведоха в училище „Константин Фотинов". Спяхме из класните стаи по чиновете. Оттам извеждаха групи по списъци. За възглавница използувах един кръгъл хляб, който беше се спекъл като тухла, и се завивах с Тончовото одеяло, като лягах зад пианото. Веднъж казах на Неделчо Бранев, който беше до мен, че мога да му отцепя от хляба половин възглавница. . . Всички викаха „Свърши се с нас, ще ни разстрелят!". От училището ни поведоха към Лъвовия мост, в Дирекция на полицията, където си мислех, че наистина няма да излезем от жълтата сграда. Десетина дни ме държаха, но не разбраха, че съм Ламар. Между полицаите имаше един от банката в Троян, който ме познаваше, но не ме издаде. Шеф на полицаите беше Пани Бичев. Питаше ме за какво съм дошъл в София. Казах му, че съм от Троян, че работя в печатничка разни некролози и покани за сватби. Отново ме върнаха във „Фотинов". По прозорците на училището се надигаха и надничаха разни жени и деца, търсеха близките си, но полицаите викаха по тях: „Затваряйте прозорците, ще стреляме!". В това училище видях и познати сред хилядата души, това беше Константин Сагаев, който се оплакваше на полицаите, че има болно сърце, и Неделчо Бранев, когото изведоха по заповед на Драголов. Много от хората не можеха да дремнат, толкова бяхме нагъсто. Но аз бях „добре" на сцената. Казах си: и да ни разстрелят, и да ни оставят, все ще трябва някъде да се спи. Освободиха ме по недоказаност. Размина ми се на мен. Дадоха ми бележка да се движа по улиците до полицейския час. Тръгнах по „Пиротска". Народът се трупаше към черквата да види „чудото". Стените от двете страни на улицата бяха облепени с некролози на загиналите в черквата. Това беше едно от най-големите събития през последните години. Докато стигна до джамията, стана седем часа

и ме срещнаха войници с ножове на пушките. Беше дошло време на полицейския час. Хората опразниха площада. Аз се опътих към Геови, срещу джамията, до халите. Като отворих вратата, Гео възкликна: „Ти ли си или е сянката ти! Ние мислехме, че вече си утрепан." Седнахме на масата и той започна да ми чете преводи от Маларме. В тоя напрегнат момент не оставяше поезията настрана и с нея си загина. Когато дойде време за лягане, постлаха ми до вратата в едно кюше. „Там ще спиш, че си пълен с въшки! Сутринта си надиплих дрехите и отидох отсреща на баня, там се и перехме. На пещаря дадох вързопчето да го изгори. Гео ми разказа, че при него идвали двама депутати англичани да го питат за злодеянията на фашистите и той им разказал всичко. Довел ги дългогодишният редактор на „Зорница" Маркъм. Някога Маркъм пристигнал в България да преподава в Самоковския колеж и останал. Аз укорих Гео, че наивно е казал някои работи, които ще го уличат утре, други ден. С Гео говорихме цяла нощ. Мила много се сърдеше, че той е разказвал на англичаните за поемата си „Септември" и че за художествено произведение бил осъден да плати двадесет хиляди лева глоба и една година затвор. След като излезох от банята, купих си гащета и риза. Напуснах веднага София. В тоя град ставаше опасно да се живее. Като пристигнах в Троян, Веса ми се възрадва, че съм се отървал от сътресенията здрав и читав.

— За смъртта на Гео как научи?

— В Трявна. Наши анархисти ми казаха. С неговата смърт нещо у мене се прекърши. Отвели Гео за справка. Мила и сестра му Мария го зърнали през първия ден на горния етаж на Обществената. По показанията на „Черния капитан" полицаите се опитали да горят труповете в пещите на парното, но те не били пригодени за това и кварталът се умирисал. Бесели осъдените по указанията на едно македонче. Зад гърба на този, когото разпитват, седнал на стол, имало халка на стената с прокарано през нея въже, дърпали въжето и. . . а бе, Мишка, защо ти трябват тия работи, остави ги настрана!

Ламар се беше уморил да ми разказва. А и много пъти го беше разказвал по повод и без повод и му беше омръзнало. Реших да променя темата.

Драган се е облегнал на печката и дреме над чашата, която беше поставил на ръба на топлото желязо. На чинийката съм му нарязал парченца от варен говежди бут, втвърден в хладилника като дърво. От същия този бут миналата неделя Ламар режеше за котарака.

— Чичо Лальо — питам аз — на каква основа беше връзката между Траянов и художника Борис Георгиев?

— И двамата бяха модернисти. Веднъж дойде в „Копривщица“ Хрелков и се развика: „Елате да видите какво чудо е пристигнало от Европа — художникът Борис Георгиев!“ Отидохме да видим картините му, наредени на един таван. Сега негови картини се пазят в Индия. Борис Георгиев беше благ човек, толстоист, повисок от мене, говореше тихо. За онова време минаваше за модернист, рисуваше нежни портрети, с ръка непипани. А Траянов беше елегантен, хубав и малко пълен, беше приятел на Гео и Мила. Имаше брат Асен — голям хитрец. По време на събитията през двайсет и пета година Траянов криел в квартирата си Христо Ясенов. Когато положението станало напечено, Траянов със заекване му казал: „Х-х-христо, н-н-немоя повече да те крия!“ А пред полицаите си признал, че го е крил, защото не можел да лъже. А иначе беше голям лъжец. От него си спомням стихотворението му „Струма“. Той и Иван Радославов, и Людмил (Стоянов) по едно време кудкудякаха в „Хиперион“ нито модерни, нито реалисти, либерално списание. . .

— Чичо Лальо, написал ли си нещо ново?

— Снощи написах едно стихотворение.

— А какво става с честването на седемдесет и петгодишнината ти?

— Отказвам се от такива дандании. Тоя път искам да съм близо до хората. Официалностите и банкетите ни отдалечават от тях.

— А орден?

— Имам от най-малкия до най-големия.

29 октомври 1972

Време слънчево, приятно, намек за традиционно хубава софийска есен. Взех дъщеря си и отидохме към обяд у Ламар да я снимам с него. Беше излезнал на терасата, препасал престилка, чупеше стари щайги за подпалки. Из двора се върти Драган и също върши някаква домакинска работа. Снимахме се взаимно. Ламар каза: „Чакай бе, защо ме снимаш с престилка?“ Каза го сърдечно. „Така си по-интересен“ — отговарям аз. По време на снимането търсеше слънцето и се шегуваше: „Научих се и да позирам, мама му стара!“ . . .

Вечерта отново го посетих, като предполагах, че ще дойде и Борис Делчев.

Стана осем часа, но критикът го нямаше още. Помислих, че не ми е прочел ръкописа и затова не му е удобно. Обадих му се по телефона. Гласът му писклив. До четвъртък щял да бъде готов, за да разговаряме. Нейсе. . .

Ламар донася от мазето едно розово мътно вино и се ядосва, че тази година дъждовете „утрепали" гроздето. Не беше в настроение, мрачен. На обяд вероятно е препил.

— Нещо ново да си написал? — питам аз.

— Нищо! Няма да пиша вече стихове!

Драган се обажда, облегнат върху печката:

— Ти от петнайсет години заявяваш това.

Дойде синът на Ламар Мильо да прибере дъщеря си Еси с колата. Ламар ги наблюдава през прозореца:

— Моята внучка се вози в лека кола, а аз някога се возех в корито по прашните улици.

— Е как! По улиците може ли да върви корито?

— Не бре. Нали на село, когато навиват основата на кросното на единия ѝ край връзват корито с камъни в него. Вместо камъните аз сядах в коритото и жените ме теглеха пò малко. Возех се с клатене. При всяко дърпане на кросното изминавах по една педя разстояние.

Това навлизане в детските спомени го поразвесели и се отпусна. Започна да разказва за овчарлъка си и за пасене на говеда, които въртели все край реката, та да гледат жените, когато перат как си навиват нагоре полите.

По едно време Ламар се покачи на стол да търси нещо над бюфета и както ровеше, една голяма снимка, закачена на стената, се откачи и събори буркани, пълни с липов чай. Буркан се счупи и парчета от стъклото се пръснаха по пода. Извадих от рамката цветната снимка на хижа „Амбарица".

— Изхвърли тая снимка навън!. Защо ли съм я окачил на стената. Отиде чая на Крачун. Няма какво друго да му давам за пиене.

Оставих снимката в антрето. Тя му беше спомен от многото изкачвания до хижа Амбарица. Но сега и тя му беше дотегнала вече. Планините се бяха отдалечили доста от него. Като влезнах в кухнята, той се беше загледал в празната стена и се чудеше какво да постави на мястото на снимката.

— Мишка, вземи и премести бакърената тепсия върху средата на шкафа. Е, това е по-добре от снимката, грее като слънце!

Тази вечер наистина беше трудно да се разговаря.

Към осем и половина пристигнаха Борис Делчев и Крачун[47] Павлов, тръгнали да се разходят.

Настанихме се в голямата стая около кръглата маса. Не зная за какво точно започнахме да спорим, струва ми се за трудовете на Васил Златарски. Борис Делчев се разпали и заговори, че Златарски е добър историк, но стилът му бил тежък. Ламар слуша, слуша и току подвикна:

— Мнаго философствуваш, бе, Борисе!

Борис Делчев прекъсна думите си и подкани Крачун да стават, че път ги чакало.

Разбрах защо си тръгнаха рано. Останахме отново сами и се прехвърлихме в кухнята при Драган.

— И за какво дойдоха, да пита човек, да пият по една глътка вино. Борис не оставя човека на мира, ами го е повлякъл да набира километри, маниак на ходене.

— Какво търсеше върху шкафа, та събори снимката? — питам аз.

— Търсех гъби, но като дойдоха Крачун и Борис, забравих какво търсех, исках да ги пусна в чорбата, а тя увря и без тях.

Драган едва се държеше. Ламар му крещи и му казва, че докато ние сме стояли в стаята, той пиел в кухнята на екс. Тръгна да си отива, като ме канеше и мен, а Ламар вика по него:

— Остави Мишката и си върви. Ако паднеш край игрището, той, като се прибира, ще те намери.

Ламар също се беше наредил. Очите му бяха мътни.

Казвам му, че идващата неделя искам да го снимам заедно с Борис Делчев.

— Тая работа няма да стане, Мишка. Не ги обичам тия работи!

26 ноември 1972

Отново е неделна вечер. За една нощ падна две педи сняг и по прекия път трудно се придвижвам към Ламар. Вятърът е нахвърлял преспи. Под снега е меко и кишаво. Електрическите крушки, накичени по черешите на Ламар, светят между оснежените клони като в приказка. Щом светят, значи стопанинът е в къщи. Между двата високи чимшира се червенее варелът с нафтата. Като минавам край него, все си спомням, че веднъж му бяха задигнали варелите, а и не само тях, бяха измъкнали из пантите външната чамова порта. Котаракът го няма на прозореца и отвътре никой не разбира, че се приближавам. Потропвам на стъклото, Ламар махва с ръка да влизам.

Драган е като предмет в кухнята. Хората могат да влизат или да излизат, минават покрай него, той не разговаря с тях, тъй е предупреден от Ламар. Пият мътно вино. Споменах, че виното е нечисто, и Ламар се навъси:

— Много си нахален, Мишка. На чуждо кусур не се намира!

Започнаха приказките. Зная, че за Драгалевци няма написана история и споделям това. Оказа се, че не е така, някакъв адвокат е писал книга за това село край София, както и синът на генерал Ковачев Михаил. Това е същият този Михаил Ковачев, който има изследвания за Хилендар и е издал трудове за Драгалевския манастир и за Света гора.

За него Ламар разказва доста цветисто:

— Мишо Ковачев пишеше и оправяше трудовете на патриарх Кирил, с когото си пиехме виното в Драгалевската му резиденция. Синът на генерал Ковачев е беден човечец и живее в къщата на една циганка вдовица. И сега е жив. Преди две години получих писмо от него. Като ме види, радва се като дете. Веднъж го попитах има ли си дрехи. Каза ми, че си имал, ама гледам гащите му съдрани. Отидох в магазина текстилен в центъра на селото, при Любка, и я питам има ли едни дънки като за Мишо Ковачев. Тя намери. И го премених в ковбойски панталони. Исках му историята на Драгалевци, не ми я даде, не можел да я намери. Много обичам да давам пари на хората, да се радват, ама да ги гледам, когато се радват. А след това, като остана и аз без пари, се чудя защо ги раздавам, като с това беднотията няма да се оправи. Тоя Мишо Ковачев имаше много интересни стихове и ги печаташе в „Църковен вестник". Свиреше на цигулка и на пиано много вдъхновено, но вместо да се хване сериозно с изкуството, Йордан Иванов го насочи към изследователската работа и човекът се забатачи в попски дела. Беше превел голяма част от Евгений Онегин. В Хилендарския манастир Мишо открил руския поменик на българските царе. Стаята му е пълна с икони, но наследниците му ще ги разграбят.

— В Драгалевския манастир има паметник на баща му.

— На генерал Ковачев има наименована улица в Драгалевци.

— Преди малко каза, че имало моменти, когато не ти стигали парите. Не ги раздавай тогава.

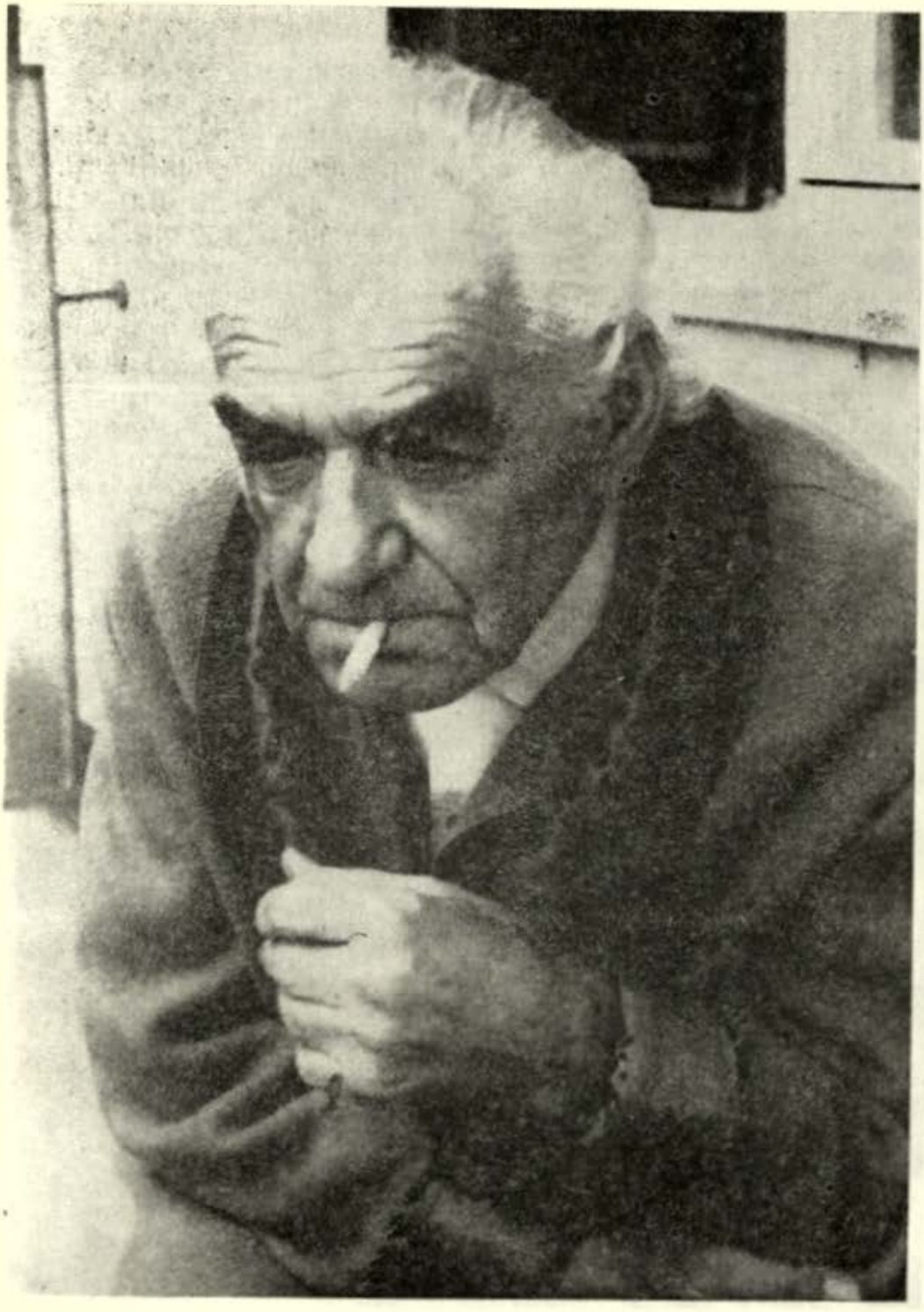
— Не е до раздаването, Мишка. Веднъж срещам Александър Оббов. Попитах го как е и стигат ли му парите. Отговори ми: „Задник, през който са минавали орехи, лещници не може да задържи!"

— А какво значи тая поговорка „Въшлив е от пари!"?

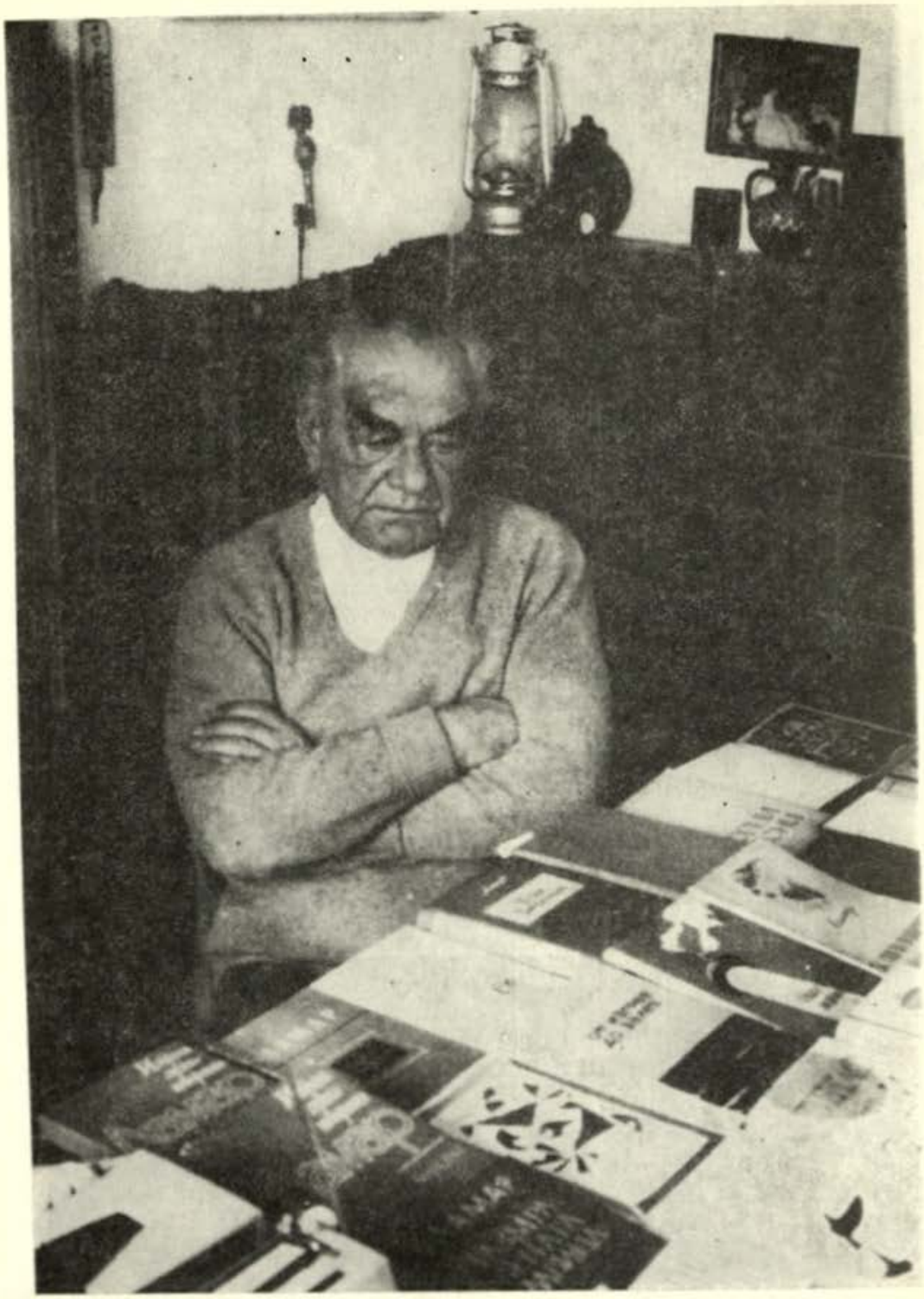
Ламар започна да се смее. Никога не бях го чувал да се смее тъй високо на глас.

— Когато бяхме на фронта, въшките от кожусите си почиствахме, като ги мятахме върху мравуняците. Мравките ги отнасяха до една.

— Кой ви научи на тая работа?

Ламар в Правителствената болница в Лозенец,
след отравянето. Юни 1972 г.

Ламар в своя кабинет пред наредената на бюрото му негова литературна продукция. Януари 1973 г.

Ламар и Михаил Тошков пред Ламаровата вила в Драгалевци.
Ноември 1972 г.

Ламар и Ахинора Тошкова, Ноември 1972 г.

— Един овчар. Друг не може да измисли подобна работа. Селянинът е много хитър и много стиснат, защото когато оре, си стяга задника. Веднъж пиехме в кръчмето над гробищата, до моста под черешите, и синът на Вальо донесе някакъв голям клопатар, дето са го слагали на говедата. Казах му да ми го даде и момчето ми го даде. На другия ден баща му дойде в къщи да си търси клопката. И нали е шоп, турил на лакът едно брадве, за страх. Като че ли отива в гората да сече дърва. Дадох му клопката. С шоп на глава не можеш да излезеш. От тази история написах фейлетон и го дадох в „Стършел", за което ми платиха осемдесет лева.

— Значи от тая клопка все пак си спечелил нещо?

— Но селянинът загуби, че го черпех от време на време с вино. Шопите тук са печенеги, гледай им вратовете — заоблени, без длабове. Тукашните жени пият повече от мъжете си, но ги кълнат край кръчмата, казват „В гроба да не се вмиришеш!". На чисто кълнат. И пият една воняща ракия от зънки. Драгалевци си има манастир, в който е зографисана жената на Радослав Мавър, и Бояна си има черква с портрета на Десислава, но Десислава не е шопкиня и това личи не само по името ѝ, а тая, драгалевската ктиторка, си е цяла шопкиня.

— Чичо Лальо, когато се пресели да живееш тук, Драгалевци такова ли беше на вид?

— Тогава нямаше тия високи къщи, а едни клекави, скрити зад каменните зидове. Минаваш и не знаеш откъде ще прехвърчи камък да те олющи. Нали помниш дървените мостове, камион не смееше да мине по тях. Тогава ми се пълнеше душата, че ходех посред пътя и пеш отивах до центъра на селото, а по пътя конски тор и овчи бърбонки. Сред мегданя имаше голям бряст и чешма с два чучура. Там седях и пиех вода с бакърено кепче и гледах хорото. Всяка неделя правеха сватби и жените кудкудякаха по булката: „Това е булка! Тънка и стъпа на пара." Сега и тукашните се научиха и очите им бият на дебело, че тънкото е остъргано от работа.

— Голяма ли е разликата между троянските и софийските села?

— Обичаите навсякъде са старинни, езически и свързани с християнството. Попът откача иконата и повежда хората да обикалят имотите. Овчарите си имат едни обичаи, полендаците — други. И да ти кажа Мишка, там където с труд се вади хлябът, хората са пестеливи и много често стиснати, че трябва да има и за други дни. По тия неща си приличат всички селяни. Разликата е в това, че ние по нашите села сами си правехме театро, а тукашните ходят в столицата да гледат голям театър отвън и не влизат никога в театър. Нашите по-лесно влязоха в кооперативите, а тия тук

се опъваха, че по-удобно им беше да бутнат отстрани на магарето две гюмчета с мляко и да отидат чак до София, за да тропат на господжите да слязат за прясно овчо. Но и тия посвикнаха. Само говедата им не можаха дълго време да се научат на общо и вечер притропваха на познатите порти. А върху гърбовете им се стоварваха тоягите на агитаторите, че селяните ги хващаше жал, като гледаха слабите добичета, и анатемосваха кмета Нако Илков, който не изтрая на този висок пост дори седмица.

Драган се обажда:

— Против кооперативното се беше разбунтувал и бикът.

— Пресече му се маята — добавя Ламар — и кравите не можеха да зачеват. Докторът с велосипеда, Иван Иванов, се видя в чудо и не знаеше как да я кара по социалистически. Не можеш да го разбереш тоя човешки свят. Отивам в стопанството да търся агне, а тези от „горния двор" ми предлагат овца, толкова слаба, че минаваше за агне. А по същото време Тантарата си пасеше петте овце по слоговете и бяха станали едри като говеда. Имаше някаква тайна в това.

Драган се смее и сипва от мътното вино:

— По онова време Ламар събра една торба подкови от умиращи коне и говеда и ги накичи всички пред вратата си.

— Събрах ги от стопанството. От лежане подковите на конете бяха ръждясали и падаха, а и ковачът саботираше. Той и да искаше не можеше да подкове събраните на едно място коне.

И тъй приказката ни стана сладка, но времето тече, а наближава и онова време, в което Ламар трябва да седне зад машинката си и да започне да прозвънва звънчето.

6 декември 1972

Никулден. Преди няколко дни се уточнихме с Ламар да отидем към Алеко на Витоша, за да избягаме от мъглата, която е легнала над Драгалевци. Отивам при него, за да разбера къде ще се срещнем сутринта, но си нося молив и хартия, защото имам намерение да записвам имена.

Започнах разпит на Ламар и Драган — да ми съобщят кои са най-старите хора в Драгалевци, които биха могли да ми разкажат някои неща из историята на Драгалевци. Като споменах това, Ламар се сети:

— Вчера погребали Мишо Драгалевски (Михаил Ковачев), отнесли го в централните гробища, имали място, откупено от баща му. Тоя човек беше здрав, бе, хора. Ха да пийнем за бог да прости!

Ламар отля от чашата вино в пепелта на печката. Тази новина изненада и мен, тъкмо се канех да посетя този човек. Новината беше дотук. Тя не развълнува никого. Аз поех задачата, за която бях дошъл. Драган и Ламар започнаха да се препират кой от селото е най-подходящ за разпитване. Измежду многото шопи стигнаха до някои имена, които ще спомена, както хаотично съм ги нахвърлял на листчето:

— Петър Ваташки — казва Драган.

— Не е жив вече—отговаря Ламар и продължава да мисли, подпрял лакти върху масата. — Умря човекът. Беше баща на Митко Ваташки. Дядо Петър трудно влезе в стопанството и после си изплакваше мъката с гроздовица. Влезе в кръчмата на площада и си поръчва чаша гроздова. Момчето младо и не ги познаваше клиентите си още, а дядо Петър му казва, в чашата има косъмче, махни го. Момчето вдига чашата към електриката и отвръща, това не е косъмче, а мярката. Защо тогава не си напълнил чашата до мярката, закача го Петър Ваташки. Дядо Петър беше от мъдрите люде и му беше мъчно за кооперираните добичета. Но аз казвам, щом е умен, той винаги ще се сдобие с добичета, за глупавия е лошо.

— Ламаре, я кажи за кратуната — обажда се Драган, — за кратуната на чешмата.

— Тая кратуна се спука от леда, тъй като дядо Петър Ваташки посъветвал селяните да я резнат не по хълбоците, а на шийката. Дошла голямата драгалевска зима и чучурите на чешмата започнали да плюят лед. Отишли жените да наливат вода и видели кратуната спукана. Тогава запроклетисвали дядо Петър, че не знаел къде се резва кратуна.

— Тия хора все живи ли са?

— Ти, Мишка, докато ги намериш, ще измрат и останалите, че тояжките вече са им много обелени.

— Йордан Хаджиин — предлага Драган. — Той е сладкодумен, но трябва да го хванеш на чашка, иначе не разказва. Може и Йордан Механджийски, до касапницата.

Ламар си припомня:

— Механджийският имаше кръчма, дето е днес аптеката, и докарваше вино от Карамусал и Ветрен. Тук вино не могат да правят, а той беше майстор на телешки глави в шкембета. Такова царско ястие не се яде с ракия, както правят тукашните — ядат печено и го наливат с воня. Механджийският приготвяше и шкембе чорба, да си оближеш пръстите. Като премислям сега, той доносяше памидово вино, което според днешните разбирания не е от най-доброто. Виното подкарва на любов човешката душа. Драгалевчани, като тръгнат към манастира да се черкуват, носят в

джебовете си шишета със зънковица. Когато се връщат по тъмно, стават по-храбри и пò им е топло от хладния Пашабунарски вятър. Още се говори за Иван Търнин, че като се връщали от манастира, наврял една жена в драките, и оттогава жените си спомнят за това велико нещо и оприличават всички руси деца в селото на Търнин. Но нали човек живее за една слава, да му се чуе името. То и ние, поетите, се джонкаме за това, но няма кой да ни навре в драките.

Двамата продължават да си припомнят имена:

— Гьоре ковача.

— Добри Кюркчийски.

— Я, най-добре да хване Иван Циков.

— Абе, тоя Иван Циков не е ли брат на Коце. Разбира се, Коце е стар комунист. Ще разкаже някои работи.

— Коце Кукулийски беше.

— Я, най-добре да се допита до Вучковите, Сандо и Найдо, те са братя.

Питам, други пишеши в Драгалевци освен Ламар няма ли? Бай Драган споменава Тодор Генов, а Ламар казва, че Тодор идвал само на почивка.

— Но, Борис Ангелушев, да! Той живееше тук. Иван Радославов също живя около две години у онази, Балабанова ли беше?

— Няма ли свирджии в Драгалевци? — питам аз.

— Ако е имало свирджии — отговаря Ламар, — щяха да оставят и разсад. Когато правеха сватби, викаха музика отвън. Тук не са музикално племе. Разпитай и Муклез — Димитър Стоев. Той е прост шоп, но ще ти разкаже истории.

— За Драгалевци е писал Икономов, беше адвокат, къщата над аптеката е негова — подсеща се Драган.

— Старата кръчма, дето е в центъра — обяснява Ламар, — беше на бай Пенко. Той ходеше с бяло вълнено джубе, с бяла риза. Продаваше виното в бирени чаши. А над манастира, дето е височинката, имаше голям орех, той изсъхна, там също имаше кръчма, където се отбиваха и Александър Божинов, и Борис Вазов.

— И Елин Пелин е идвал там — добавя Драган, но Ламар го засича:

— Стига с тоя Елин Пелин. Кога пък го видя да идва!

Аз подхвърлям, че интересни изследвания за селските нрави е правел Иван Хаджийски. Ламар го познава и се изказва с доброта за него:

— Откъде му хрумна на Хаджийски за това нещо. Не го знаех за творец. Богатско момче. Баща му беше дюкянджия, а ядеха качамак като мене. От „Цънкарската махала“ беше.

От дума на дума източниците за историята на Драгалевци се изчерпаха и отново стигнахме до Гео Милев.

— Първите мои стихове — започна Ламар, — които прочетох на Гео, много му харесаха и той ги отпечата във „Везни".[49] А онези от „Арена" Гео искаше да ги публикува в алманаха „Везни", но не му ги дадох, защото Филип Чипев пожела да издаде книжка и ми издаде такава в 303 екземпляра като библиографска рядкост. Иди я намери сега тая книжка. В нея имаше седем стихотворения за тесен кръг читатели. На „Арена" художник беше Иван Милев. Гео го откри в една изложба в някакво родопско село. Той беше от „неомодернистите", наречени не тогава, а после. Аз тия работи съм ги писал някъде. И сега ще ги впиша в спомените си. Всяка вечер трупам по четири-пет страници.

Като знаех дългия и разнообразен живот на Ламар, запитах;

— Хиляда страници ще има ли?

— Къде бе! Двеста страници. Иди и вземи от бюрото да прочетеш нещо!

Стигнал е до 46 страница. Поставил е написаните листа в бяла папка от рисувателен лист. Отгоре е написал „Битие. 13 ноември 72 г. Ламар".

Значи започнал е нещо като спомени.

Изгубих желание да го разпитвам и записвам повече, но си казах: „Неговото си е едно, а моето — друго!"

Отиде да храни котарака. Дълго време старият котарак не се връщал и напоследък се прибрал, но сляп. Не вижда вече. Младите му изкарали очите.

— Който скитосва на стари години, ослепява! — казва Ламар.

Това става повод Драган да разкаже, че за пръв път ходил при жена в публичен дом във Велико Търново. И когато запитвам Ламар няма ли такива приключиния, той каза:

— Имаше едно такова заведение в Свищов, на брега на Дунава. Наши момчета от училището ходеха направо там, спестяваха си пари. Един ден аз полюбопитствувах, отидох до входа, но се отказах. Бях много скромен и скромен си останах до днес. Не мърсувах.

Уточнихме се с него на другия ден сутринта да го чакам на площада.

7 декември 1972

Мъглата се вдигна високо над Драгалевския манастир, но под нея е сиво и на площада е студено. Днес Ламар е получил пенсия и затова е решил да се разходим.

Чакам го на площада в уговореното време, а го няма никакъв. От пощата излезе Драган и ми каза, че Ламар ме чакал, но се запилял нанякъде. По едно време се зададе откъм текстилния магазин, купил един топ розова трикотажна материя. За пердета я купил. Остави плата в колониала и зачакахме рейса за Алеко. На главата си беше поставил таке, облякъл тъмносиньо шушляково яке, черен ластикотинов клин, ръкавици и скиорски обувки с четвъртити бомбета.

През площада премина джипката на спасителната служба над хижа Алеко. Ламар им махна с ръка и те спряха да ни вземат. Познаваше всички. Момчетата се смееха на техен колега, за когото Ламар написал фейлетон в „Ехо" и го нарекъл „Стефан дерибея". Сега всички горе го наричали така. Колата беше натоварена с тухли и ние трябваше да се излегнем върху тях до други двама души. Аз се изтегнах в края, Ламар се навлече по средата и краката му попаднаха върху моите. При това положение започнахме да изкачваме Витоша.

Минахме мъглата. Горе — слънчево, приятно. Но от друсането се схванахме. Джипката спря пред павилиончето на Лазар, а аз не можех да си мръдна краката. Хора малко, тъй като беше делничен ден. По стръмния склон на „Стената" тренираха скиорите на „Академик". Със себе си носех и фотоапарат.

— Трябваше да вземем един чифт ски — споделям аз.

— Къде ще ги мъкнем в това пътуване. Ски се носят на лека кола, иначе се превръщаш на хамалин за едно удоволствие.

— Можем да вземем едни от гардероба.

— Моите обувки не са за такива ски. Тук всички карат с автомати, всичко стана модерно, а едно време хората идваха и се пързаляха с галоши и шушони.

Обадихме се на Лазар от павилиона. Ламар го попита, къде може да намери ски с щраймери. Продавачът му каза, че имало някъде из склада едни забравени от някого. Все пак ги взехме, колкото да си направим майтап. Минахме над „Щастливеца" и по пътеката се изкачихме на платото. Ламар се задъхваше и спираше често, а слънцето печеше приятно. На платото е почти равно. Свалих ските и с големи усилия успях да ги нагодя на обущата му. Ските не бяха мазани отдолу, не бяха удобни, но Ламар, като се изправи на тях, се поосвежи и се зарадва, че сме ги пригодили. Казах му, че ще го снимам, като се спусне, но той се възпротиви:

— Няма да ме снимаш, не искам циркове!

Отказах се от намерението си.

Той тръгна по лекия наклон доста разкрачен, за сигурност. Към кола с табелките, който беше потънал два метра в снега, се

опита да направи завой, но не успя и седна. Аз притърчах и откачих обтегачите. Взех ските и тръгнах нагоре. Зад мене Ламар говореше:

— Завой се взима с рало. Едно време ги правех тия работи, но краката ми нещо са се стегнали и ме болят. Мисля, че това ще е последното ми качване със ски. Тромав съм станал. . .

Спряхме отново на височинката. Под нас в снега е скрит каменливият път за Черни връх. Аз бях обул едни високи ботинки и дълги, прави панталони. Носех шлифер, подплатен с кожа. Хвърлих шлифера и навлякох ските. Трудно вървяха, тъй като и снегът не беше отъпкан. Стигнах до табелите и свих встрани. Тръгнах отново нагоре. Ламар ме гледаше с нескрита усмивка:

— Мишка, не сме се екипирали за такива работи, но в ресторанта ще им покажем, че сме добри.

От мястото, на което се намирахме, се виждаха добре скиорите, които слизаха от лифтовете и се спущаха надолу. Беше чудна кристална тишина и Ламар се възхищаваше на величието на природата:

— Велико е притеглянето на планината и човек все нагоре върви, сякаш го дърпат с въже. Като малък все мечтаех да се изкача на Амбарица и Купена. Мислех, че оттам ще видя България, както я учехме по картите. А тя, Стара планина, започваше да се въздига от баирите на нашето село. Но ме натисна селската работа, че тате беше призван да вземе участие в Балканската война. Ето, това е планината, хубава, когато има хора по нея, и страшна, когато има вълци, а сега вълци има само в зоологическата градина и осмърдяват квартала.

— Любовта ти към планината още от село ли е дошла?

— Това е вътрешно състояние на човека. Има хора, родени в града, а обичат планината, а има и такива, като нашите драгалевчани, които живеят до дивотията, но никога не са се изкачвали по̀ далеч от манастира. Но когато построиха „Щастливеца“, драгалевските жени веднага се приспособиха към кухните и пералните на големия хотел. В Европа има селища, които живеят само от съществуването на големите хотели по планините. В нашите хотели, които са по планините, месото им го носят вмирисано отдолу, а и млякото им е такова. Още не ги разбираме тия работи.

— Някога за хората Витоша е била страшна планина.

— Планината е била страшна и доскоро, че вълците са слизали чак в Лозенец, а там бяха стадата и кошарите на много селяни. Празнували са хората и седмица за вълците, курбани са правели да ги омиротворяват. Седмия ден наричали за „куциьо вучлек“.

Той бил последният вълк от глутницата, който бил куц, но най-страшен. Можеш ли да омиротвориш гладен вълк!

Тръгнахме надолу към хотела. Аз предадох в гардероба старите ски и оставих на момчето един лев бакшиш от Ламар. „От Ламар да му кажеш — настоя той, — дето синът му е директор на тия големи хотели."

Синът му наистина беше един от зам.-директорите на „Балкантурист".

В гардероба на ресторанта двама души в ливреи стоят и причакват посетителите. Единият каза високо на другия:

— Тия двамата са големи хора, ще ги обслужваш добре! — Сиреч, тия дават бакшиш. За тази цел Ламар беше развалил по двадесетина стотинки три лева. Край него и аз минах за „голям", въпреки че бях дошъл на „Щастливеца" с оръфани дрехи. Носех на главата си сива гугла и имах вид на Стамболийски, както казваше на смях Ламар.

В тоалетната жени ни подават книжни кърпи за бърсане на ръце, Ламар щраква двадесет стотинки на масичката.

Влязохме в ресторанта. Каза ми, че обичал да сяда на втората маса вляво, да вижда Резньовете и да го пече слънцето. Наистина изгледът беше удивителен, а слънцето пробиваше през найлоновите завеси.

Ядохме, пихме и накрая Ламар извика момичето, което ни обслужваше, като предварително ми каза, че „всички тия момета са от селата", дошли тук да търсят препитание, че били простички, но се „отраквали" и след това нареждали на служба в горското и бащите си.

— Ти откъде си, моме? — запита я Ламар.

— От Дрен съм, зад Плана.

— Виждаш ли, Мишка. А колко ни е сметката, бе пиле?

— Осем лева.

— Хвани си девет лева, да пиеш едно от онния разбърканите питиета от Ламар. — И остави десет лева на масата.

Момичето почисти и ние останахме да си допушим цигарите. Наблюдавах очите му, потънали, сивозелени, каквито са моите. Казват, че човек, като остарее, и очите му изсъхвали. В очите на Ламар не може да се види оня блясък, който е характерен за чернооките. Неговите очи са меки, добродушни, но в тях се чете и хитрина, и лека ирония. Иронията се крие само в очите му, но пред хората не я проявява с думи. Той не обича да се подиграва. За него всичко на този свят е естествено. И глупакът си има свое място в него, както и умният. За него природата е „най-големият коректор на човешките злини".

В характера му няма нищо разпиляно. Обратно — той е човек на системата, на реда, на йерархията. Обича, когато остави някъде предмет, да го намери на същото място.

— Аз, Мишка, харесвам силните натури. Не тия, дето са силни на гърба на другите, а тия, които и сами в природата могат да се оправят веднага. Могат да си насекат клони и да си направят колиба и от земята да намерят прехраната си. Не обичам скъперниците. Това са хора, ограничени духом. Душата им е пробит цървул, а животът им огромен мех, който се разтяга безкрайно. Аз обичам да раздавам пари, след като докарахме нещата до там, че парите да носят радости на хората.

Излизаме от ресторанта и се вмъкваме в павилиончето на Лазар. Вътре мирише на кебапчета и е натъпкано с хора — работници, шофьори, кондуктори. Тук Ламар е в стихията си. Отприщва му се и позьорската страст. Взима пакети цигари от рафтовете и раздава на работниците, плаща яденето на шофьора и кондуктора, с които ще пътуваме надолу, купи им и по една консерва, една даде и на мен, купи цигари на група войници, които зъзнеха отвън и след това каза на Лазар:

— Като си излеза, обясни им на момчетата, кой ги е дарил!

Когато се смъкнахме в Драгалевци, беше много доволен от разходката и каза, че при другата пенсия, ако е слънчево времето, отново ще се качим нагоре.

17 декември 1972

С Борис Делчев направихме голяма разходка от Лагера към Горна баня, оттам за Бояна и се спуснахме към Драгалевци.

В 3 часа тръгнахме, в седем бяхме в Драгалевци и влязахме у Ламар.

В писането на своите спомени Ламар е стигнал до шейсета страница. Бай Борис поиска да прочете някоя и друга.

— Остави тия глупости! — опъва се Ламар. — Най-напред ще ядете и тогава.

Върху бюфета се вижда изпечена говежда глава. Бяхме премръзнали и чорбата от шкембе ни постопли. Бай Борис пламна като въглен.

Донесох от „кабинета" на Ламар „Битието" и започнах да чета. Когато прехвърлих две-три страници, Борис Делчев подхвърли:

— Ламаре, тия работи се печатат посмъртно, така че можеш да пишеш за всичко свободно!

Ламар го погледна раздразнен и повиши тон:

— Можеш ли ма. . . . . — изруга Ламар, — посмъртно!. Аз ще живея 250 години. От издателството ми обещаха контрактация за това нещо.

Като пийнахме някоя и друга чаша, Ламар се разбъбри и не искаше да ни освободи, докато не си „изприкажем приказката". Говореше за фронтовите истории. Не мога да запомня имената на градовете, но действието става в Сърбия.

— Аз бях поручик и Джон (художникът Георги Попов) беше поручик, по-голям поручик от мен. Пристигнахме в Белград и някъде около площад „Теразия" ни намериха квартира у една вдовица с дъщеря. Вечерта влязахме с Джон да спим в стаята и щракнахме ключа. Военно време, всичко става. Сутринта излизаме да се мием и момичето през смях ни казва: „Ама, вие снощи се заключихте!"[52] В Унгария, в някакво салонче, където танцуваха и пиеха руски ванки, някакъв техен капитан извика: „Пришел болгарский генерал!" Всички се опънаха, станаха от масите и ни направиха място. Аз имах шапка, подобна на генералските. Минавам, а нашите хаймани ми отдават чест. Най-напред се опънал Джон и ме следи с поглед. Сядам аз до един руски майор, вдигаме чашите, чукаме се и се радваме, че сме живи в тая война. Той отпие от чашата и погледне към пагоните ми, очите му мътни, но се проясняват и ме пита:

— Вы генерал?

— Не генерал.

— На пагоне есть черта!

— Есть.

— Ето значит поручик.

— Поручик, точно.

— А зачем отдавали вам честь?

— Потому что уважают меня.

Ядоса се тоя ванка, стана скандал. Бил преподавател в академията „Фрунзе" и никой не го е лъгал по военни въпроси, а сега го излъгали. Аз блъскам с юмрук по масата и му казвам кой му е крив, че ме е взел за генерал. Той стана и си отиде. Вдигнаха се и другите. А ние имахме с нас и радиокола, от която прекарахме говорител с шнур и си пуснахме музика. По едно време при нас дойде тяхното момче, което ме произведе генерал, седна при мене и започна да се радва на игрите ни. Когато всичко свърши, платихме, събрахме помежду си седемнадесет хиляди динара и оправихме всичко, а руснакът ме гледа и се смее:

— Пили?

— Пили!

— Танцевали?
— Танцевали!
— И всё платено?
— Платено!
— Как на войне! — завърши той и си отиде.

Толбухин беше издал изрична заповед по целия фронт каквото се консумира или пие от чужди магазини, да се заплаща и строго гонеха онези, които мародерствуваха. По едно време докараха Емил Манов, уж да ми бъде в помощ, а гледам — те се събират с Иван Мартинов и някои други и си шушукат. Разбрах, че Манов е изпратен да контролира нашата дейност. А Радой Ралин си носеше едно юрганче. Зиморничаво беше момчето. Веднъж Станимир Лилянов набарал юрганчето и си завил краката. Радой писна, че щяло да му мирише на крака.

По-късно в един от разговорите ни с Емил Манов засегнах и въпроса за „контролирането".

„Бил е прекалено мнителен — обясни Емил Манов. — Веднъж пътувахме заедно със Стаматов към Пейч в една кола. Спомням си, че Стаматов умееше да шофира. Пътувахме към фронтовата линия, която Стаматов търсеше върху картата с пръст, а ширината на неговия пръст, нанесена върху картата, се превръщаше в километри бойно поле. Докато пътувахме с него, през цялото време ме занимаваше с Ламар. У артиста се беше наслоила страшно много неприязненост към командира на пропагандната рота и се стремеше да го очерни по всякакъв начин. . ."

По този повод имах разговор и с Иван Мартинов, който също подчерта мнителността на Ламар:

„Емил Манов имаше чин майор и дойде като политически командир на Пропагандната рота. Той стоя около месец и се върна обратно. Не си спомням да сме говорели по адрес на Ламар или да сме го контролирали. Като комунисти сме се събирали да решаваме някои въпроси, което беше естествено. В случая Ламар е проявил мнителност. . ."

Ще се върна отново към беседата ми с Младен Исаев, където се засяга започналата свада между Ламар и Георги Стаматов.

„. . .За фронта тръгнахме пред Нова година с петнайсетина коли — камиони и леки автомобили. В една от колите се бяхме настанили Ламар, аз и художникът Джон Попов. Ламар имаше чин поручик. Аз нямах никакви пагони и бях обикновен редник. Артистът Георги Стаматов имаше чин капитан и считаше, че стои по-високо по чин и длъжност от Ламар. Стаматов беше властен човек и много театралничеше. Разривът настъпи, когато преминахме Костинброд. Тогава Стаматов заяви на Лальо:—„Оттук нататък аз поемам командуването на ротата!" Ламар взе тези думи на шега и подхвърли една псувня, макар че на Стаматов не му беше до шега. . ."

По-странични наблюдения върху „разправията" има Иван Бурин, но неговите думи осветяват зараждането на тая свада, която дава отражение над хората от цялата културна рота:

„Бяхме на югославска територия — говори Бурин, — студ беше сковал земята. Спряхме на почивка край някаква река. А беше чудесна зимна картина. Реката заледена, а по дърветата скреж. Забравихме тежестта на войната и направихме една разходка, да се поразтъпчем и разведрим. Спряхме

като онемели пред полегнал в корена на една върба човек в зеленикава униформа. Сякаш се беше навел над нещо. Побутнахме го, беше замръзнал. Убит в боя и изоставен. Като се върнахме, разказахме видяното на Ламар и Георги Стаматов. Те двамата си размениха думи, че вече се срещат усложненията на войната, с които ще трябва да се сблъскват крехките артистични души. Това ги подсети да проведат някакво бойно учение, за да бъдат подготвени за евентуална среща с врага. Стаматов, като по-старши по чин, заповяда да се проведе учението, а Ламар гледаше на неговата заповед с присмех, това нещо му се струваше несериозно. Между тях двамата възникна разправия пред цялата културна рота от артисти, писатели и художници. Не надделя истинският командир, а старшият по чин. Колите спряха, ние наскачахме и залегнахме от двете страни на пътя. Някои не разполагаха с оръжие, а ние държахме декоративно такова, което служеше само за украса. Направихме репетиция за бдителност. . .“

Но да се върна отново при Ламар. Той продължаваше да разказва една от многобройните си военни истории:

— Най-важният щаб в цялата военна обстановка беше тоя на капитан Стаматов. Тъй пишеше и на входната му врата в Надканижа. Беше си взел за адютант един от артистите. Стаматов командуваше трите военни театри, които изиграха много голяма роля, и това се дължи изключително нему въпреки враждите, които имахме помежду си.

Отидох до кабинета му. На бюрото си Ламар е наредил цялата си продукция от издадени книги. Нямаше я само първата му книга „Арена“, станала библиографска рядкост.

Ламар обяснява:

— Филип Чипев искаше да ми издаде книга на едно много яко платно, от което едно време правеха ръкавици на офицерите, нещо като кожа. Беше надиплил платното, но дойдоха бомбардировките и платното загина. . .

В писането на спомените си е стигнал до деветдесета страница, но ги определям като една „хумористична книга“, която може да излезе на подлистници в „Стършел“. Зачетох няколко страници, а наоколо ми се късаха от смях.

Най-после Ламар привърши нескончаемите си приказки и си тръгнахме. Беше към единадесет часа. Борис Делчев каза: „Селянинът сънува само пушката си“, и тръгна надолу към околовръстния път, като подскачаше.

1 януари 1973

Борис Делчев дойде у нас и ни подбра с жена ми да направим посещение у Ламар. Той навършва седемдесет и пет години.

Пийнахме и се поразвеселихме. Жена ми беше окачила на врата си колие от кована мед, изработено от Виолета Дунин. Ламар се загледа в него, тури си очилата, посегна и го свали:

— То, хубаво, бе! Как майсторски са клавани тия стъклени мънистенца. Сега ми излиза в „Български писател“ книга, искам да подаря на коректорките по нещо. Трябва да им взема някакви подобни украшения. Колко ли ще струва едно такова парче?

— Около двадесет и пет лева — отговаря жена ми.

— Много! П-оевтино нещо, за пет-шест лева. За коректорките толкова.

Стана и донесе от кухнята торта:

— Тази ми я подариха в телевизията. На три етажа беше. Остана само първият — най-големият. Имаше там някакво състезание, фолклорно. Бяха ме наредили в журито. Седим на една маса, а отсреща гледам малки телевизорчета и всичко, каквото правим, се вижда на тях. Аз имам навик да бъркам в носа си. Направих опит, гледам и оня в малкия телевизор прави същото. И си пуснах ръцете надолу. Викам си, Лальо, никакво мърдане с ръце. Играха някакви хора. Питат състезаващите се от кой край е хорото. Не знаят. Питат ме мене, нали съм арбитър. Казах им напосоки, че хорото е народно и те ми повярваха. Остана само един етаж от тортата, защото я отнесох в съюза на писателите и там почерпих хората. Това, дето остана, си го донесох. Извиках шофьора на съюзния мерцедес и го помолих да ме откара, той се опъва. Не може, казва, другарю Ламар, трябва разрешение. От кого трябва разрешение, го питам. От Слав Христов Караславов, а него го няма. Добре де, застъпих го аз, трябва ли да чакаме два дни, докато се завърне Слав, я, вземи, ме откарай, а като дойде Слав, му кажи, че си ме откарал по мое нареждане. Откара ме и му дадох два лева. Толкова, колкото плащам на шофьорите. А бе, тя стана една. Иначе Славето е добро момче.

Нафтовата печка пърпори пред камината, облечена цялата в охрови фаянсови плочи. Гърбът на тази камина някога е отоплявал и кабинета на поета. Помня как ръчкаше и буташе в кахлената печка дърва и въглища. Тази печка вече не работи. До нея е останала само закачалката за машата, огрибката и ръжена. Тази огнярска реликва някак неестествено стърчи сега до нафтовата печка.

Над камината висеше акварел на неизвестен троянски художник, името на когото все не мога да запомня. На тази картина беше изобразена родната къща на Ламар в Калейца. На нейно място е поставена друга картина, маслена. Питам го къде е първата картина. Обясни ми, че според вкуса на неговите постоянни посетители я преместил в кабинета.

Като стана дума за картини, Ламар се сети за оня самозван художник Чукачки, който проявил желание да го рисува:

— Дойде пак онзи, забравих му името, дето ще ме рисува, да ме подсети и да разбере кога ще ми е удобно. Работел нещо в текезесето и там му казали, иди, та нарисувай Ламар, ще вземеш някой лев. И тоя прескочил през оградата. Казах му да дойде сутринта към единайсет часа и за половин час да свърши цялата работа. Не мога повече да му позирам, ще ми вдигне кръвното. Той огледа стаята и каза, че осветлението било лошо, но щял да се справи със задачата. На другия ден домъкна статив, бои и едно сандъче четки.

Когато си излязахме, да изпратим Делчеви до спирката в Драгалевци, разговорих критика за отношението на Ламар към художниците.

— Освен към литературата — започна Борис Делчев — Ламар имаше отношение и към други изкуства — главно живописта и към музиката. Напротив, нямаше абсолютно никакво отношение към театъра и киното като художествени прояви. Пиеси и други подобни не гледаше. За музиката, доколкото зная, той няма писмени изказвания, а и да има някъде, те ще са случайни и не са стигали до мене. По-траен беше интересът му към изобразителното изкуство. Но мога да кажа, че и към музиката, и към живописта той проявяваше любителско отношение, което почиваше главно върху фолклорна основа. Мисля, че първият подтик и към музиката, и към живописта идва от онова, което е почерпено от селския живот: народната песен, черги, китеници, везба и грънчарски изделия. Към това по-късно се добавят някои информации от авангардното европейско изкуство (имам пред вид главно живописта), които са дошли до него от дружбата му с Гео Милев. По този начин у него се преплитаха фолклорното и модерното, но и едното, и другото върху чисто интуитивна, не рационална основа. Казах, че Ламар има доста писмени изказвания за художествени изложби и за художници. В последните години на своя живот той събра своите изказвания и ги предложи за печат на издателство „Български художник“. Тези изказвания почиват върху интуитивна преценка, а понякога, както е със словата при откриване на някои изложби, отзоваването му е продиктувано от чисто протоколни съображения. Ламар обаче не правеше разлика между едното и другото — не се стараеше да направи обоснована преценка, а се задоволяваше с лично отношение, много често повърхностно, а понякога и малко смехотворно. Имах няколко характерни случая. Намерих го да пише в къщи слово за предстоящa изложба. Написа го, след това ми го прочете и ме попита какво мисля. Друг път ми даде да прочета вече готов текст — пак слово за изложба. При разговора се оказа, че той не е гледал картините

и че в действителност пише върху нещо, което не познава. В такива случаи той избиваше в общи съждения за изкуството и в анекдоти, пряко или косвено свързани с художника, за когото става дума. Такава липса на подбор Ламар проявяваше и по отношение на картините, които бяха закачени в дома му. Заедно с някои наистина добри творби на художници, като тези на Венев и др., придобити през трийсетте години, той беше украсил дома си и с други картини, най-често без художествена стойност, случайно попаднали у него. Една част от любителските картини му бяха подарени от неговия баджанак, зъболекар в Троян, който имаше хоби да рисува. Аз казвах на Ламар, че те нямат стойност, но той възразяваше — баджанакът му не бил чак толкова бездарен. Изобщо отношението му към художниците беше любителско, непретенциозно и еклектично. Това особено личеше през последните години на живота му.

2 януари 1973

Сутринта към девет часа се вдигнах и поех към Ламар. Миналата вечер, като видях книгите, наредени върху бюрото му, реших непременно да направя една оригинална снимка.

Щракнах няколко пъти и след това се качих на един стол, та отвисоко снимах наредената поетическа продукция на Ламар. След това го извиках да седне зад бюрото, за да го снимам заедно с книгите му. Снимката стана интересна, беше се сресал внимателно, сложи ръце на коленете си и зае поза като продавач. Имаше нещо тъжно в тази сцена. Каточели виждах целия негов път да завършва дотук. По-нататък не виждах.

След като привърших с фотографската работа, влязохме в кухнята — мястото, където Ламар се чувствуваше спокойно и се отпускаше.

— Мишка, преди обяд вино не се пие, да ти сипя една ракийка?

Без да дочака отговор, отсипа в две чашки и се чукнахме. За да подема приказка, запитах дали му е под ръка неговата стихосбирка „Мирни размирни години".

— Виж между наредените върху бюрото.

Исках да я погледна. Това беше второто негово издание. През средата на корицата минаваше тлъста черна лента, а вдясно от нея беше поставено тъмночервено слънце.

Докато я разглеждах, Ламар леко се усмихваше. Спомни си за друга своя книга:

— Бях подарил на Фердинанд Козовски моята книжка „Изток — Запад“, а той си поставяше в нея военните заповеди и ми казваше, май че си модернист, защото не те разбирам. Козовски вадеше заключение по моя псевдоним, че в нашия род имало някакъв испанец.

Аз отворих корицата на „Мирни размирни години“ и зачетох написаното в едно каре: „По случай десет години откак затихна страшният ураган на световната война и по случай новата война, която може би ще дойде, по-грабителна и страшна, да разори селения и идеали и да изрине гроба на един умиращ свят.“

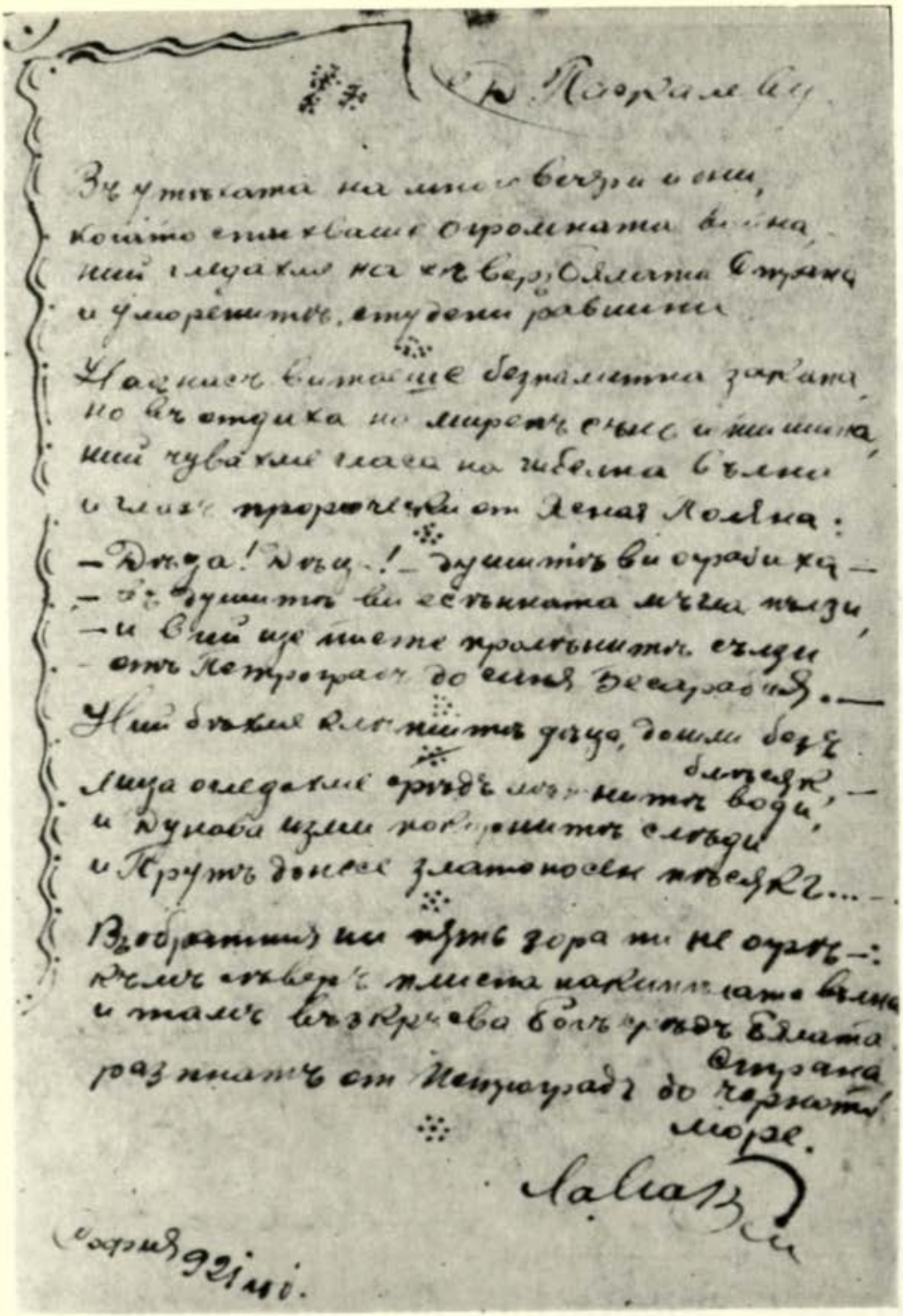
— Много си бил прозорлив! — казах го гласно.

— Всеки виждаше, че светът върви към катастрофа. Но хората го разбраха след последната война. Отразил съм в стиховете си и тая, и миналите войни. Продължението на тая книжка се роди също на фронта. Веднъж нещо ме прихвана и започнах да пиша за сина на Горан, но работата трудно вървеше. В суматохата на фронтовите работи не можех поетически да се възвися. Написах двайсетина куплета и сутринта ги прочетох пред „моя щаб“ — на Радой (Ралин) и на Рашо (Шоселов). Те ме хвалеха, както се хвали началник. Пишех всяка нощ на масата направо на машината, а Младен (Исаев) се изпънал в кревата и също съчинява стихове. Не си пречехме. На всеки поетическите мисли си имаха своя посока и не се преплитаха. Поемата си дописах в Лайбниц в хубава австрийска квартира, под лампа с копринен шнур. . .

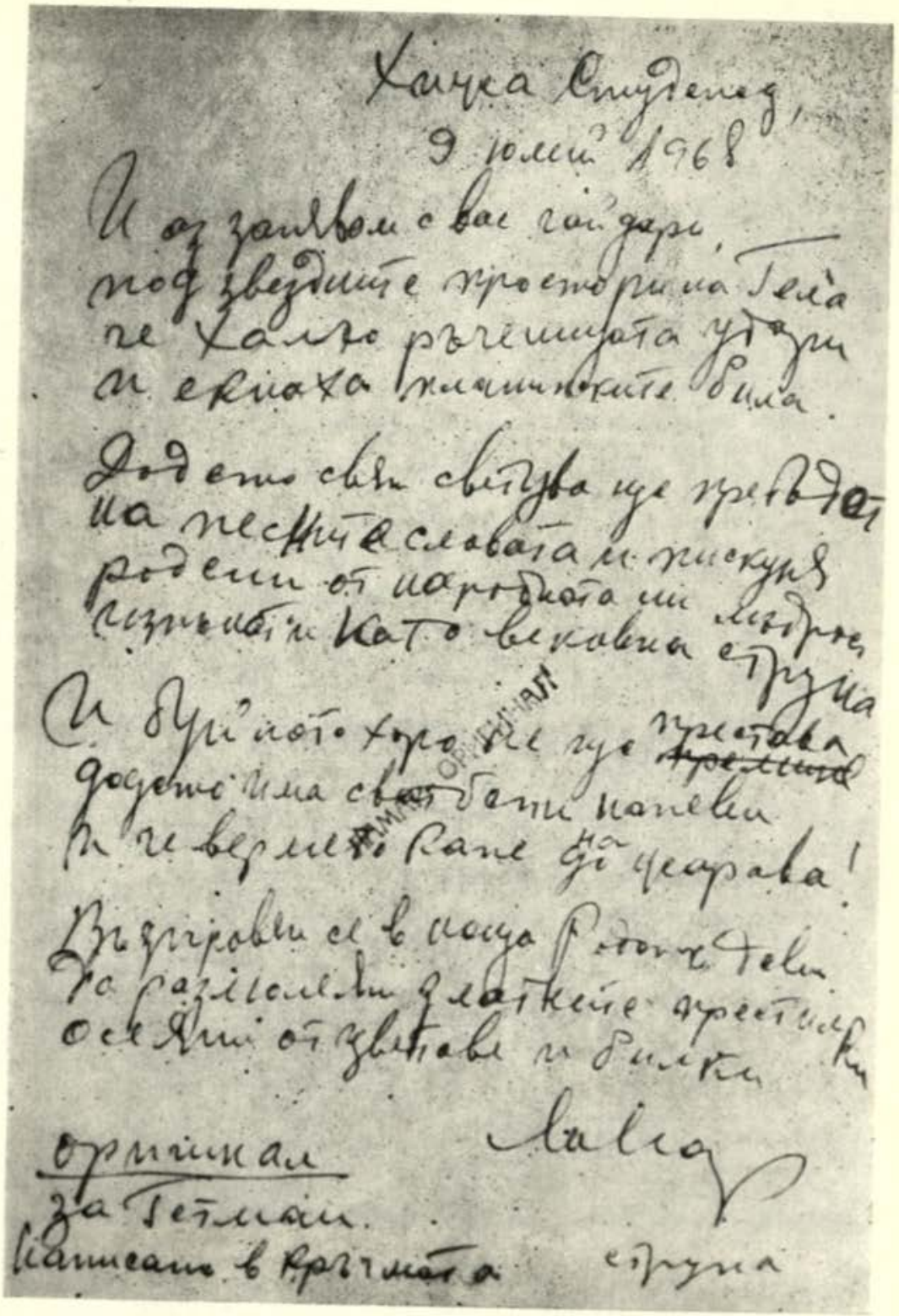
В един разговор Младен Исаев сподели с мен:

„В Сигетвар се настанихме в една квартира с две легла в стаичка на партера, а хазайката ни Вера се оказа добра и услужлива жена. Имахме кола на разположение и за свръзка ни бе даден един войник, мисля, че се казваше Митко, троянчанин. Лальо го беше намерил. Това момче ни беше и шофьор. Всяка вечер Ламар изпращаше Митко с дамаджаната за вино и когато получеше питието, поставяше дамаджаната край себе си и започваше да трака на пищущата машина. Той пишеше направо на машината продължението на „Мирни размирни години“ — за сина на Горан. През това време аз се изпъвах на леглото и пишех своите стихове. Лальо беше тежък на ходене, не обичаше да скитосва много по фронта, но все пак спохождахме частите, а често се приближавахме и до позициите на немците. Като стар военен и много патил, Ламар винаги ме предупреждаваше да се пазя. Знаеше, че съм новак във военните работи. Обикновено Лальо беше сдържан човек, но пред мене се разкриваше. Същото отношение той имаше и към Джон Попов.

Ламар искаше да напише нещо подобно на „Васили Тьоркин“ — продължи Младен Исаев, — весело, военно, но не се получи и той започна сериозна поема, която не е от добрите му работи, но има интересни места и попадения. След като напишеше нещо, той ми четеше отделни части, но както ги написваше, така и ги оставяше, не изпипваше работите си. В една изоставена църква направихме пред войниците литературно четене. Още с влизането си Ламар започна шеговито да пее църковна песен, която развесели войниците и веднага ги предразположи към него. Когато започна литературното четене, Ламар

Стихотворение за Октомврийската революция, посветено
на Дука Паскалев, батареен командир на Ламар
от Добруджанския фронт през 1918 г.

Хайка Студена,
9 юлий 1968

Ще запомня с вас тайдара,
под звездите простора на Тела
ще Халко ръчешката чудни
и екиаха жълтокитите Вила.

Додете сви сестра ще прославя
на песните славата и искуя
родени от народната ни мъдрост,
езикът и като вековна струна

и вуйчото хубаво ще чуе
родното Вила свои бате напеви
и ще вермето Вале да чарава!

Въздухът с в лоза ръкотворни
го разиграли златните кресници
ос Яни от цветове и билки

Ламар

оригинал
за тетрадка.
написан в Врачата

Ръкопис на Ламар

Литературната продукция на Ламар

Тодор Живков, Пантелей Зарев и Георги Джагаров на почетна стража пред тялото на Ламар. 28 февруари 1974 г.

не беще никак ефектен, дори беше скучен. Той четеше много рав но, монотонно с гърлен глас. Но печелеше вниманието на слушащите с осанката си, със сивата си коса и с шеговитото си поведение. Беше дяволит човек. На края на четенето един войник се провикна: „Да чуем молитвата!“ Ламар се поизкашля, както правеше по навик, и пусна гърления си бас. Цялата войнишка аудитория зашумя весело. Един от нашите рече на Ламар: „Извинявай, бай Лальо но ти май си по-добър черковен певец, отколкото поет.“ Ламар незлобиво му отвърна: — „Позна!“

Оставих „Мирни размирни години“ на масата и станах. Ламар се приготвяше да ходи с раницата до селото за продукти, че около Новата година всичко беше изядено.

— Хладилникът трябва да е зареден — каза той, — че около кръглата ми годишнина ще идват много гости.

11 януари 1973

Почти във всички вестници излизат материали за седемдесет и петгодишнината на Ламар. Уж не му се ще да се вдига дандания, а внимателно следи какво пишат, дори се раздразни, че в „Народна армия“ отбелязали най-кратко юбилея му.

Разказа ми за пътуване с параход „Александър Стамболийски“ по Дунав, станало от 12 до 15 юни 1957 година.

— На Първия конгрес на румънските писатели през петдесет и шеста година се уточнихме наши и техни писатели да направим екскурзия по Дунав. Качихме се ние и отидохме на техния бряг. Румънските писатели ни чакаха, но граничарите не ги пуснаха, нямало разрешение от „сигурнцата“. Звъняха телефони и след часове се обади дребен началник, който след големи уговорки нареди да тръгнем. Шест дни пътувахме. С нас беше и Назъм Хикмет. Като пристигнахме във Видин, пристанището беше пълно с турци, дошли да го посрещнат. Откъде се бяха научили за него, още ми е чудно. . .

Драган, който дремеше до печката, вече попрекалил с пиенето, се обади:

— Та кои сте вие, та да ви возят на кораб!

— Драгане — сопна се Ламар, — ако продължаваш да ме обиждаш, ще те изгоня, да знаеш!

Драган веднага обърна темата:

— Аз се майтапя, бе. Та не знаем ли кой е Ламар, че е отрупал бюрото си с книги, че е дал на нашия народ много. Ха, как да не знаем тия работи. А бе, ти от шега не разбираш.

— Досаждаш ми. Пий си виното и си отивай!

Ламар отново поде познатите истории, но преди това предупреди: „Аз съм ти разказвал вече тия работи!“

— Като бяхме в Надканижа или в Печ, дойде Толбухин да ни раздава ордени. По шосето се движи колоната. Отпред камиони с противосамолетни картечници, отзад, на леките коли — също. Генерал Стойчев беше нахакан, нисък, ама носеше специална кройка брич. Страничните червени лампази минаваха над коляното към вътрешната страна на долната част на крака. Той се изправи да произнася слово. Каза го на руски, след това го повтори на хърватски (майка му беше хърватка) и накрая завърши на английски. Това ги стряскаше ванките.

— Твоят герой Горан Горинов има ли прототип? — питам аз.

— Прототипове имаше много. Нямах конкретен човек. Като пътувахме по фронта, срещнах един руснак, който пееше неприлични войнишки песни, ама ги докарваше: „Кашу кашавар варил, кателок на ... повесил, из кармене дим вадил ...“ Рекох си, че и аз мога да направя някаква весела войнишка поема, да е пиперлия. Написах два-три листа, прочетох ги на Рашо Шоселов, а той казва: „Ламаре, направи нещо сериозно от това.“ Скъсах онези глупости. Седнах на задника си и написах продължението на Горан Горинов. Руснаците са ми казвали, че нямат произведение като моето „Изток—Запад“. А на всичко отгоре Шоселов ми казва: „Ламаре, ти пишеш големи произведения, а от политотдела са изпратили при нас Теньо Стоянов да следи работите ни. И следеше тоя човек, и контролираше, но как? Един ден се връщам в културната бригада. Среща ме Шоселов и учуден ме пита: „Как тъй си пак при нас, и то военен! Нали те уволниха?“ А тя, каква била работата, докато ме нямало, Теньо успял да издействува заповед за уволнението ми и я връчил на Фердинанд Козовски. Козовски я бутнал в джоба си и я носил там до завършване на войната. Когато се видяхме в София, Козовски ми разказа случая и ме запита: „А сега, Ламаре, да те произведем майор, а?“

По-нататък Ламар разказа историите за шперплатите, на които художниците нарисували ръководителите на двата братски народа и ги побили на една поляна, където станало тържественото награждаване с ордени. Тези шперплати след войната били докарани в София, тъй като се водели на Ламар. Същите шперплати послужили да се направи параван пред паметника на цар Освободител, тъй като тогава било на мода царете да се заличават. В печатницата на Ламар, на ул. „Левски“, били складирани и рамки с опънати платна, на които били нарисувани също портрети. Веднъж жената на Ламар откачила едно от тези платна, изпрала го и го употребила за завивки и т. н.

Военен живот, пълен с анекдоти.

17 януари 1973

Сложих в една папка препоръката на Борис Делчев до Съюза на писателите за творческа помощ и отивам при Ламар да направи и той такава.

Беше навалял сняг и разбрах, че от дома му никой не е излизал — пътеката беше чиста. Срещнахме се на вратата. Казах си, че този ден не ми върви. Но спряхме в кабинета да му обясня, че въпросът е паричен. Ламар повъртя препоръката, направи кисела физиономия и каза:

— Защо трябва да преписваме същото, ще се подпиша отдолу с едно „да" и толкова. Майната ѝ на тая бюрокрация.

Помъчих се да го уверя, че отделната препоръка има повече тежест. Той взе един дебел черен флумастър и се подписа под препоръката на бай Борис. Не можех да му противостоя въпреки чувството за пренебрежение. Мълчаливо напуснах къщата му.

19 февруари 1973

Край нас мина Борис Делчев да ме вземе за разходка. Отидохме нагоре към неговата вилна барака и оттам се спуснахме за Ламар.

Бях облечен в клин от скиластик, с дебел нов пуловер и в скиорски обувки. Ламар ме наблюдаваше любопитно. А аз се бях облякъл в това облекло, защото навън бе навалял две педи внезапен сняг. Обясних му, че с парите, които взех от Съюза, успях да си купя този екип. Ламар опипа клина и попита подобен плат продава ли се още. При утвърдителния ми отговор той измъкна от портмонето си двадесет лева и ми заръча да му купя и на него. Но, уж на шега, нарече ме „хитрец", защото съм ходел на Витоша да си правя удоволствие, а Съюзът ми отпускал пари за подпомагане на творческата ми работа. Бай Борис веднага взе думата:

— Не говори тъй, Ламаре. Това, че Мишо поддържа със спорт здравето си, в същност е подпомагане на неговата творческа работа. Не знаеш колко ръкописи лежат върху бюрото на този човек. Че това не е ли работа!

Аз също обясних на Ламар, че със стотина лева помощ мога да купя само това и че не съм искал от Съюза да ми дава дребни подаяния, а да ме осигури със средства няколко месеца, за да довърша книгите си.

Прехвърлихме се от кухнята в голямата стая, защото дойде Крачун Павлов.

Ламар ни показа новото издание на неговото „Дъбово усое".

— Как може за тази книга да ми платят хиляда и петстотин лева. Не ми е до парите, но те всеки ден ли получават такива книги!

Когато Крачун си изпи чая, двамата с Ламар се отделиха в кабинета да разговарят по някакви въпроси, а бай Борис използува този случай, отиде до кухнята и отряза две парченца от луканката, която някой беше подарил на Ламар.

Когато Борис Делчев и Крачун си тръгнаха, ние отново се преместихме в кухнята, където Драган четеше спомени за Левски.

20 февруари 1973

Купих на Ламар скиластик и след като слязох от Витоша, към шест вечерта му го отнесох:

— Тридесет лева струва. Ето и бележката.

Огледа добре плата и каза:

— За какво пък ми е това нещо!

— Ще си ушиеш клин и ще ходим на Алеко да се пързаляме.

— Не мога вече. Нали видя последния път. Отичат ми краката. Значи сега от мене искаш още десет лева. А сутринта, като се събудих, гледам в тефтерчето липсват двадесет лева и се чудя къде съм ги бутнал. Забравил съм, че съм ги дал на тебе. Ей, започна да ме лови артерията.

Разговаряхме за незначителни неща. По едно време в къщата влязоха двама техници, които работели камината му. Щели да поставят в нея седем реотана по хиляда вата. За тази никаква работа той ще им заплати 320 лева, отделно яденето и пиенето. А когато прахоса хонорара от книгите си, ще се ядосва, че не му достигат пари.

Техниците започнаха да чукат в стаята и да рушат кахлената печка. Ламар през няколко минути отваряше вратата да види какво вършат.

След това ми се похвали, че „художникът" Крум Чукачки, който бил на шейсет години, започнал да го рисува. Отведе ме в спалнята, където беше статив̀ът, и видях една невъобразима цапаница, един олизан образ, без никакво чувство за колорит.

— Какво ще кажеш, Мишка, хванал е образа ми, а?

— Образа ти е олизал, а душевността ти не е можал да хване. Та ти рисуваш по-добре от него.

— Вятър. Аз също не можех да улуча лицата.

— Чичо Лальо, тоя човек е бояджия.

Това мое определение го подразни:

— Защо ми е душевност на мене, нали приличам на тоя. А вие, художниците, сте такива, едни други се нападате. Колко струва един портрет по изложбите?

— Зависи кой е работил портрета. Ако Пикасо ти направи портрет, ще се разориш, за да го купиш. Но търгашите си продават стоката по двеста, двеста и петдесет, триста, зависи. Това е относителна работа стойността на един портрет.

— Аз му дадох на този двеста като начало. Ще му дам още. Тия двеста му ги дадох като заем. Беше ми донесъл един фотоапарат, немски, и ми каза, че имал нужда от пари, опитал се да го продаде за двеста лева, но не успял, а апаратът струвал към петстотин лева.

Разбрах, че Ламар няма никаква представа колко струват фотоапаратите и портретите и че е попаднал на изнудвач.

— Това е някакъв мошеник, чичо Лальо, щом веднага се хваща за парите и се занимава с продажба на вещи.

Оставихме този въпрос.

Аз се върнах в кухнята и докато Ламар се занимаваше с техниците, ние с Драган си отсипахме от едно бурканче пò малко фъстъци в шепите си и ги нагълтахме набързо, за да не ни забележи стопанинът.

Ламар се завърна и се завъртя около масата, загледа се в стъклениците и запита:

— От фъстъците ядохте ли?

— Взехме си по малко. — Не се опитвахме да лъжем.

— Защо взимате, фъстъците са скъпи. Виното е хубаво и може без мезе.

Реших в себе си, че вече трябва да се разреждат посещенията у Ламар, както съветваше Борис Делчев, за да не разваляме добрите натрупани впечатления от толкова години насам.

Излязох си с мисълта, че това, което наблюдавах тази вечер, а и през други мои посещения, не е скъперничество. Мислех за тези неща и отхвърлях настрана всички лоши квалификации. Опитвах се да запазя неговия обаятелен образ, оня образ, който много хора наблюдават отдалеч и познават само от една страна.

24 март 1973

Преди вестник „Антени" да бъде разнесен по будките, донасят го в съюзното кафене по-рано. Купих един брой, разгледах го и забелязах статии и анкети около ходатайството. Между изказванията на Андрей Гуляшки, Жечо Спиридонов, Христо Пелитев

и др. забелязах и това на Ламар. Навременен повод да му се обадя вечерта и да поговорим по този въпрос.

При него отидох към седем часа, тъй като по-рано от този час Ламар е още кисел от съня и не е дошъл на себе си от махмурлука.

Режеше лук на масата. Седнах на „своето" столче до малкото прозорче и отворих вестника.

— Чичо Лальо, ти се изказваш тук на високо равнище.

— Какво е това?

— Говорят, че си най-големият ходатай.

— Я чети, да чуя какво съм казал!

Зачетох: „Първо: Епохата е футболна и ходатайствена. За това аз нямам никаква вина. Второ: Ходатайството е благороден рушвет, повече идеален, отколкото „веществен". Трето: Аз ходатайствувам най-много за поезията — за младите, които ни заменят с нови мисли и чувства. Четвърто: Ходатайствувам и пред професорите за студенти и винаги съм минавал за добряк. От доброто какво повече да искаме? Пето: Ходатайството е свързано с познанството. Не съм ходатайствувал за лъжци и бездарници (реплика на главния редактор на вестника: „Известни са ми няколко примера, които опровергават автора!"). (Тук Ламар каза, че Веселин Йосифов е също „челен ходатай".) Но лъжците и бездарниците намират свои пътища и без мене."

Завърших четенето и оставих вестника на масата. Ламар наложи очилата си и се загледа в написаното. Запита:

— А какво говорят в клюкарницата?

— Анекдоти за велики хора.

— Я кажи някои. Ти тия неща ги запаметяваш добре.

— Някога ти си изпратил до ректора на университета едно момче. То му се обадило, но когато ректорът разговарял с него, наблизо се намирал друг кандидат-студент, който доловил същността на разговора и се явил на другия ден на срещата малко по-рано от твоето протеже. Ректорът го изпратил там, където трябва, но десетина минути след това се явило истинското момче и по този начин работата се объркала.

Ламар слушаше с увиснала устна.

— Е, някога не се улучва. Друго какво говорят?

— Че си написал една бележка до П.Т., в която го уверяваш, че поетът С. Т. е наше момче, на което трябва да му се помогне да си купи лека кола без чакане.

— Мишка, кой ги разказва тия работи?

— Не можеш да определиш кой ги разказва, както не можеш да кажеш кой е пуснал това, че един писател бил кандидат да закупи сградата на турската легация.

— Хората станаха много неблагодарни. Нито да им помагаш, ни да не им помагаш. И как няма да ходатайствувам, когато хората имат нужда от моята помощ. Чакай да ти разкажа как се заражда ходатайството и ще прецениш. Веднъж, преди Девети, разбрахме по канали, че пред джамията, срещу халите, дето по оградата продаваше книги един антиквар, Тачо Даскалов ще говори. Подбрах Веса и тръгнахме. Аз турих в ръкава на коженатa полушубка едно парче тръба — за бой. Стигнахме и жената се развика: „Тичай, Тачо прескочи оградата. . . Ще го застрелят!" Подгониха го и го пипнаха пред входа на хотел „Стара планина". Струпаха се върху него и го отвлякоха. С Тачо бяхме добри приятели. Когато го освободиха, беше пребит от бой, ръцете му вързани с бинтове. Посетихме го в квартирата му в Ючбунар. Той не можеше да пие, но аз му давах да гълта и тъй стана по-весело. След Девети Тачо беше секретар на Народното събрание. Пращал съм му много люде за ходатайство. Нито един не върна. Иди я разнищи тая работа. . .

— Какво вършиш сега? — питам го за друго аз.

— Попълвам си „Битието", но май съм стигнал вече до края и за да попълня двестате страници, трябва да прибавя стари написани неща за военните ни културни приключения.

1 април 1973

Чакам Борис Делчев да мине към седем часа и заедно да споходим Ламар. Там сме си определили среща с Мишо Берберов и Иван Милев (поетичния му псевдоним е Здравков). Бай Борис не дойде в уреченото време и аз потеглих надолу.

Видях ги моите приятели, седнали до малкото прозорче. Като влязох, те се пооживиха. Мишо мислел да дойде до в къщи и да ме подбере. С един час закъснение дойде и бай Борис — час и половина се разхождали със Стоян Каролев. До идването на Борис Делчев Ламар ни държеше в кухнята. Драган го нямаше. Отново го е изгонил. Като ме гледаха, че съм изгорял от планинското слънце, Берберов и Милев пожелаха другата неделя да отидем заедно нагоре да се пързаляме, а Ламар им казва:

— Как ще се пързаляте, бе! Ски може да кара само Мишката. Тая работа не е за всеки. — И се обръща към мен: — Какъв е снегът горе?

— Омеква вече. Самият въздух не е стегнат, усеща се наближаването на пролетта. Днес счупих ска. До края на сезона няма с какво да се пързалям. Да ми дадеш едни от твоите, та да се спусна още три-четири пъти?

— Мишка, ще ходя на Мальовица.

— Нали имаш два чифта?

— Старите ги дадох на детето на Муклез. Иди ги вземи от него. Аз съм му казал да ми ги донесе. Те са запазени ски и са от трийсет и шеста година. Значи снегът е омекнал, а? Ей, спомням си един преход в планината, към „Заврачица" май беше, като се спуснахме надолу, ските тръгнаха, но на едно място попаднахме на омекнал сняг, всички се заровихме в него.

Тъкмо извадихме от фурната останалата от обяд телешка глава с картофи, ето ти притропаха Лазар Лазаров, секретарят на списание „Български воин", и Кольо Колев, също от това списание.

Бяха дошли за месо. Някой от шопите клал теле. Превърнаха кухнята в касапница, сякоха, рязаха, дори Борис Делчев си задели пет кила.

Когато привърши тази „кървава процедура" и военните си отидоха, Ламар седна при нас и заразказва историята по закупуването на писателските вилни места:

— По онова време едното парцелче го купувах много евтино. Тогава юрисконсулт на текезесето беше Стефан. Как му беше презимето, ето че ми се захлупи страницата. . . , а, Апостолов. Той се разпореждаше с празните места. Тогава аз бях секретар на Съюза наш и председател на фонда. Взех в джоба си шест-седем хиляди лева и започнах търговията. Шопите, като научиха, че купувам места, взеха да се натискат и да ми предлагат. Дойде един и ме води да му видя мястото. Сега там се намира бараката на Борис Делчев. Къде е твоето място, питам аз шопа, а той сочи с ръка нагоре и казва, ей това, до гората. Нагоре нищо не се вижда, такава гъста мъгла беше паднала. Взимам го, му казвам. На другия ден отново наобиколих към Шевовица да видя какво място съм купил. Гледам страшна стръмнина, свлачище. Както и да е, на безценица съм ги купувал. Отнесох пет хиляди лева на Апостолов и му казвам: „Стефане, вземи тия пари и се отчитай, както можеш. Да знаеш, че от тях съм дал към хиляда и триста лева за почерпка на шопите. Но този ми направи мръсотия и след това ме викаха в сградата на Лъвовия мост. Искаха да ни предават по телевизията. Били сме злоупотребили. А аз им викам на властите: „През ей тия ръце са преминали два-три милиона лева, та с хиляда лева ли ще си играя да злоупотребявам!" По-късно и на Апостолов му се върна. Вкараха го за други работи в затвора.

6 юли 1973

Разговаряме с Ламар на терасата, тъй като жегата е нетърпима. Неговите разкази се повтарят с известна промяна в детайлите.

Ходил на преглед при професор Алекси Пухлев, който го посъветвал да постъпи в близките дни в болница.

Питам го какво става с книгата му за художниците, която беше подготвил.

— Дал съм я в издателство „Български художник".

— Кажи ми нещо за Пенчо Георгиев!

— За врачанин какво можеш да кажеш. Тях най-добре ги знае Бурин.

— Талантлив ли е?

— И отвътре, и отвън.

— Модерен ли е?

— Щом не прави фотографии, модерен е.

— Бяхте ли приятели?

— Много пъти сме се напивали заедно и сме си казвали хубави приказки, ако това е приятелство. Пенчо Георгиев, както всички художници, идваше в „Луката", оная кръчма, която е заличена днес и от която се забелязваше кога Вазов излиза на разходка. Тогава нямаше светофари и можеше да се ходи по средата на улицата. При „Луката" имахме мраморна кръгла маса, по която блъскаха с пестници и Дечко Узунов, и Иван Пенков, а бачо Никола Маринов ги усмиряваше, че беше блага душа и се радваше на талантливото семе, което се е извъдило. Бешков свиреше с двоянката, затова не пиеше — устата му беше заета. А като измъкнеше из устата си свирката, сипеха се от нея слова иронични, най-често насочени срещу Пенча Георгиев. Особена ствар беше Илия. Някои мислеха, че той завижда на Пенчовия талант. Илия свири, а Дечко барабани по масата, държи народен такт. Кръчмата вдъхновяваше всички и вливаше в сърцата им сили. Пенчо Георгиев имаше вид на германец, с яка челюст, стиснати устни, а на слабия си врат връзваше оплетени връзки. Пенчо казваше на Илия: — „Все с мен се ядеш, а ти си карикатура, която се движи." Илия подскача: — „А, значи си отвори устата, жено врачанска, ще се оправиш ти, ще влезеш в рамката!" И така вървеше животът. . .

— С много художници си дружил.

— От Пенчо Георгиев до Пенчо Балкански.

— Кой е последният ти контакт с художник?

— С Крум Чукачки. — Тук Ламар се засмя дрезгаво. — Мишка, ти излезе прав. Тоя беше един мошеник. Но аз съм добряк и не мога да ги гоня такива.

— Защо говориш в множествено число?

— Защото съм на седемдесет и пет години и не един и двама са се качвали на главата ми, а аз ги търпя. Та тоя, дето ми прави портрета, ми взе за него шестотин и петдесет лева. Турил съм го над гардероба, трябва да го скрия.

При споменаването на тази сума се позамислих.

Ламар забеляза, че се умълчах и започна да ми разказва, че жената на този художник „скитосвала", че бил „много нещастен" и затова му трябвали пари.

— Бях му дал двеста лева и след това му броих още четиристотин и петдесет лева, без да му взимам данък общ доход. Същият този Чукачки отишъл след това при Митка Гръбчева и по същия начин, въпреки че тя не го приемала, довлякъл статив и й казал, че правил портрет на Ламар и че съм бил много доволен, мамицата му мошеническа. Един ден Митка Гръбчева звъни у дома да пита колко пари ми е взел. На Гръбчева й се видя скъпо.

Но чичо Лальо не е добре, постоянно пъшка, умислен е.

Казах му, че заминавам в Стара Загора и че с Ганко Славчев ще обикаляме из Стара планина.

Като чу името на Ганко, Ламар се позамисли и каза;

— Към него имам един грях, но дано да съм правил повече добрини, та греховете да не се забелязват. Кажи му много здраве.

29 юли 1973

Пътувахме с Ганко Славчев от кошара на кошара по Стара планина. Имах за задача да напиша очерк за овчарите от Казанлъшкия край, поръчан ми от старозагорския вестник, в който работеше и Ганко. По време на вечерите сред овчарите Ганко им рецитираше стихове от Ламар. А на мен ми разказа какво мисли за Ламар, когото не познавал, докато живеел в Калейца:

— Считах го за френски писател. Чудех се как един чужденец може тъй добре да пише за нашия край и да употребява същите думи, каквито ние си говорим по село. Като споделих това с един от моите съселяни, той ми каза, че от Пончовците имало един писател. Тогава всичко ми стана ясно, но дори и да не беше тъй, бях наизустил доста от неговите стихотворения. Пончовци се славят в селото като стиснати и пресметливи хора. Пасях говедата в синурите. Веднъж не опазих добре биволите, съборили оградката и хапнали няколко хапки. Казали на дядо Стойно, чичото на Ламар, и той, като ме спря, започна да ме ругае. Ругаене беше това, не бяха съвети. Аз съм рецитирал цели пет часа Ламар, бях се

хванал на бас за една дамаджана ракия. И спечелих. Напоследък пише все едни и същи стихотворения и не мога да ги науча, а и не съм се захванал. На седемдесетгодишнината му отидохме в Калейца. Беше голямо посрещане. По прозорците бяха навесили килими и тъкани черги и духовата музика свиреше маршове. Описал ги е Лальо в стихове тия музиканти. Хората изпълниха читалището да го видят и чуят. Но нямаше кой да каже стихотворения от него — артистката си беше отишла. Той се сети за мен и ми каза: — Ганко, на тържеството ти ще рецитираш. Аз седнах в една стаичка зад сцената, за мен място в президиума нямаше. Дадоха думата на Лальо. Той застана на катедрата, огледа се и като не ме видя, викна: — „Де ѝ Ганко?". Побързах да изляза и му казах, че съм в стаичката, тъй като не на всички мястото е в президиума, а там бяха Гетман, Джагаров и разни други. Ламар каза: „Думата ми е дадена на мен да говоря, но вместо мен ще говори моят съселянин Ганко Славчев!" Започнах. Не зная дали си ме слушал, но аз рецитирах добре. Имам само някои дефекти в интонацията. След това започна пиенето, раздадоха дървените лъжици, изработени от графа, който пишеше и стихове, но всички туриха лъжиците си в джоба за спомен от тържеството. А по указание на Ламар бяха сготвили чорба от дренки и като скриха лъжиците, нямаше с какво да я сърбат, та Ламар се ядосваше. Посрещането в Калейца беше по-величествено от това в Троян. Когато данданията свърши, излязохме навън и се заговорихме с Гетман. Някъде имам снимка с него. Тогава махнах с ръка на тате да дойде при нас да се снима, като му казвам: — „Нали никога не си се снимал с генерал!" Това по тържеството. . . Наложи се след време Ламар да напише предговор към една моя книга, която Слав мислеше да издава. Ламар я прочете, каза: — Хубава ти е книжката, Ганко. И ха днес, ха утре, не написа предговора цели две години. С една дума, показа характера на Пончовци — не помага там, където знае, че няма да има изгода. . .

1 август·1973

Моето старопланинско пътешествие завърши. Още с пристигането ми в София се отбих направо у Ламар, за да му предам гъби и парче сланина от Ганко Славчев. Беше привечер. Влязох в кухнята. Чух неговото неизменно: — „А, Мишка, завърна ли се!"

Разказа ми, че в болницата открили язви в дванадесетопръстника му, а една била голяма колкото детелина.

Зарадва се, като му казах, че сме ходили при старопланински овчари и Ганко им е рецитирал Ламарови стихове.

Ламар стои на старото си място в кухнята. Струва ми се, че след неговата смърт нищо друго няма да бъде тъй празно, както тази дървена табуретка до прозореца. По-рано си вдигаше главата, когато котаракът побягваше, за да види кой идва. Дълго време котаракът стоеше на старото си място, както своя стопанин, но ослепя и като несретник се промъкваше в кухнята покрай стените. Ламар вече не го гонеше, а го съжаляваше. Но вече и този котарак го няма и главата на Ламар е оредяла съвсем, стои наведена над масата. Самота, пълна, осезаема.

Дадох му сланината.

— Ще я дам за мезе на гостите, а гъбите не мога вече да ги ям, тежка храна са за моя стомах.

Споменах му за предговора на Ганковата книга, който той не написал.

— Това ми е грехът, който имам към него. Не знам защо не седнах да му драсна двайсет реда, а той ме обича.

9 ноември 1973

Решихме с Борис Делчев да посетим Ламар и да го помолим да напише отзив в „Литературен фронт" за поемата ми, която беше публикувана в „Съвременник".

Лампите между дърветата в неговия двор светеха, беше в къщи. Седнахме в кухнята и бай Борис започна без предисловие:

— Ламаре, идваме неслучайно, а с много важна мисия. Идваме да спасяваме душата ти, ако си правил грехове. Но сериозно на темата: в трета книжка на „Съвременник" нашият Мишо е публикувал поема за работниците. Аз и още един човек по повод на тази поема сме направили предложение да го приемат за член на нашия Съюз. Ти трябва да подкрепиш това начинание. Уговорил съм с някои редактори в „Литфронт", на които казах, без да вземаме твоето съгласие, че ще напишеш отзив за тази Мишова поема. Не се иска много, страница, страница и половина.

— Съгласен съм! — отсече веднага Ламар.

— Значи, да считаме въпроса за приключен?

— Точка. Ламар!

Ламар е направил вино, но е още резливо. А той е много грохнал. От ден на ден все повече се деформира и се смалява. Потъва някъде в себе си. Когато не пие, е благ и приятен и в очите му не се чете отегчение.

Питам го защо не слиза вече към кафенето. А той:

— Имам да взимам един хонорар от двайсет лева. Ще го изпием с Мишката Маринов.

— Защо непременно с Маринов?

— Защото той ми е клиент. Веднъж го питам, Мишка, пари трябват ли ти. Трябват ми, чичо Лальо, казва. Да ти дам десет лева, предлагам му аз. Десет лева не ми давай, казва, дай ми пет лева, защото мога да ти ги върна. И все по пет лева му давам, но досега никога не ми ги е връщал.

Оставихме го да чете поемата, като се уговорихме, в понеделник сутринта да отида и взема отзива.

Замислих се и за друго: страхът от самотата и смъртта е навлязъл в него и затова държи една прислужничка в къщата си. Не сме прави, че го обвиняваме за някои неща. Всеки си има свой начин на живеене и никому не можем да налагаме своето разбиране за живота.

. . . . . .

Сутринта в понеделник. Дано да е устоял на обещанието си.

Звънвам два-три пъти с чана — никой не се обажда. По прозорците висят онези розови пердета, които купи на топ от драгалевския магазин. Не ми се вярва да е излязъл. Толкова е рано — десет часа.

Обикалям из терасата. Най-после дочух, че се хлопва врата. Ламар отваря и подвиква:

— Защо не дрънкаш чана? Тропаш ли, никой няма да те чуе! Преди малко по телефона запитах хижарите на Алеко докъде е мъглата. Казаха, че е до „Водениците", и реших да отида на слънце. А по радиото говорят за облаци. И наистина тоя вятър, дето духна, виж как разкара мъглата и Витоша се задръсти от облаци. Отзива съм го направил. Ето го на бюрото!

Зачетох:

— „Поезия с житейска образност." (Последна отпечатана работа на Ламар в „Литературен фронт")"

— Това е заглавието — казва Ламар, — но Борис може да го промени. Дал съм му това право като на професор.

Аз чета на глас. Срещам не дотам изгладени фрази, типичен негов стил. Хвали редколегията на „Съвременник", че наред с белетристиката се е осмелила да публикува и стихове. Това, че написа за поемата ми отзив, е добре, но недобре го е изпълнил.

Четях и ми ставаше неудобно от епитети като „изумителна", „рядкост", „първообраз". В старанието си да помогне с тези хвалебствия той можеше да доведе обрат в „нещата". Но си мислех, че във вестника и без това съществуват „прозорливи" редактори, те не биха ме окичили по никакъв начин с подобни квалификации.

Взех листа и му благодарих.

— За какво ми благодариш, Мишка? Бъди доволен, че си написал тая работа. Че сега насочват поетите насила по тия пътища, а ти си ги извървял, както аз съм извървял овчарските пътища и не мога още да изчистя от мислите си миризмата на овчото.

1 януари 1974

Днес е рожден ден на Ламар. Поставихме в една торбичка търлъците си — моите и на жена ми, и му отидохме на гости. Празно. Никой не е отишъл да го почете, а колко гости протъркваха прага му през миналите години! Струва ми се, че постепенно оттук всичко си отива.

Около кръглата масичка сме се събрали бай Борис Делчев, синът на Ламар с жена си Адриана, Васко Радевски с жена си. На трапезата не си казахме нищо смислено. Ламар стои облегнат на възглавници. Подпухнал е. Коремът му се подува. Не пие и не пуши вече. Късно приложена мярка — забранили му да пие. Той бавно и глухо разказва, че имал вода в сърцето, която не можела да се изтегли. Чичо Лальо добива същия вид, както в болницата след отравянето. Лицето му е почерняло, липсва по него свежест. Имам усещане, че всеки миг можем да научим, че Ламар вече го няма. Той ми сипва вино в чашата и се опитва да каже някакъв виц, но всичко излиза вяло.

6 януари 1974

Забележа ли, че положението на Ламар се влошава, старая се да го посещавам по-често въпреки неговата сприхавост. Наминах при него към седем часа вечерта. Снегът навява и няма кой да почисти терасата му. Отупах се на прага и влязох.

— Днес е рожден ден на Ботев! — казах аз.

— Коледа е, Мишка! — добавя той.

— Знаеш ли за какво дойдох — започнах аз и приседнах до сатърите, — да ти кажа, че всички родени в зодия „Козирог" са велики.

Той ме изгледа изпод белите си увиснали вежди. Докато разбере дали се шегувам или говоря сериозно, извадих от джоба си една бележка и зачетох: „. . .Козирозите са надарени от природата с остър ум и твърда воля. . ."

— За какво ми четеш туй нещо? — прекъсна ме той.

— Дадоха ми го в кафенето. Сега това е на мода, правят се хороскопи, гледа се на кафе. Модерен свят, празното си време запълва с глупости. Любопитно е.

— Кое му е любопитното. Вие повтаряте онова, което някога и ние правехме. Преди Девети имаше и вестник за такива работи. Когато се съберехме в „Копривщица", Николай Райнов винаги ни занимаваше с подобни неща. По неговите изчисления Гео трябваше да живее много дълго, а се получи друго. Николай беше вещ по тия въпроси и ни доказваше научно, че ние имаме и втори живот. Но аз и тогава не вярвах в тия глупости. Щом Николай Райнов се промъкваше в тъмната стая, баба Брайковица заставаше до вратата и забравяше търговията си, за нея той беше като бог.

— Не искаш ли да знаеш що за човек си? — упорствувам аз.

— Аз си знам каква стока съм, но това, дето прочете в началото, е вярно. Твърдата воля тъй я разбирам — да влачиш като добиче и да прехвърляш рътлината. А това „остър ум" не го разбирам. Остър ум притежава Радой, че намира похлупак за всяка тенджера. А „дълбочината на разсъждението" то е вече по-друго нещо. В нашия край казваха на занаята „уметност", което ще рече сръчност, но то идва от ум. С една дума, на козирозите им сечат пипетата, а?

Ламар се пооживи, изглежда го интригуваха бележките, които бях донесъл.

— Да чета ли нататък? — питам аз. Той кима утвърдително.

— Борис Делчев има характеристиките на всички зодии. Получил ги от негова близка.

— Борис е шантав, той се завира в такива работи.

Аз зачетох: „. . .Стремежът за успех в живота ръководи всичките им действия. Работят със завидно търпение. Мъжете са склонни да се отдават на политика. . ."

— Че кой мъж не бистри политика. По време на война всички мъже на село стояха до късно в кръчмата пред радиото да слушат новините. Значи ли това, че всички тия с гуглите бяха козирози?

— Чичо Лальо, това са неща, забелязани не от един и два века. Тия характеристики са ги познавали и египтяните. . .

— Ако спомена и Христос — продължи Ламар, — той също е в една групировка с нас. Исус е наистина политик, щом е повлякъл толкова много хора след себе си, та още хабят по него восъка.

— Ти политик ли си?

— Не съм никакъв политик. Аз се мъча да усмирявам хората.

— Значи с политика не си се занимавал?

— Занимавал съм се с партийни работи, а това не е политика.

— Да прочета ли още нещо?

— Прочети два реда и точка!

Зачетох: „. . .И мъжете, и жените притежават домакински добродетели, пестеливи са и имат практически усет. . .“

— Туй е вярно, че обичам да домакинствувам, но за пестеливостта не е вярно. Аз и досега нямам спестовна книжка. Пръстите ми са редки. Ламар позамълча и ме попита: — Ти в коя зодия си?

— На девети януари имам рожден ден. Дойдох да те поканя.

— Няма да мога да дойда, Мишка, хич не ме бива. Ето, сипал съм си вино в ракиена чашка и лизвам с езика, да не му забравя вкуса. Все се подигравам със себе си. Седя сам и си мисля към кого мога да имам грехове, та да му се извиня. Иван Вълков ми е донесъл една фотография на Гец (Георги Караславов—б. а.), а той е действувал според нрава си, както и аз съм се опъвал според моя нрав. И той стана на седемдесет години и реших да го поздравя. Така е по-велико, нали, Мишка?

— Аз ти казах, че козирозите са велики.

— Написал съм и бележка, вземи я от бюрото и я прочети! Чета: „Писмо до другаря.

Откога те чакам да ме настигнеш, но не можа. Аз „карам“ вече 77 години, а ти едва ги навърши седемдесет. Момчешка работа!. . . Но и те да са живи!

Тая твоя фотография ми я даде инж. Иван Вълков от Айтос, с когото сте били съученици. Тя е от 1922 година, когато са ви приемали в телеграфопощенското училище. Ти си още в някаква гимназистка форма, а после са ви преоблекли. Каквото и да е, ти не си станал телеграфист, да се качваш сега по стълбовете за поправяне на жици, както това го върши нашият Драго от Драгалевци, а стана писател.

Ние с тебе сме имали различни свади в полето на литературата, но това е преходното. Великото и съществено си остава творчеството, в което твоето участие е голямо.

Бъди поздравен от мен!

Ламар (с главни букви)“

— Какво ще кажеш? — пита Ламар.

— Нищо не мога да кажа. Вие сте по-големи от мен с цели трийсет-четирийсет години. Според мен подобен поздрав трябваше да изпратиш и на Христо Радевски.

— Мина му годишнината. Аз мога да му изпратя, но той никога няма да ми изпрати.

— Нали ти сам казваш, че всеки постъпва според кътмата си. Ти прави тъй, както те подбутва коренът ти, а другите ги остави. Та значи вашият род сте „отвъдненци“?

— Отвъдненци, но преди двеста години са станали „нашенци“. Нашият род е дошъл с реката.

— Моят род е дошъл с реката! — повтарям аз. — Хубаво е за заглавие. Аз трябва да си вървя, че майка ми сигурно е разпалила въглените.

— Тя тачи ли Коледата?

— Старица! Едно време ме мъчеше да чета на трапезата „Отче наш". После взех да се опявам. А напоследък, за да не закача детето ми, купих ѝ една плоча с хорови пеения, изпълнени в „Александър Невски". Тя си я пуска и я слуша, а и аз я слушам. Хубаво пеят!

— Нямам грамофон. Иначе щях да ти дам пари да ми я купиш. Цял живот съм другарувал с попове и владици, но в душата си съм останал безбожник. То, дето го казвам туй, не е съвсем така. Човек винаги вярва в нещо. На гробища не ходя, защото там усещам, че стои някаква мътна сила, която плаши людете. Повярвал съм в овена като в бог, че веднъж ме блъсна изотзад и се намерих на земята. Животно, ама е по-силно от човека. Когато закопахме леля ти Веса, си мислех, че съм умъдрял, след като ми се иска да се размина с тоя трап земен. Но съм инат, гам на душата си не турям, защото мъката е като тиха вода, която прояжда камъка. Аз не съм писал тъжни стихове. По-висок паметник от орехите в Драгалевските гробища няма. Та затова там ще ми е последната квартира.

Тръгнах си и си мислех, че Ламар е от тоя вид хора, общителни и контактни, които умеят да свързват приятелство. Но Ламар все повече остава сам и изолиран. Това му тежи и затова прибягва до всякакви начини на общуване. Човек общува и със смъртта си, без да съзнава това. Такова е нашето литературно кръщение: докато си млад, трябва да се „обаждаш", за да те запомнят, а по-остареещ ли, трябва пак да се „обаждаш", за да не те забравят.

10 февруари 1974

Чичо Лальо е отново в болница. Имам някакво предчувствие. Днес чакам бай Борис, да отидем заедно в болницата и да видим Ламар. Дойдоха с Крачун. В болницата не ни пуснаха да го посетим, защото при него имало две „момичета". Казах на сестрата да ги изгонят, защото имаме важна работа. И влязохме. Състоянието на Ламар ме порази. Езикът му подпухнал. Ръцете му жълти, лицето — бяло. Коремът много подут.

— Пия — казва Ламар — две бели хапчета, две червени и едно синьо. Две са за сърцето, едно — за дроба и две за пикаене. Бяха го обръснали предните посетителки.

— Тук няма ли сестри, които да те обръснат? — пита Борис Делчев.

— Неделя е и не ме бръснат за слива. Казват, че сърцето ми било добре и дишането ми добро, само да спадне коремът.

Едва говори.

Дойдоха синът му Мильо и Адриана. С бай Борис извикахме Мильо отвън и споделихме с него да помисли за това, че в Драгалевци има голям архив и че къщата там е без надзор. Обитават я чужди хора, които имат стръв към тези неща. (Нашите опасения се оказаха верни — след смъртта на Ламар, въпреки че архивът беше изнесен у съседите, някои неща останаха. Синът му остави квартирантката да обитава къщата десетина дни след смъртта на баща му, която изнесе оттам два куфара.) В коридора на болницата аз предложих кабинета на Ламар да бъде запечатан. Ламар беше винаги немарлив към архива си, както беше много изряден към подредбата на своя дом. Мильо обеща, че ще прибере архива, и на другата вечер той беше изнесен в кашони у съседите на Ламар Щърбанови.

Няма да забравя Ламар. Една нощна болнична лампа беше плиснала жълта светлина по лицето му и подчертаваше още повече хлътналите му очи. Струваше ми се, че в този момент на него много му се искаше да живее и споменаваше, че се подобрявал. Той никога не беше боледувал сериозно, беше жизнен и това лежане в болницата го съсипваше. И тази самота.

Нямаше какво да си казваме. Толкова години съм го слушал и тъй много истории са се напластили у мен, че сега всяко разпитване на този човек би било нелепо.

А някои негови „приятели“ правеха и това — от предсмъртния му одър се мъчеха да изтръгнат от него или предговори към книги, или изсмукани спомени, които само го затормозваха. Изпуснали го на времето, сега се мъчеха да компенсират с вгорчаване на последните му дни.

Когато отивах в неговия дом, не помня никога да сме се ръкували, той нямаше такъв навик. Сега поех ръката му, беше подпухнала, мека, това не беше Ламаровата твърда длан, а друга, съблечена от живот. В тоя миг аз си взех сбогом с тоя човек, когото уважавах като свой баща. Знаех, че повече няма да го видя. Исках да запомня и да отнеса със себе си образа на едрия, силен, дошъл от планината заедно с реката човек.

20 февруари 1974[51]

През прозореца на съюзното кафене забелязах, че в Съюза влиза Мильо, синът на Ламар, и веднага разбрах, че Ламар ни е оставил.

Борис Делчев мина набързо през кафенето и ми каза, че отивал да поръча некролог от приятелите на Ламар.

Вечерта се отбих в дома на Ламар. Поседях на терасата, по която се търкаляше кофа с разпиляни изгорели въглища. Ненужни вече. До вратата висеше оня чан, който му бях подарил аз и му служеше за звънец. Тоя чан нямаше на кого вече да обажда. Откачих го и си го прибрах, ще го поставя в стаята си — ще ми напомня много неща.

Но Ламар вече го няма.

Върнах се в къщи. Дъщеря ми беше изкарала негови снимки, по които го беше прегърнала през рамото. Детето плачеше. А мама беше запалила кандилото. В джеба си бях нагънал негов некролог. Седнах на масата и на некролога написах първото си стихотворение за него. Озаглавих го „Епилог".

Поставих за мото неговите последни думи, казани пред Мильо:

„Ей така си отива човекът!"

Сто билки беше спастрил в стъклени съдини.
В лекарство се превръщаха
стрити от знахарските ти пръсти.
Потърсих билките, да сторя някаква магия,
но теб те нямаше —
твойте ясенови ски
пресичаха следите си на хоризонта.

От върха се спусна снежната лавина,
с бяло рунтаво чело прозорците изби
на твоя дом.
Пропукаха се прашните стени
до корените на столетните череши,
провисналите под стрехата чанове
потънаха дълбоко в тишината.

Спокоен си сега.
че си показал как човекът си отива,
като пчела, отровена от собствения мед.
А мене ме е страх да си прехапя устните,
да легна и да се превърна в нива.

Ще мина привечер край твоя дом,
за да придумам едрите чимшири да го пазят.
Когато пролетес лавината се вдигне,
под нея ще намеря плесен от овдовялата гора,
изгнили скелети на паднали листа,
олющени от всеотдайност клони, притиснати от стъпки боси,
и няколко от мъдрите ти думи,
скрити под обърнато от бурята гнездо на косове!

22 февруари 1974

Сутринта.

Отидох при бай Борис Делчев към десет часа и половина. Той пишеше на машината евентуално изказване за погребението. Беше написал десетина реда. Разказа ми, че вчера отишли с Мильо да съчинят некролог, след това ходил да хвърля поглед над некролозите да не би нещо да не е в ред при отпечатването. Решили да няма имена под некролога и в същност са пуснали един безличен некролог с тривиалните епитети „големия поет, големия човек, големия общественик" и само това.

Борис Делчев споделя:

— След смъртта на Ламар положението ми се отежнява, трябва и него да включа в моите „Познавах тези хора", а дали ще доживея да направя това. Иска ми се да живея, колкото него, за да довърша делото си.

Той говори за своето дело, а аз в тоя миг си мисля как Ламар е умрял без хленчене, проявил силата на селянина — да се слее със земята, която е обичал. Гордо се е сринал, както се срива планина. Човек няма два пътя. Смъртта е естествена, както рождението. Мъдреците я посрещат с ясно съзнание, че отиват в друг свят, където приживе са си изградили дом с делата си.

Мир на съзнанието му!

23 февруари 1974

Сутринта се приготвих за погребение. Отидох да взема бай Борис. Девет и половина е, а той още спи. Когато баба Елена, майка му, го събуди, той залиташе, толкова дълбок е бил сънят му.

Седнахме в кухнята и го заслушах:

— Нали знаеш, вчера писах слово за Ламар. След теб го дописах. Стана страница и половина. Накрая стана малко пиперливо.

Вечерта помислих върху това и реших да не произнасям никакво слово, тъй като никой не ме е поканил за това. Откъде-накъде ще произнасям слово. Правил съм това на погребението на Светослав Минков, но бях поканен от жена му.

Помолих го да ми даде словото. Много дълбоко преценява някои неща. В момент на емоции се е заел да пише слово, но след това е премислил всичко. Аз също отказах да публикувам своето стихотворение.

Упрекнах бай Борис за некролога от „приятелите" и се оказа, че не съм бил прав:

— Когато тръгнах да правим некролога, в кафенето ме посрещна Иван Мартинов и ми каза: „Борисе, под този некролог искам да видя името си!". Това ме изненада. Не знаех, че Иван Мартинов минава също за Ламаров приятел. И за да не сбъркам, реших да не го подписваме.

— Можеше да не го подписвате — продължих да го упреквам, — но трябваше да напишете такава мисъл, че като го прочетат, да се сетят, че именно негови приятели са го писали.

— Вярно. Избързано стана. Сега некрологът е безличен. Получи се тъй, че официалността измести всичко друго. Неговите близки се оказаха поддръжници на ритуалите.

Навлязохме в гробищата. По пътя към нас се присъедини Иван Бурин, който носеше в ръка борова клонка, откършена предния ден от Витоша.

Пред Дома на покойника се трупаше народ. Вмъкнахме се вътре. Ковчегът в червено и на него възглавнички с ордени. Срещу тези възглавнички някога Ламар подхвърляше шеги. Лицето му беше кафяво, устните хлътнали навътре, изпохапани. Какви ли мъки е преживял. Минах край почетната стража. Забелязах Пантелей Зарев с червена лента. Поставих до нозете на мъртвия червени карамфили. Целунах го по челото. А имах намерение да откача от клоните на неговата череша старата дървена бъклица и да я поставя до ковчега, но присъствуващите нямаше да ме разберат.

Оттатък ковчега стояха Мильо, жена му Адриана и майка ѝ. След това до тях застана пълен човек, плешив, отпуснат, с торбички под очите. Това беше братът на Ламар Стойно.

В залата двама-трима щракаха с апаратите си. Този път реших да не снимам. За мен Ламар не беше мъртвец и не исках да притежавам подобно свидетелство.

По едно време хората се раздвижиха и в залата влязоха да се простят с поета Тодор Живков и Георги Джагаров. Те заста-

наха на почетна стража заедно с Иван Аржентински и Пантелей Зарев, а военните не ги познавах. Георги Караславов, който ходи много тежко напоследък, докато отиде да застане на стража, официалните гости се отправиха навън. Старият писател се загледа по излизащите.

Над залата се понесе тиха песен.

Замислих се над думите на песента, която приканваше към опрощаване: „Живя, горя. . .“

Слова произнесоха Младен Исаев, Тодор Генов и Ангел Тодоров и нито един от младите не каза дума за тоя човек, който винаги беше съпричастен на техните търсения и настроения.

Закопаха го до гробовете на Ран Босилек и Николай Хрелков.

И както е казал Шекспир: „Останалото е мълчание!“

Дали наистина ще е мълчание?

[1] Списание „*Всеобщ преглед*“: От 1 до 24 книжка излизат в периода от 1 февр. 1917 г. до 15 март 1918 г. Втората поредица книжки, от 1 до 15, излизат от 1 май 1918 г. до (?) 1920 г.

Полумесечно списание, редактирано от д-р Петко Тодоров, София. Печата се в Придворната печатница на Иван Кадела. Тираж — между 2500 и 5000.

Националистическо списание с разнообразно съдържание: политика, социология, литература, изкуство, търговия, земеделие, индустрия, законодателство, хроника и библиография. В литературния раздел сътрудничат видни български писатели: Вазов, Страшимиров, Ст. Руневски, Чачановски и др. В това списание стихове на Ламар са доста често публикувани. Списанието стои на позициите на официозната общественост. До края на войната е открито германофилско.

Ето някои от характерните стихотворения на Ламар, отпечатани в списанието през този период:

ВОДИ, ДЕТЕ!

— Води, дете! Ей черна угар чака,
Не спирай се, недей горчиво плака!
Недей, че майчино сърце се трови,
При бегла мисъл по далечен край,
Де татко ти разкъсва днес окови,
Несретник де безропотно страдай!. . .

— Води, дете! Ей черна угар чака,
Не спирай се, че веч прижда мрака!
. . .А трепетно заби в далеч камбана, —
Печален стон прокънна през гори.
И майката се вгледа към Балкана,
Де тъмен облак върхове покри,

В гърди туптящи морен дух застина,
Тя болно трепна, мисъл зла премина: —
„Далечен край, железен дъжд припада:
Един след друг политат трупове. . .“
— О, Боже спри, о мисъл тъй злорада,
Далеч върви със луди ветрове! —

Дете , я спирай, чуй камбана бие,
А в тъмното поле сме само ние!. . .
И тъжно звън далече се разнася —
За утре в храм молитва той вести;
Молитва странна глуха шир оглася,
И бавно стъпат властни тъмоти.

1 юлий 1917

РОДИНА

На тъмен кръстопът: — към гибел или слава,
Днес твоя дух причаква властница съдба;
И твойта скръб нечута сила ми вселява,
И твоя стон зове ме в крайната борба.

Теб първа майка, гнет вековен преживяла,
Отдадох аз на младост първата любов.
По теб една душата ми в болеж е бдяла,
Разбудена през всеки миг от твоя зов. . .

На трънест кръстопът: — към гибел или слава,
Теб люшкат днес без жал стихийни ветрове,
Но знай, че тук последният ти час е слава,
Защото си родила верни синове. . .

ПРОЛЕТ

Стопи се вече зима мразовита
На пролетта в одеждите злати: —
Днес всяка гранка с цвете е покрита,
Днес всичко носи радостни мечти.

По черни ниви пее тиха песен
За родна бран прегърбений орач,
А там овчарят като в сън унесен,
С кавала свири чак до късен здрач.

15 април 1917

(година I, кн. VI на „Всеобщ преглед")

[2] Ранните Ламарови стихотворения, открити у Дука Паскалев, са десетина на брой. От тях ще цитирам няколко, характерни за дадения период. Първото стихотворение се съпровожда от писмо: (Троян, 23. III. 1919)

„Душке,

Не помня кога беше, но знам, че ти писах и още нямам отговор. Вероятно това се дължи на „добре уредените“ пощи; кой знае?!. . . Не знам с какво ли да ти се похваля! — Живея не както хората, но не искам да разсъждавам много. . . — Струва ми се понякога, че съм тъй дребен, че аз и всичко наоколо е само прах и несмисъл.

Бях ти обещал някога да ти пратя нещо, ако предъвча. Устоявам на думата си, но ти не се мъчи да критикуваш, защото не заслужава. . .

Край твоя дом несретник аз когато мина
И в горък плач ръка за милост ти подам,
Тогава не припомняй първата заклина,
Тогава не разбуждай стихналия плам!. . . —

Смирена като сън излез да те погледна
И морен да отмина в ранни призори!. . . —
Един поклон — една надеждица последна —
Би гряла някога сред лунните зари,

Но в моя сън аз тебе няма да достигна!
В незнаен път загубил светлите лъчи,
От тъмна скръб предвечен храм ще да издигна
И ти ела — след мен вратите заключи!

Там в тих покой, самси притворен на разлъка,
Ще спомням само мойте отлетяли дни,
И вярна спътница докрай — всевластна мъка —
Над мен, мъртвец, глава в любов ще наклони.

Хиляди целувки!
Лалю

В часът на смелото прощене
С любов ти ще ли ми простиш,
Ръце въздигнала към мене? —
В часът на смелото прощене
Ти мене ще ли утешиш?

Аз знам, че тебе ще оставя,
Надеждо, гаснала по мен,
Но скръб ще ме сразн тогава
И аз ще плача до забрава
Над тоя похитител ден.

Че аз безсилен бях пред трона
На твойта грейнала душа
И мълком падах пред амвона;
Но в тайнството на поклона
Съзнах, че любя и греша.

А де ще спра, за да почина,
Ако издумаш ядна реч? —
Дали несретник на чужбина,
Или до близките-мнозина,
Които ме заклеха веч?

О, въздигни ръце над мене
И дума нежна промълви
В часът на смелото прощене!...
Аз виждам ужасът пред мене!...
Прости ме и благослови!

Д. Паскалеву

Беззвездни небеса — сломени
в скръбта на мъртвите води
и върху тихите следи
на лебедите уморени! —
нощта когато ви притвори
с тръстики, сън и брегове,
загубен лебед ще зове
за помощ вашите простори.

Крайбрежните върби сломени —
разлени в мъртвите води
ще крият белите гърди
на лебедите уморени
и в похитените простори
самотний лебед ще зове:
в скръбта на сини брегове
беззвездний свод да се разтвори.

София, 23. 12. 921

С молитвата на беден странник
Разнесъл скърби и любов,
Аз може би съм късен заник,
Аз може би съм сетен зов!...

В душата ми ръка изплита
Вуалите на късен ден
И в сълзи чашата допита
Стои с проклятие до мен.

А рано се нощта навежда —
О, нощ на мъртвите зари!
И в несъгряната надежда
Студена есента цари. . .

[3] Опит за уточнение на квартирите, в които е живял Ламар в София:
— В края на 1919 година Ламар идва в София и се настанява в една стая на ул. „Цар Асен“ към ул. „Аспарух“.
— Наемал е квартира близо до трамвайното депо, към гарата.
— В началото на ул. „Кирил и Методий“ у Люис и Клара. В тази квартира се ражда дъщеря му Аделина (1921).
— У Милионови на ул. „Алабинска“ към Съдебната палата. В същия апартамент е живял и Орлин Василев.
— На улиците „20 април“ и „Дебър“ у Иванов.
— На пл. „Славейков“ у Зашев. На същото място е била печатницата на Провадалиев, в апартамента на Рибарския съюз.
— В малък апартамент над кино „Рекс“ (сегашно „Млада гвардия“), бивша кантора на арх. Ангел Михайлов.
— В зданието на Тевекелиев на „Клементина“ (сега „Стамболийски“).
— На „Сталин“ 4 (сега „Витошка“), на четвъртия етаж, сграда на Окр. народен съвет.
— На „Сталин“ 63 (сега „Витошка“).
— Във вилата в кв. Драгалевци, ул. „Драгалевско шосе“ 185.
(Дотук квартирите са подредени от Ламар.)
Освен в тези квартири поетът е живял:
— На ул. „Преслав“ (сега „Поп Андрей“), зад Централната поща, в апартамента на Йордан Райчев.
— На ул. „Братя Миладинови“ до „Нишка“, у Пена Глухарката, жена на бай Минко Папукчиев от Троян. В „най-дясната стая“ е живеел смахнатият вестникопродавец Даскала.
Според Мицо Андонов Ламар е живял също:
— На ул. „Леге“.
— На ул. „Ивайло“.
— На ул. „Цар Симеон“.
— На ул. „Солунска“ (сега „Васил Коларов“).
— В Марангозовата квартира (?), апартамент, построен от Н. Марангозов и продаден.

[4] Стойко Казанджиев — един от първите троянски поети (1860—1928), завършил право в Швейцария. Издал „Конституционният въпрос в България или Фердинанд“; „Въздишки и ламтежи“ — стихове, Враца, 1904; и други.

[5] Свидетелствува Мицо Андонов: „. . .Бешков пееше и свиреше на свирка много хубаво. Пенчо Георгиев и Дечко Узунов също пееха. Ние с Ламар пеехме на два гласа. Аз пеех повечето македонски песни, а Лальо — от техния край. Спомням си една негова песен:

Дойди, дойди либе, Въто ле,
дойди до вечеря,
тато на ракита, Въто ле,
мама у лелини.
Либе, Въто ле,
мама у лелини.

Ако някой види, Въто ле,
тебе ще захвали,
тебе ще захвали, Въто ле,
мене ще укори,
Либе, Въто ле,
мене ще укори. . .

И други песни пееше той. По-късно се научи да пее и македонски песни от македонците, които посещаваха кръчмичката „Цейлон" на бул. „Ботев" до „Неофит Рилски". Тогава Ламар живееше на „Ивайло" и обикновено посещаваше тия кръчми, които се намираха близо до квартирите му."

[6] Узаконяването на вилните места става на 31 декември 1960 г. при I нотариус на Софийския народен съд с нотариален акт № 141, том XXVI. Преди тази дата Ламар закупува тези места с пълномощно като председател на „Фонд творческо подпомагане" към Съюза на българските писатели.

[7] Във връзка със службите, които Ламар е заемал в Съюза на българските писатели, прегледах досието му, което се пази в „Личен състав". Документацията в това досие не е пълна. Направих някои извлечения, които са от полза при уточняването на някои данни:

I формуляр-въпросник:

Образование: Търговска гимназия в Свищов и незавършен юридически факултет.

Семейно положение: Женен с две деца: Аделина (родена 1921) и Марин (роден 1923).

Ползува руски и немски.

Първа напечатана работа: Русе, 1916 — Млад турист.

По-ценни преводни книги: „Инония", поема от Сергей Есенин.

II формуляр-въпросник:

Писател от 1921 г. и печатар от 1925 г. до 1947 г.

Образование: Средно търговско, висше като писател.

Членувал в следните масови организации:

Туристическо д-во „Алеко" — от 1926 до края на живота си.

Трудово-борчески писатели — 1938—1939 г.

Съюз на българските писатели — от 1944 г.

ОЗИПС — от 1944 г. — стигнал до ЦК.

БКП — от 1944 г. — стигнал до член на партийното ръководство в СБП.

ЕОПО ОФ — от 1948 г. — член.

Алпийски клуб — член.

Трудова дейност:

1925—1947 — печатница „Ново изкуство" — ул. „Левски" 2, национализирана.

Сътрудничил:

1920—1922 — сп. „Везни".

1922—1923 — сп. „Пламък".

1927—1928 — сп. „Новис".

1930 — в. „Кормило".

1931 — в. „Щит".

1944—1949 — в. „Отечествен фронт".

1944—1949 — в. „Работническо дело".

Къде се числи във войската: I военно окръжие — артилерист, ШЗО, 1917—1918 г., поручик.

Награждаван:

1945 г. — МНО — за военна заслуга — орден.
1945 г. — от III Украински фронт, за участие във войната — медал.
1946 г. — Мин. съвет — за литература — орден.
Общ месечен доход — 20 000 лева.
Адрес: София, „Сталин“ 4

19 май 1949

Изказване на Ламар: За словото и поезията, Литфронт, год. VIII, 1952.
. . . бил е в партийния комитет на писателската партийна организация „Христо Ботев“. . .
. . .За поемата „Горан Горинов“ е получил Димитровска награда — II степен, през 1950 г.. . .
. . .След 1947 г. работи в изд. „Български писател“ и в редколегията на сп. „Български воин“. . .
. . .Член на Президиума на българските писатели и секретар на Съюза. . .
. . .По случай 60-годишнината му Съюзът на българските писатели предлага др. Ламар да бъде награден с орден „Народна република България — втора степен.
Президиум на Народното събрание
Указ № 32
. . .Награждава писателя Ламар с орден „Народна република България“ — II степен. . .
София, 15 януари 1958 г.
12 ноември 1967
До ЦК на БКП
отдел „Изкуство и култура“
др. Крум Василев
Предложение
. . .На 14 януари 1968 г. се навършват 70 години от рождението на Лалю Маринов (Ламар). . .
. . .от 1956 г. до 1968 г. е бил секретар на Съюза на българските писатели. . .
. . .Ламар е заслужил деятел на културата, заслужил деятел на спорта. . .
. . .СБП предлага да му бъде дадено званието „Герой на социалистическия труд“. . .
председател: Г. Джагаров
(забележка — М. Т.) В първоначалния текст на предложението се чете: „. . .предлага той да бъде награден с орден „Георги Димитров“. Поправката е нанесена с черно мастило.

[8] Димитър Гоцев Андонов е роден през 1901 г. в гр. Кукуш. Неговата майка Тина Делчева Андонова (сестра на Гоце Делчев) и баща му Гоце Христов Андонов след Балканската война (1913) се преселват в София като бежанци. Тук Мицо (Димитър) Андонов е завършил гимназия и следва философия в Софийския университет. Увлечен от анархистически идеи, М. Андонов през 1928 г. започва да издава сп. „Начало“, което след неговото арестуване (1928) престава да излиза. Като редактор на списанието М. Андонов е осъден на пет години затвор по ЗЗД. След излизането му от затвора (1934) той работи в Съюза на артистите в България, на която служба го заварва и социалистическата революция. Член е на БКП от октомври 1944 г.

[9] Здравко Василев Сребров е роден на 27 март 1902 г. в Търново. Произхожда от прогресивно семейство. Баща му е редактор на сп. „Звезда“ (Месечно литературно-научно списание. Излиза под редакцията на Васил Сребров, Иван Кирилов и Стоян Коледаров, от кн. 5 са редактори: Антон Стра-

шимиров, Васил Сребров и Йордан Маринополски. Издател Иван С. Вителов — В. Търново, 1900 г.) и сътрудник на сп. „Ново време".

Първата книга на Здравко Сребров, повестта „Момчил слиза от планината", излиза през 1940 г. През 1942 г. издава романа „Утопин". След Девети септември, по време на Отечествената война, Здравко Сребров ръководи информационния отдел при войската (ВОС). Други книги: „Другари между живота и смъртта" — разкази и репортажи от Отечествената война (1946); „Идващи светлини" — репортажи от строителството (1947); „Балванската битка" — разкази и очерци за герои (1948); „Избрани разкази" (1959); „Червената лента" — разкази за юноши (1960).

[10] Андрей Пухлев за съвместните излети с Ламар из планините: „Ламар, аз и Мицо Андонов бяхме голяма планинарска тройка. На екскурзии сме ходели много често и през зимата , и през лятото. Ние двамата с Ламар бяхме скиори и това още повече ни сближаваше. Ски започна да кара и Мицо, но откакто си счупи крака, престана да идва с нас. Спущахме се от Алеко през Тинтява надолу при неголяма стръмнина. Мицо падна при някаква издатина и остана да лежи там. Откараха го в болница. Докато Мицо лежеше в болницата, посещаваше го едно момиче, което после му стана жена. За тоя случай Ламар казваше: „Едно зло никога не идва само!"

С Ламар сме правели големи преходи по билото на планините. Спомням си един такъв преход по Рила. Отидохме с кола до хижа „Грънчар", където преспахме, и сутринта рано, в шест часа още, се спуснахме със ски по склона от в. Голям мечит към Говедарци. На този излет с нас беше и Тодор Генов.

По време на един дълъг преход из Пирин с нас беше дошъл и Богомил Нонев, който непрестанно проклиняше, тъй като върху гърбовете си бяхме метнали тежки раници, препълнени с провизии от Банско. Ние с Лальо бяхме по-опитни туристи, но Богомил не издържаше. Когато стигнахме до хижата, още невлезнали, Богомил хвърли раницата на земята и се запъти към нарите.

На зимни излети ходехме малко хора, но на летните се събирахме повнушителни групи. Ние с Лальо ходехме много често за гъби. На гърбарство съм го учил аз, а мои учители в това отношение бяха поетите Ценко Цветанов и Димитър Пантелеев. Тогава гъбарството не беше много разпространено. Ламар не познаваше всички гъби. Като минавахме из горите над Бистрица, събирахме огромни количества гъби, пълнехме раниците, а в ръцете носехме торби. Като се прибирахме, предоставяхме ги на жените, като всяка ги приготвяше по своя рецепта. В кръчмата на „Спас" правехме големи семейни гъбарски вечери. На една подобна вечер присъствуваше и Бешков, но той беше страхлив човек, не хапна нито една гъба, за да не се отрови, а сам ядеше кебапчета. Той беше особняк. Всеки си носеше своя характер.

Най-често ходехме по витошките хижи. В една такава, мисля, че я наричаха „Краварника", Ламар и Талей имаха добри спомени. Там ходеше и добрият приятел на Ламар Захари Жандов — Шаци, който акомпаниране на песните с китара. Едно от местата, които много често посещавахме, беше „Тенджерата", под хижа „Тинтява", скала, наблизо с изворче. Под скалата криехме една пръстена тенджера, в която готвехме. Ламар обичаше да готви, но правеше много експерименти с яденето, докато измежду всички най-добър готвач беше Талей. Той проготвяше яденето, докато ракията и вината се изстудяваха в изворчето. В нашата компания идваха Нанко Петровски, комунист, който не си спомням с какво се препитаваше, но знаех, че ходи по селата да купува и препродава орехови дънери. Друг от постоянните посетители на това място беше Мишел Герджиков. Ние бяхме един определен кръг, към който трудно се присламчваха чужди хора. Събирахме се обикновено в кръчмата на „Спас" и на масата сядаха Никола Фурнаджиев, Ангел Кара-

лийчев. В тази компания бяха още архитектите Христо Берберов, Гого Гичев, Васил Беязов, които по онова време разполагаха с пари, тъй като беше започнало кооперативното строителство из София. Те бяха тия, които понякога купуваха месо за общо ползуване и черпеха. Иначе всеки си поръчваше и си пиеше. Ламар в тия години не беше много паралия, та имаше случаи, когато е взимал от мен пари назаем, за да плати на работниците си, в събота ми се издължаваше. Не само в „Спас" ходехме, посещавахме и „Шевка". в която идваше и младият Богомил Райнов. Той, като пийнеше, са качваше на масата и декламираше остри стихотворения, а ние го дърпахме, че наоколо сядаха и агенти. На нашата маса присъствуваха още Иван Мициев, голям приятел на Ламар и народен човек, Петър Спасов, гърбавия поет-футурист, който дълго време работи в Ламаровата печатница на „Левски", Пенко Герганов, Кулев — главен редактор на сп. „Летец", женен за Здравка Стойнова, която, мисля, че беше дъщеря на Стойно Стойнов. Тя и Мария Димова, балерината, бяха първите жени, както и Веса Ламаровата, които смело придружаваха бохемските ни компании. Мария Димова току-що се беше завърнала от Париж и беше поставила у нас „Нестинарка". Постоянен наш съкомпаньор беше художникът Йото Върбанов, а и Христо Минчев, шурей на Николай Райнов, женен за неговата сестра.

Това беше доста широк кръг от разнородни по професии хора, но прогресивни. Стожер на тия сбирки беше винаги Ламар. По това време аз бях директор на IX прогимназия „От. Паисий". Щом привършвах работа, минавах край печатницата на „Веслец" и забирах Лальо. Отбивахме се в зарзаватчийницата и накупувахме домати и чушки, които отнасяхме у „Спас". От тях Ламар правеше купища салати, от които всички ядяха. Накрая винаги идваше ред на песенките, душа на които бяха Ламар и Мицо. Това беше тихо пеене, без викане. Всички се умълчавахме да ги слушаме."

[11] Като художник Христо Ясенов не е тъй популярен, както с поезията си. Той е роден на 24 декември 1887 г. Завършил е Рисувалното училище в София.

Живописното творчество на поета не е изследвано, а то говори за духовното богатство на неговата личност.

[12] За да разбера повече подробности около аперитив „Копривщица", който според мен е първият „Якобински клуб" (преди кафене „Средец"), — свърталище на революционни дейци, свързах се с един от последните собственици, син на известната баба Брайковица Петър Брайков Будинов, чийто адрес и телефонен номер ми беше дал сам Ламар. За щастие бай Петър беше жив въпреки преклонната си възраст и ми разказа следното:

„Магазин „Копривщица" отвън имаше сводеста форма. Вратата се отваряше наляво. От двете страни на вратата имаше остъклени витрини с рафтове, по които нареждахме стоката. Излагахме разни шишета с вино, маслини, сирене „Рокфор", захар. Стоян Михайловски, който редовно си купуваше захар от нас, намираше, че тя не е предпазена от запрашване. За да го задоволим, поставихме захар в едно от стъклените чекмеджета.

Нашият магазин се намираше между Чипевата книжарница и колбасницата на братя Крушарови. Чипев по-късно взе още един съседен магазин, през стъкларския дюкян. Най-накрая на тази поредица беше дюкянът на Моше „Измир". Вляво от аптеката на Карастоянов следваха другите „Копривщици". За този случай проф. Георги Данаилов казва в учебника си по политическа икономия, че е пример на „нелоялна конкуренция". След нашия магазин Душко Рашков откри на „Раковски" до „Аксаков" своя дюкян „Нова Копривщица". След това беше открита „Млада Копривщица" на братята Петър и Тодор Папукчиеви, която се намираше на „Леге", срещу джамията. Не много след това Христо Рашков отвори „Най-нова Копривщица" на „Леге". След

него изникна „Най-млада Копривщица“ на Георги Динчов Маджаров, бивш съдружник на баща ми, също на „Дондуков“, през няколко магазина от нашия. Това беше до Балканската война. След войната на „Шишман“ и „Аксаков“ Неделчо Иванов откри „Пета Копривщица“. Срещу него, на ъгъла, един зарзаватчия поставя фирма „Шеста Копривщица“. По-късно шуреят на Душко Рашков Лука Тодоров х. Вълков превърна магазина на „Раковски“ само в аперитив и го наричаха „Луката“, а след смъртта на Луката Димитър Иванов откри отново магазин под името „Първа Копривщица“.

В началото, в задната стаичка на магазина, беше поставена малка масичка, облечена в тенекия. За да увеличим масичките, извадихме стълбата, която водеше за галерията — наше спално помещение до есента на 1915 г. С две етажерки и завеска отделихме вътрешното помещение от бакалницата.

И днес сякаш виждам Лалю Маринов, седнал с приятели до масата край насрещната стена, на която беше окачен портретът на Дебелянов.“

[13] „Арена“ е първата стихосбирка на Ламар, издадена като книга първа от библиотека Fulmen — седем стихотворения, „художествена украса от Ив. Милев, издадена от Т. Ф. Чипев в триста и три екземпляра, печатница „Елит“, София, октомври 1922“.

Втората стихосбирка на Ламар „Железни икони“ е публикувана през 1927 г. в хиляда екземпляра в Ламаровата печатница „Новис“, София.

През 1928 г. Ламар издава „Мирни размирни години“.

„ 1944 г. — „Изток—Запад“ — поема.

„ 1946 г. — „Горан Горинов“ — поема.

„ 1949 г. — „Бойни песни“ — стихове.

„ 1951 г. — „Утро над родината“ — стихове.

„ 1952 г. — „Строителни години“ — стихове.

„ 1954 г. — „Гора вековна“ — стихове, и „Град се гради“ — поема.

„ 1956 г. — „Зора зазорила“ — поеми и сонети.

„ 1958 г. — „Преславни походи“ — стихове.

„ 1959 г. — „Мъдростта на годините“ — стихове.

„ 1960 г. — „Васил Левски“ — лирична животопис.

„ 1962 г. — „Зуници над България“ — стихове.

„ 1963 г. — „Дъб под небето“ — стихове, и т. н.

[14] Из „Спомени от Ламар“ — в. „Дума“ (14 май 1930):

„На горния праг за входа във второто отделение в „Копривщица“ лежеше спокойно старата котка. Рале влезе с Перун и котката скочи върху кучето. То изръмжа и се озъби. Баба Брайковица наля на бай Ивана една „плачковица“; той прежумя, глътна я и излезе.

Всички разсъждавахме върху събитията. Право, криво. Дойде и Христо Ясенов. Все така меланхоличен, а жив. Той беше водил истинска война в дружеството на запасните офицери. Сам, барикадиран в кьошето на клуба, с четиритях крака на дървения стол, беше отстъпил атаката на много генерали, които, след като бяха пропилели славата си в „полето на честта“, искаха още да ръководят „съдбините народни“, искаха още героизъм от нас: да бъдем „чисти синове“; да бъдем „истински герои“. Пред какво? За какво? Ние бяхме всичко видели и всичко познали.

Но най-много беше познал Христо Ясенов.

— Още кръвта дими, а те за война брътвят. Непоправими герои — викаше той. — Щяха да ме изядат. Да е жив столът.

Не е чест пред незнайния му гроб. Аз смело мога да кажа, че той е единственият български п о е т, който беше пожертвувал поезията си в едно класово съзнание; който не виждаше друг изход освен искрената преданост на класата си. За него поезията беше нещо, външна работа, макар за епохата, в която бе възприел художествените форми, да беше след Яворов пръв;

макар като творец да не можа да довърши етапа на социалното си развитие, но като личност той няма равен на себе си.

Неговата дълбока ирония, дори цинична, беше удивителна. Неговата веселост при всички случаи затрогваше. . ."

[15] Разказ на Стойно Маринов Пончев, брат на Ламар:

„Баба ми Иванка Маринова Балевска е починала през 1919 г. Майка ни се казва Пена Тодорова Ралчовска. Тя си е от Калейца. Почина през 1923 г., а тате почина през 1952 г. Мама беше едра жена, висока, с дълга коса, която събираше отзад на две дебели плитки. Тя имаше сестра Рада. Мама се занимаваше с домакинска работа, земеделие, а в стопанството ни имаше към седемдесет броя кошери, биволи, овце. Били сме четирима сина: Лалю, роден на 1 януари 1898 г.; Тодор, роден през 1901 г., той рано почина; Вълю, роден на 8 август 1907 г., замина без вест в Америка; Стойно, роден на 26 януари 1912 г.

Стаята на родната ни къща в Калейца беше малка. На пода, измазан с кал, постилахме една рогозка, върху която лягахме всички. Беше студено и сутрин, като вдигаха рогозката, под всяко дете имаше по едно петно от напиканото. През лятото спехме в плевнята.

Брат Ламар ходеше да помага на поп Иван, да му носи котлето. Било студено и брат ми носел котлето с ръкавички. Но в котлето хвърляли пари. Брат Ламар си свалил ръкавичката, за да бърка в студената вода и да си скрие по някоя пара. Поп Иван го забелязал и му казал: „Лалчо, тури си, синко, ръкавичката, че е много студено!"

За да купи машини за печатницата, брат ми взе пари от татю, който заложи имотите си и взе от банката 300 000 лева с 20% лихва. Тогава другият ми брат Вълю поиска от баща ми само 30 000 лв., за да замине в чужбина и повече да не го безпокои. Татю взе останалите нотариални актове и ги отнесе на лихваря Христо Вълюв Топалов, за да вземе пари. Брат Вълю дойде в София с още две момчета, купиха си билети за Южна Америка от пътническата агенция на Тома Бакрачев. По това време бяха излезли звонкови монети от сто и по петдесет лева, та брат Вълю ми даде една столевка, като казваше, че български пари няма да му трябват повече. Когато замина, аз се разплаках.

Спомням си следните работници машинисти и словослагатели в печатницата на брат Ламар: Георги Ив. Бумов, Петър Илиев Маринов от Ловеч, Иван Вачев от Дебнево, Петър Букорещлиев от Ловеч, Христо Табаков, работеше като книговезец при брат ми, ходи да се бие в Испания през трийсет и шеста година и се върна жив, Никола Стоянов дойде по-късно и сега работи като печатар в „Тодор Димитров". В началото работи и сестрата на Лалювата жена Веса Радка, и нашият първи братовчед Минко Стойнов Вълюв. Всички не мога да си спомня.

Аз оставах да работя нощно време нелегални материали и за да върви печатането на позивите по-бързо, поставях на машината по-голяма шайба. Веднага ги носех в партийния клуб на „Позитано" към „Солния пазар". Асен Бояджиев ме прегръщаше и казваше на Тодор Павлов: „Бачо Тодоре, брат му на Лалю донесе бонбоните!"

[16] Стефан Енчев е политически затворник, който е излежавал присъда във Варненския затвор.

[17] Слово, произнесено от Ламар в Ловеч, по случай неговата седемдесетгодишнина.)

„Драгалевци, 8 февруари, 1968 година (б. а. — М. Т.: Честването е трябвало да се състои по-рано от цитираната дата, но поради смъртта на Ламаровата съпруга (21 януари 1968) тържеството е било отложено.)

От все душа благодаря на всички за всичко! На правителството и партията за най-голямото звание! На всички, които по вестници и списания ме възвеличиха и описаха; на всички почитатели, които ме сърадваха с много писма и телеграми! Като казвам п о ч и т а т е л и, това не го отнасям до себе си, а до литературата на българите, която ние творим, доколкото можем, и дано тя обогатява душите на поколенията и те да поемат онова, което им е потребно, за да се въздигат все нагоре!. . .

Благодарен съм за любезното внимание на жителите от Амбарица до Йоглав, където преспах, като пешеходец от Свищов до Калейца, когато се обяви Балканската война. Татю беше заминал войник в опълчението, а на казанката заварих баба Ивана да вари ракия.

В тоя град аз съм се учил на четмо и писмо. Дончо симидчията слагаше халва в симида, но всякога не можехме да си купим. Искам да отдам почит на моите учители: Петър Мусев — „Пет-шест", Иванчо Чудото, Пипин Къси, Перикъл, Хаджи Неделчев — художникът, който ни водеше на железния мост да ни учи на перспектива, от която аз нищо не разбирах. Ако после, в моя живот, е имало перспектива, това не ще да е вярно, защото съм преживял много лутаници без перспектива!

Онова, което съм написал — над двадесет книги, над петдесет хиляди стиха, издадени от 1921 г. до днес, те не са мои! Те остават в литературната история на нашия народ и доколкото от това ще остане като ценност за въздигане на българската култура — това ще е неизменното! От тоя свят ще си отида очарован от себе си. Не от лично възхищение, а от чувство към народа. Възвърнах се към стихосбирките си и прочетох стихове, от които сам се удивих! Те не са много поетични, те не са дори добре изгладени, но са смислени и аз сам се чудя как съм ги написал. Това се е дължало на онова чувство, което ме е прикрепвало към големия обем на народната мъдрост, към съревнованието на времето и към отношението към човека!

От тоя свят ще си отида с отворени очи към истината, към правдата и свободата! Човекът не е вълмо, ваяно от чужди ръце. Той е *личност*; той е гордост и съдба сам за себе си и за обществото! (б. а. — М. Т.: в оригинала целият следващ пасаж е зачертан.)

Някои си позволяват да мислят, че като човек мисли по своему и има мнение, несъответствуващо с общото мнение, както то се устроява административно — той мисли погрешно! Погрешно мислят тия, които мислят за другите погрешно! Не разтварям вратите на негодуване, присъщо нам, а отбелязвам това състояние да се запомни!. . .

Моите лични усилия в литературата са преминали непринудено и чувствено, доколкото съм съумял да свържа себе си с народа. Аз не бих порасъл без околността, без другарите си по съдба и участ! И без онова, което ме е обкръжавало като вживяване в действителността!

Аз започнах заедно с Гео Милев на времето, с малко *модернизъм*, но той така се побългари, че остана под съмнение. Но мисля, че има влияние. Новата наша поезия има устрем да преодолее и форми, и съдържание и ако в нея има художествена недоразвитост, тя ще превъзмогне това заедно с времето. Времето ще ѝ наложи и ново съдържание, и нови чувства! И ще бъде найценно онова, което е духовен израз на българското!

Л а м а р"

Благодаря ви!

[18] През есента на 1944 г. към щаба на I българска армия при помощник-командирския институт се организира културен отдел начело с ген. майор Щерю Атанасов. Към този отдел за инструктори са командировани Емил Манов и Теньо Стоянов.

Културният отдел е имал няколко подразделения: писатели, журналисти, художници, артисти, фотокореспонденти, радиоманипулатори, историограф и редколегия на в-к „Фронтовак".

Общ командир на писателите, художниците и журналистите, фото- и радиоработниците и историографа е бил Лалю Маринов — Ламар.

Общ командир на трите военни театъра — Георги Стаматов. Помощник-командир на Стаматов е Александър Хаджихристов.

[19] По въпроса за спора между „Новис" и РЛФ съм водил разговори с някои от съредакторите на „Новис". По-изчерпателен беше Здравко Сребров:

— Това бяха стари сектантски истории, които отдавна са надживени но за литературната история може да имат интерес. Чисто и просто в една своя критична статия „Релеф" осъди списание „Новис" като представител на „реакционна есенинщина". На критиката отговорихме доста сурово, в стила на тогавашната ни бойка, революционна и не съвсем вежлива публицистика. Но тази кратка наша свада е разгледана доста обективно, между другото, в главата за сп. „Новис" в книгата на проф. Васил Колевски „Патосът на Октомври. Съветската литература в българския пролетарски и антифашистки литературен печат" (1967). Ние защитихме срещу „Релеф" името на Есенин като „един от големите селски поети на нова Русия".

Тази най-кратка война между „Релеф" и „Новис" бързо приключи само с една престрелка. Година след това цялата литературна група около „Новис" бе на предна линия, рамо до рамо с другарите от РЛФ в единната борба за нов комунистически свят и за ново революционно изкуство в „Съюза на трудовоборческите писатели" (1932—1936).

— Как се развиха по-нататък нещата в Съюза на трудовоборческите писатели? Поведението на Ламар и на вашата група около „Новис"? Особено ме интересува тъй наречения „Кормиловски период".

— И РЛФ и „Новис" преустановиха съществуването си наскоро след образуването на съюза. Направи се опит в началото този съюз да се легализира. Но не би. И той трябваше, особено след 19-майския преврат (1934) до 1936 (разтурването му), да работи конспиративно (нелегално) в намален състав.

Кормиловският период, по-точно „история". Тук става въпрос за разцепление. Това е една твърде неприятна, бих казал пакостна история. Мога да кажа само няколко думи, доколкото се отнася до нашето (на нашата група), включително и на Ламар, отношение към разрива в средата на писателите комунисти, пряко или непряко свързани с ръководството на партията. Свадата в тази среда бе фатална за живота на Съюза на трудовоборческите писатели. Това бе убеждението ни.

Теоретически разривът изникна във връзка с принципиалната постановка, кой основен постулат в революционната литература трябва да има предимство—идейното съдържание или художественото качество. Създаде се и такава спонтанна (или негласна) квалификация на воюващите две внушителни по обществено и литературно значение групи: „идейници" и „качественици". Позицията на „идейниците" (слагам ги в кавички, понеже това са в същност условни определителности) се застъпваше от Георги Бакалов, Людмил Стоянов, Никола Ланков, Марко Марчевски, Ангел Тодоров. От по-младите Иван Мартинов. Защитници на „художественото качество" бе главно групата

на Георги Караславов, Орлин Василев, Младен Исаев, художникът Александър Жендов (той участвуваше в организационния живот и като публицист).

Колкото се отнася до нашата (тука вече трета) група от бивши „новисци", тази остро разгърнала се и в печата свада сериозно ни смути и загрижи. И в двата така очертали се фронта бяха най-добрите ни, дори станали вече „стари наши другари". За какво в същност се касаеше? По наша оценка над тази теоретична „кора" се съдържаха внушителни себични и центробежни тежнения. Ние бяхме не само за единство и на двете естетически категории, което е в класиката на нашата революционна естетика, но особено за единството на литературния прогресивен фронт, заплашено от създалия се антагонизъм тъкмо в най-утвърдената обществено част от този фронт. И ние (петима души) излязохме с изложение, отпечатано във в. „Кормило" (орган на съюза), което бе опит за помирение и предупреждение за фаталния изход от създалата се обстановка в нашата среда от двата сурово споreщи „лагера" („Кормило", бр. 39/1936).

— Изложението в „Кормило" от кои петима беше подписано?

— Изложението беше подписано от Ламар, Мицо Андонов, Златан Радев (Здравко Сребров), Славчо Васев и Владимир Харизанов. В този момент „Кормило" бе в ръцете на „качествениците". Успоредно с „Кормило" излезе внушително по обем ново литературно-обществено издание „Брод" начело с Георги Бакалов, Людмил Стоянов, Никола Ланков и другите от т. нар. група на „идейниците". „Полемиката" се водеше на страниците на двете издания. С излизането на „Брод" фактически съюзът се резцепи. Сериозната намеса на ЦК на партията не даде резултат.

По тези събития Славчо Васев сподели с мен следното: „Между „Новис" и РЛФ се разрази полемика. Ламар, макар и да бе автор на острия отговор срещу „релефци" в един от броевете на списанието, с неудовлетворение прие „ръкавицата" на спора. Той бе критикуван за превод на едно стихотворение от немския поет Васкоф, а така също и за поместването на разказ от Ясен Вълковски. Критиката на РЛФ бе придружена от немотивирани нападки и определения на „Новис", които дълбоко огорчиха Ламар. Още повече, че той дълбоко и искрено работеше за един общ литературен фронт. Развитието на литературните събития през следващите години потвърдиха искреността на този стремеж у Ламар, показа и това, че бе проявена сектантщина от страна на „релефци".

Тази неприятна полемика не попречи на Ламар и останалите редактори на „Новис" да се приобщят и да станат едни от инициаторите за създаването на Съюза на трудовоборческите писатели.

Във връзка с тази полемика интересен е случаят с разказа на Ясен Вълковски, който постави списанието и лично Ламар в неудобно положение. В един декоративно обобщителен стил разказът на Вълковски повествуваше за насилието и терора, провеждани от военните, и явно правеше алюзия за събитията след Септемврийското въстание през 1923 година. Оказа се, че разказът, преди да бъде поместен в „Новис", е бил публикуван във в. „Мир". В отговор на критиката на РЛФ в този пункт от статията на Ламар се казваше „Ние не четеме „Мир". Иронично, но много Ламаровско.

В разразилата се по-късно т. нар. „Кормиловска история" сред партийните писатели и главно сред групата на РЛФ Ламар не се намеси, тъй като той считаше това за по-правилно."

[20] „*Новис*" От 1 до 7 книжки: октомври 1929 до (?) 1930; От 1 до 7 книжки (втора поредица): (?) до януари 1932. Списание за изкуство и културен преглед, редактирано от Ламар, София, печатница „Ново изкуство", цена 15 лева, 1000 тираж, месечник.

Литературно антифашистко списание с анархокомунистически тенденции и задача „да стане трибуна на новото изкуство у нас", за обединяване на „всичко, което днес се противопоставя идеологически на буржоазната мисъл".

Съдържа оригинални и преводни стихове и разкази, литературно-критически статии, художествен и литературен преглед. Подлагано на цензура и преследвано от властта.

Източници: Ламар. Избрани произведения. 1920—1954. София, 1955.

[21] За Макс Мецгер, художникът от Геомилевия период, едва ли могат да се намерят сигурни биографични данни, но ще се задоволя със свидетелството на негови връстници:

Мицо Андонов: „Мецгер беше приятел на Лалю, но това приятелство се беше зародило по времето, докато аз съм бил в затвора. Мецгер беше висок, представителен, женен за българка. Дъщеря му следваше в Германия. Макс беше чист немец. Когато немските войски плъзнаха из Европа, него много го впечатляваше техния фанатизъм. Той се запали от хитлеристките идеи и замина в Германия. Но жена му остана в България. Мецгер не идваше често в печатницата, но я посещаваше. За него може да разкаже по-подробно Славчо Васев."

Здравко Сребров: „Художник-сътрудник на списанието бе германският поданик Макс Мецгер. Той прави и двете корици на „Новис", а също и маската (линолеум) на Гео Милев, отпечатана в списанието. Мецгер беше симпатичен човек. Но по-късно чухме за него, че в Германия е минал на страната на хитлеристите. Той също беше редовен посетител по онова време на печатница „Ново изкуство"."

Славчо Васев: „Макс Мецгер оформяше списание „Новис" и бе преминал през Геомилевия „Пламък". Той бе немец по националност. Съпруга му беше Райна Константенцева, дъщеря на възрожденски деец, книжар. Райна бе културна жена. Учила бе в Женева и говореще френски и немски език. Тя дружеше с Ламар и предполагам, че му е помагала със заеми при поддържане на печатницата, тъй като тя бе заможна. По време на войната отношенията между Райна и Ламар се влошиха, причина за което предполагам беше паричният заем.

От Мецгер Константенцева имаше дъщеря на име Ингеборг. Тя е още жива, живее в Западна Германия и се занимава с писане на популярни романи. Мецгер се върна в Германия по време на хитлеризма и следите му се изгубиха. Чу се, че се пристрастил към нацизма, оженил се и имал много деца. Мецгер рисуваше кориците на „Новис". Заедно с Ламар подбираха фотоси и репродукции за печатане. Той е автор и на корицата на Ламаровата „Железни икони", а, струва ми се, и на „Мирни размирни години". Мецгер освен като художник на „Пламък" е и автор на портретните скици на българските поети в съставената от Гео Милев антология. Райна Константенцева почина, без да остави спомени за съвместната работа между Ламар и Мецгер."

Нешо Давидов: „Както цялата група около „Новис" и Мецгер беше анархокомунист. Той правеше кориците на списанието. Направи корица и за стихосбирката на Арон Леви „През вериги". Но за Мецгер. След като премина в хитлеристкия лагер, Людмил Стоянов написа статия в „Щит" против неговото ренегатство. По онова време изобщо се пишеше много за ренегатството на някои наши писатели. Беше нашумяла тема. Ние в онези дни получихме снимки, в които Мецгер беше в хитлеристка униформа, препасан през гърдите с колани. Беше зарязал рисуването и се отдал на партийна работа във фашистката пропаганда."

[22] *„Начало"* Литературно и обществено, научно месечно списание, издавано в София в печатница „Гладстон". Цена 5 лв., тираж — 800 броя. От юни 1926 до май 1927 г. излизат 12 книжки. От юли 1927 до май 1928 г. излизат

9 книжки. Подзаглавие: Месечник за свободно разбиране на живота. Редактор: Димитър Андонов. Редакционен комитет: Васил К. Михайлов, Здравко Сребров, Константин Кантарев, Димитър Косев и Дим. Димитров. Печата се в печатниците „Графика", „Посредник", „Съгласие" и „Родопи". Анархокомунистическо списание. Съдържа статии за обединяване на единомишлениците. Обявява се против мизерията, експлоатацията, безработицата и войната. Идейните въпроси се изясняват в преводни статии от познати адепти на анархизма. Но идейните основания и позиции на списанието са смътни. Стихотворения: Ламар, Марко Бунин, Йордан Ковачев, Невена Липошлиева, Ем. Емануилов, Славчо Красински и др. Белетристика: Вл. Харизанов, Дим. Косев, Здр. Сребров и др. Поместен е откъс и от романа „Хоро" на А. Страшимиров. Д. Андонов (Мицо Андонов) след забраняването на списанието от прокурорския паркет е осъден на 30 май 1928 г. на 5 години затвор и 50 000 лв. глоба по ЗЗД.

[23] Както твърди Ламар, неговите сътрудници не са реагирали на поправките, които той е нанасял върху техни ръкописи. Но каква е била реакцията на Ламар, когато към него е било приложено подобно деяние, се вижда от следното негово писмо:

„Драгалевци, 1 май 1959 година

До редакцията на в. „*Литературен фронт*"
София

Другарю Главен редактор,

Моля да си вземете бележка от следното: представих за печат един цикъл от четири сонети под заглавие „Очистена земя". В разговор Божидар Божилов ми съобщи, че са приети, само че в края извършил поправка, с която аз до известна степен съм съгласен. Но за мое очудване в публикацията вторият сонет е изхвърлен, без да се вземе моето мнение.

Това „редакторско деяние" мене ме очудва и аз съжалявам, че по тоя начин, без да се пита авторът, го подстригват, както си искат.

Дължа да ви съобщя, че занапред аз вече никога няма да сътруднича на вашия вестник.

С другарски поздрав:
Ламар"

Доизяснение от Славчо Васев:

„По време на десетгодишното ми стоене като главен редактор на вестника, през който период имаше и сложни, трудни и бурни години, особено около Априлския пленум на ЦК на БКП, влязохме в „конфликт" с Ламар. Той беше доволен, че съм във вестника, но не изразяваше това доволство публично — притежаваше скрупули, да не би да го обвинят в „приятелщина". По едно време се разсърди на редакцията. Разменихме си писма, някои от които имаха доста официален тон. Как съм отговорил на това негово писмо, в момента не си спомням. Струва ми се, че пазя чернова. Но на 4 май получих писмо не от Драгалевци, а от София, маркирано с „Лично поверително":

„Драги Славчо,

Получих бележката. Нервното ѝ съдържание не ме убеждава, защото аз и без това бях убеден, че ти нямаш вина по въпроса; адресирах писмото до тебе, за да се оправиш. Аз те моля това писмо да остане само у тебе, като документ. Мене ми стана недотам удобно да ме обрамчват и да ме поставят *отдолу* (курсив — Ламар). Аз не съм маниак, но има неща, в които трябва да има известна логика. Ти ме разбираш. Възниква и друг въпрос, за който ми е твърде неудобно да говоря, но трябва да ти го кажа. Като си получавах хонорара от 400 лева, неволно видях във ведомостта, че горестоящият над мене е хоноруван с 300 лева. Щом изкуството го измерваме и с пари, има ли съотношение за три сонета — 400 лева, а за едно стихотворение — триста? Повтарям ти, че като говоря за пари, извънредно много се стеснявам. Да не ме разбереш криво! Или ако талантът се преценява по. . . достояние, то е отделен въпрос. Но аз считам, че такива нередности са лоши прояви в нашата действителност.

Моля те да не ме разбереш криво и недей повдига повече никакъв въпрос. Желая ти здраве и ако съм те оскърбил, прости!

ЛаМар"

Така Ламар сам „ликвидира" възникналия редакторско-авторски конфликт между него и мене."

[24] „Освен с литератори от Германия, казва Сл. Васев, „Новис" установи връзки с югославското прогресивно издателство „Нолит" (Нова литература). В това издателство работеха видни югославски писатели, между които Велибор Глигорич и Бихали. В социалистическа Югославия издателството се разрасна и стана едно от най-крупните, а днес Велибор Глигорич е Председател на академията на изкуствата. Бихали зае водещо място като есеист и публицист.

Ламар направи опит да установи връзки и със съветски литературни кръгове, но това не можеше да се осъществи непосредствено. Пак чрез Берлин се установи някаква връзка. Получихме и материал за филм, отразяващ транссибирската железница. Струва ми се, че този материал обнародвахме в първа книжка на списанието.

Пречките, които срещаше редакцията — да се свърже със съветски литератори, — бяха повод Ламар да напише статията „Заключена земя", публикувана на уводно място в третия брой на списанието.

С идването на хитлеристите на власт прогресивното влияние, което идваше от Германия, угасна. Хората, с които Ламар беше свързан, се завърнаха в България, а „Новис" престана да излиза."

[25] Иван Тутев се познава с Гео Милев от Стара Загора, където е бил ученик и се е занимавал с литература — издавал е ученическото списание „Ехо". Ив. Тутев също учи в Берлин и по препоръка на Гео се свързва с главния редактор на „Дер Щурм" Херварлд Валден, под чието влияние пречупва в себе си много неща около разбирането на художественото творчество. Стихотворения на Иван Тутев са печатани в издаваното от него сп. „Ехо", в излизащото в Русе списание „Ученическа мисъл". В началото на двадесетте години публикува в сп. „Голгота" в Стара Загора, в сп. „Хора" в София и др. По-трайните му изяви са в сп. „Дер Щурм" и в редица списания, издавани в други страни (Хърватско, Франция, Аржентина, Чехия).

„Гео забелязал моите публикации — сподели с мен Иван Тутев — и заръчал по Николай Марангозов, който по това време беше студент в Берлин, да пратя стихове, за да ги издаде, както издаде и стихосбирката „Нула“ на Марангозов. Аз не сторих това веднага. По-късно започнах да готвя нещо от излезлите вече в „Дер Щурм“ и другаде, както и някои нови, които подредих в книжка под надслов „Спектър“. Но междувременно станаха Априлските събития през 1925 година и Гео загина. После, вече в България, нямаше възможност за печатане на такива открито ангажирани стихове.“

[26] В Берлин е съществувал „Международен клуб на деятелите на изкуството“. Той е имал за цел да способствува за взаимния обмен на опит и общуване между съвременни писатели, поети и художници и други от различни страни. Този клуб е бил посещаван от немските поети Георг Тракл, Макс Бройл, Лотар Щрайер, Рудолф Емансиер, френските — Елюар, Кокто, Аполинер, английски, италиански, чехски, унгарски, хърватски и словенски, аржентински и испански. Освен от немските художници експресионисти, кубисти и абстракционисти Нели Валден, Курт Швитерс, Оскар Кокошка, Либерман, Коринт, Франц Марк, Файнингер, които донасят вълна от френско влияние в германската живопис и работят под девиза на „Синият конник“, клубът е посещаван и от руските художници Марк Шагал, Васили Кандински, Ларионов, скулптора Архипенко, французите Фернан Леже, Албер Глез, Франсис Брюкнер, испанеца Пикасо, англичанина Сидней Хънт, италианеца Джино Северини, Гидо Салвини, унгареца Махори Наджи, словенеца Август Чернигой, прочутите в цял свят хореографи Палука и Оскар Шлемел, много известни немски, френски, холандски и други архитекти, сценографи и режисьори.

За популярността на тяхното творчество Хервард Валден предоставя салоните и други помещения на клуба „Дер Щурм“. Съществува също и издателство „Дер Щурм“, което издава нови творби на съвременни писатели, поети, композитори, оформени с цветни литографии от картини на съвременни художници.

Около списанието е формиран кръг, който урежда тъй наречените „Среди на Щурм“, на които модерни поети и писатели четат свои произведения, изнасят се беседи и се провеждат дискусии. Издателството, включително и редакцията на списанието са се помещавали в една висока сграда на бул. „Курфюрстендам“, който сега се намира в Западната зона на Берлин.

В сп. „Новис“ е запазено обявление за излязлата книжка на сп. „Дер Щурм“ с материали за новото българско изкуство:

„Der Sturm, Herangeber Herwarth Walden,
Berlin W 15, Kurfuerstendamm 173, (53)
Sonderheft Junge bulgarische Kunst“

По подобие на „Дер Щурм“ в Берлин излиза, след революцията в Русия, списанието „Вещь“, списвано от руски писатели, в което не са участвували емигранти. На клуба „Щурм“ гостува Есенин заедно с Дънкан, която има гастроли в салоните на клуба.

[27] Цялата годишнина на сп. „Млад турист“ от 1915 г. се състои от две книжки, в които стихотворение на Ламар не съществува.

През 1916 г. в своята „Поща“ списанието отговаря на Лилян от с. Калейца, Троянско: „Хубави мисли има в повечето песни, но слаба техника. Може би някои ще минат с поправки.“

Възможно е по това време Лалю Маринов да си е избрал псевдоним „Лилян“, както година-две по-късно си избира псевдоним „Ла“, с който подписва

ранни свои работи, а през 1926 г. го използува в сп. „Начало“ под свои критично-публистични бележки.

[28] През 1917/1918 г. Ламар отбива редовна военна служба във Видин. Оттам е изпратен в София в школа за запасни кандидат-офицери. След завършването на тази школа е откомандирован за Северния добруджански фронт като взводен командир в батарея, разположена на възвишенията над гр. Тулча.

[29] Реч на Тодор Живков, произнесена на 15 април 1963 г. в ЦК на БКП пред дейците на културния фронт.

[30] Използувам писмото на Здравко Сребров до Д-р Константин Кантарев с малки съкращения . Писмото е отговор на запитване във връзка със смъртта на Ламар:

„София, 9 април 1975.

. . .Теб те занимават неща, свързани с житие-битието на писателите. Но аз може би се досещаш, съм морално преизморен от тия наши писателски „неща“. Дори поотвратен в много случаи. Макар, че знам — да си писател, изобщо да си творец, е много сериозно нещо. И щастие, и нещастие. Може би и затова или от това да идва моралната преумора. От противоречието между проектираното и осъщественото — в нравствен план. . .

Сега, след този доста дълъг увод, за това, което те интересува — Ламар! Смъртта на Лалю. . . Не, не съм бил в „последните му дни“ около него. Той умря в правителствената болница, след двадесетдневно боледуване под грижите на лекарите там. За смъртта му научих на другия ден от Славчо Васев — в случайна среща в нашия „Съюз“. Той се поминал от рак на черния дроб след чернодробна цироза. По-старите му приятели имахме чувство, че планинарят, скиорът и гъбарят Ламар. . . ще ни надживее. Голям бе биологичният му заряд. Лично аз го определях (в портретни скици) като дъб, като непоклатима канара. Но природата си има други дефиниции — тя ни изненадва всякога, когато се мъчим да я надхитрим, с неумолимите си закономерности.

Лалю бе рядко надарен човек, с „божа дарба“ на поет, на „обществен човек“, на „широка душа“ — контактна и с хората, и с природата. Нещо много първично, самородно, природно и народно се съдържаше в натурата му, в поезията и прозата му, в делата и характера му. У него всичко беше в широка кройка, с голям пълнеж. И най-важното — той беше по своему, по Ламаровски добряк, особено в двете си стихии — в планината и в кръчмата. Бе човек на размаха — и в творчество, и в личен живот. Би могло да му се завижда — той живя като княз. По-добре от княз! Нищо не си отказваше — живееше със здравите си селски инстинкти, без да се скъпи ни за тялото си, ни за душата си. Душата си раздаде на хората като поет (и белетрист). Тялото си отдаде на две големи любовници — планината и виното (пък и ракията). Имаше чувство, че е вечен. Вечното идваше от поезията му (като се изтиска огромният баласт). Тялото му бе отдадено на суровите закони на „естеството“. Природата му поиска паспорта предивременно — не му прости, въпреки голямата му обич към нея. Какво повече?... Лалю получи от нашето общество всичко: слава, признание, уважение, пари дори. . . хайде тук да скъсам нишката — да не влизам в сенчестите страни на живота и характера му! Стана лауреат (мисля два пъти). . . Звания: Народен деятел на културата, Герой на социалистическия труд: високи места в културната йерархия. В повечето случаи се държа достойно, с вродено чувство на дълбоко селски човек за полезното и необходимото, за да се утвърди, да бъде. . . Ламар — единствен, неподправен, себичен, но приеман и обичан. Донякъде с детинско безгрижие към някои морални изисквания, които не допадаха на стила, на битието му.

Но да не отивам по-далеч. За мъртвите или добро, или нищо: Нашето приятелство беше все повече от разстояние. Затова дори аз не можах да го изпратя до „вечното му жилище". Съжалявах за добросърдечния, хубав, някогашен мой другар и приятел — отдадох му, колкото ми бе възможно, това, което мислех и чувствувах за него — в печатно слово приживе. Официално аз вече не бях във високия ранг на приятелите му. Това е всичко — за Лалю. . . Дано не те разочаровам.

Твой З. С.

[31] Съпругата на Петър (Туше) Андонов Чопов Христина (ул. „Кавала" № 25, София) дава следните сведения за него:

„. . .Петър (Туше) Чопов е роден на 1 май 1897 г. в гр. Кукуш, Македония, и е починал на 18 април 1959 г. Майка му, Руша Чопова Делчева, сестра на Гоце Делчев, е била член на ВМРО и участничка в националосвободителното македонско движение в Кукуш и околията. Баща му Андон Чопов, фурнаджия, също е участвувал в македонските борби. Брат му Владимир е бил четник в четата на Чернопеев, загинал през Общоевропейската война. Вторият му брат взима участие в Септемврийското въстание (1923) и е убит зверски.

[32] Иван Мициев: „Роден съм в Дупница на 14 декември 1896 година. През 1917/1918 г. завърших реална гимназия в същия град, след това следвах Юридически факултет, но не го завърших. След железничарската стачка през 1919 г. станах нелегален в Пиринска Македония, където проседях 9 месеца. Бях арестуван заедно със Станке Димитров и Коста Петров и бях така изтезаван, че ме хвърлиха на един тор да умра. Анархокомунист съм до 1926 година. В Македания се свързах с левичарите на македонското движение, като Сандански и Паница. След Септемврийското въстание през 1923 г. емигрирах в Югославия.

Завърнах се в България през 1935 г. и положението ми беше много бедствено, тъй като никъде не ми даваха работа. По това време Мицо Андонов беше млад учител в с. Цапарево, Македония. Приятно момче, ходеше с пенсне. С него ме запозна Туше Чопов, а Мицо ме свърза с Ламар, на когото съм много признателен. Лальо много ми помагаше материално. Аз стоях в кафене „Средец". Нямах какво да ям. Лальо пристигаше, напълнил джоба си с пари. Тогава имаше монети от сто и от петдесет лева. Бъркаше в джоба и ми даваше. Той помагаше и на Мишел Герджиков. Подкрепяше ни в най-трудните моменти от нашия живот.

С Ламар се сближихме много. Почти всяка неделя ходехме на екскурзия на Витоша. Компанията ни се състоеше от Ламарови, Мицо Андонов, аз с жена си Надя, Мила Гео Милева, Мишел Герджиков, Пенко Герганов, Ник. Анастасов — Талей, Нанко Петровски и др. Събирахме се на едно зашумено място, което ние бяхме нарекли „Тенджерата". Нарекохме го тъй, защото в едни храсти си оставяхме съдовете, вилиците и лъжиците под една скала с ручейче, където на следващия път си ги намирахме отново. Обикновено в събота се събирахме в кръчмата на Спас, на „Граф Игнатиев", и се уговаряхме: „Утре — сборно място „Тенджерата"! „Мястото беше под хижа Тинтява, затулено с храсталаци и не се виждаше откъм пътеката. Когато приближавахме, подсвиркваме и ако някой беше подранил, също се обаждаше. Лальо имаше свой специалитет „Стомна кебап". Когато кебапът биваше готов, на него му правеше удоволствие да счупва гърнето, без да падат парчета в яденето. Ние бяхме приятна компания, когато се настанявахме там, постилахме одеяло, върху което се разполагаха жените, а мъжете се заемаха да

приготвят салатите и храната. В тоя ден жените не работеха, а мъжете им прислужваха.

В кръчмата на Спас Лальо обичаше, когато му донасяха чаша с вино, да я върне и след като му я измиеха, тогава я приемаше. Около него се събираха инж. Пенко Георгиев, Мицо Андонов, „Графа" Бояджиев — поет от Казанлък, Стойно Стойнов, когото наричахме „Папа Стойно", той беше с брада и защищаваше комунистите, беше внук на Стамболов. Ходехме и у „Казака" на „Витошка", където ни поднасяха боб с пастърма.

С Ламар се запознах, както казах, чрез Мицо Андонов, и той беше единственият човек, който знаеше, че съм пристигнал от Съветския съюз. Аз и на него нямаше да му кажа, но веднъж се изпуснах, когато той ме запита дали съм виждал някъде телохранителя на Георги Шейтанов Желю. Казах му, че съм виждал Желю в СССР, и по този начин Ламар разбра, но за останалата моя конспиративна дейност той не знаеше.

[33] За Ламар и неговото творчество (непълна библиография)

1. Бурин Иван. Лиричната бодрост на ветераните. — Литературен фронт, 30 авг. 1973.
2. Василев Ст. п. За сонета с оглед на Ламаровите сонети. — Български език и литература, кн. 3, 1962.
3. Георгиев Никола. Неюбилейни мисли за Ламар. — Лит. фронт, 11 ян. 1968.
4. Данчев Пенчо. Ламар. — В: Естетика. Литературна критика, С., 1965.
5. Делчев Борис. Разговор с поета Ламар. — Лит. фронт, 16 ноем. 1944.
6. Делчев Борис. От маниерност към простота и реализъм. — В: Творци и книги. София, 1960.
7. Зарев Пантелей. Поезията на Ламар. — Лит. фронт, 19 юли 1973.
8. Исаев Младен. Ламар на седемдесет години. — Септември, кн. 1, 1968.
9. Каранфилов Ефрем. Отечествената война в нашата поезия. — В: Под пагона — човекът, София, 1966.
10. Каролев Стоян. Идейно-творческо развитие на Ламар. — Лит. фронт, 14 дек. 1950.
11. Каролев Стоян. Ламар: „Горан Горинов", войнишка поема. — Език и литература, кн. 3—4, 1946.
12. Константинов Георги. Ламар на седемдесет години. — Нар. култура, 30 дек. 1967.
13. Ликова Розалия. Ламар: Бойни песни. — Септември, кн. 5, 1949/1950.
14. Минков Цветан. Ламар, Димитровски награди за литература през 1951 г. — Септември, кн. 7, 1972.
15. Наимович Максим. Новият творчески път на Ламар. — Септември, кн. 9, 1951.
16. Николов Минко. Ламар. — Септември, кн. 9, 1966.
17. Ничев Александър. „Горан Горинов", войнишка поема от Ламар. — Лит. фронт, 23 ноем. 1946.
18. Попиванов Иван. Ламар на 75 години. — Пламък, кн. 1, 1973.
19. Свиленов Атанас. Сурови багри и мъжка твърдост. — Зем. знаме, 14 ян. 1973.
20. Сестримски Иван. Българската литература във възход. — Читалище, кн. 14, 1952.
21. Сребров Здравко. Ламар на 60 години. Човекът и поета. — Септември, кн. 1, 1958.

22. Стоянов Людмил. Ламар: „Изток—Запад". — В: Людмил Стоянов за литературата, изкуството и културата, София, 1959.
23. Христов Венко. Сонети от Калейца. — Лит. фронт, 13 юни 1974.
24. Цанев Георги. Ламар и неговата книга „Запад—Изток". — Изкуство, кн. 4, 1945.
25. Цонев Светозар. Към портрета на Ламар. — Бълг. воин, кн. 4, 1972.
26. Чолаков Здравко. Ярката самобитност на едно творчество. — Веч. новини, 22 ян. 1973.
27. Шишкова Магдалена. Верността на поета. — Лит. мисъл, кн. 1, 1968.

[34] *„Пламък"* Месечно списание за изкуство и култура, издавано в София и отпечатвано в печатници „К. Фотинов", „Родопи" и „Балкан". Гл. редактор Гео Милев, при участието на Хр. Ясенов, Антон Страшимиров, Ник. Хрелков, Марко Марчевски.

От 15 януари до декември 1924 г. излизат от 1 до 10 книжки.

Сътрудници:

Изобразителни изкуства: Макс Мецгер и Гео Милев.

Поезия: Христо Ясенов, Емануил поп Димитров, Николай Хрелков, Марко Бунин, Ламар, Георги Шейтанов, Ясен Вълковски.

Белетристика: Антон Страшимиров, Николай Райнов, Димитър Хаджилиев, Николай Перфанов, Николай Тодоров (Фол), Димитър Вълев (Матвей Босяка), Гео Милев.

[35] Драгалевци, 8 април 1966 година (разпети петък)

ПИСМО ПЪРВО ДО ИЛИЯ БЕШКОВ

Драги Илия,

Все си мисля за тебе и не знам дали в горните селения, както ти вярваше, ще се видим или това е лъжовност, измислена от човека за утеха! Аз искам да ти пиша, че ако някога човешкият гений, който измисли много нови взривове, заличи себе си от земния шар благодарение на своя ум и разум, все някое мое писмо ще прелети по вселената като букова шумка, дето я гони южният вятър и след това завали дъжд!

Ти знаеш, че двама се обичахме, навярно като селяни, придошли в града и обули жълти калеври. Приличахме си по миризмата на ерина и по стъпките в хоровода. Но къде мога аз да се меря с тебе! И аз свирех на кавал (ти не си ме слушал), и аз пеех няколко песни, но все имах чувство, че не мога да ги докарам до края! Краят е много важно! А ти свиреше като луд на всички дудуци и двоянки и играеше „старешкото" по-добре от мене. Аз всякога съм се радвал на ония, които са ме надпреварвали. И се радвах на всички твои способности! Гетман издаде книга за тебе и читателите я грабнаха за два дни. В нея аз съм написал нещо за тебе, но книгата не можах да си купя, даже като я предплатих! Това означава, че ти не си умрял, а си между нас! Аз се радвам на това и си мисля за човекът, който е одарен с много дух да завладява душите!

За сега толкова. Навярно ти се срещна вече там с бачо Колю Маринов! Той дига ли показалеца? Изпей му една дунавска песен! Ще ти пиша повторно за карикатурата и за нашия живот, както го виждам, и ще ти задам няколко въпроса, на които, моля, ще ми отговориш!

Твой сърдечен приятел Л а м а р

Драгалевци, срещу великден 1966

ПИСМО ВТОРО

Драги Илия,

Преди малко биеше църковната камбана за възкресение. Поп Еремия събира бабите, последните верующи жители на Републиката! Човекът и мравките си приличат: събират се тук-таме на купчини да се сговорят и да се похулят! Но вярата помежду им не ми се вижда добра. Ние, които вярваме в комунизма, изоставаме в личното си попечителство към самата вяра. Започнахме да вярваме в далечината, прикрепена към земята. Дали това не е птица, която лети над пустинята?! Навярно не е така, защото все пак в Долни дъбник извира миризмата на земните недра и човекът се превръща на бургия. Върти се около себе си да издиря оная сила, която да му спомогне, след като си е очернил ръцете, да ги измие с нафта. Но хлябът му все ще намирисва не на слънце, а на подземие! И така животът върви все *нагоре,* а човекът става рудокоп и се навира все надолу, където няма слънце. И казваме, човекът е вечен изобретател. Търсач на велики блага! Нека си бие главата в подземия и мини, за да добие електричество! То ще му свети и в задгробния живот!

Смешното и тъжното, което произлиза от човешкото усилие, за да се добият много блага, ние в изкуството го отразяваме като положително явление, но ние влагаме човека като отвлечена единица, мисловна и духовна. А той съществува като напрегната сила и се съхранява само със своята мисъл. Но той не може да я изяви на всеослишание и заради това човекът си остава вечен конспиратор! Единствена карикатурата може да ознаменува това негово състояние, но няма кой да я направи!

Като преглеждам цялата световна карикатура (най-просто речено) — твоята линия на художник никой не е достигнал. Защото ти измисляше съдържанието, за да го осъществиш, а всички днес *кривуличат*, за да намерят съдържание! Това е разликата.

Драгалевци, великден 1966

ПИСМО ТРЕТО

Драги Илия, (бележка — М. Т. — пасаж от третото писмо е вмъкнат в бележката за Филип Чипев)

Ония магарета, които ти нарисува с кибритени клечки към „Хитър Петър", ще останат вечни, че те са носили человека по каменистите пътища на живота. Между великото и смешното има пролука на успокоението, на безразличното отношение към живота. И може би тия, които са се *успокоили* в това междуречие, са най-достойните в обществото!

Мислил съм си дали ти гледаш смешно на живота или животът гледа смешно на тебе! В това разрешение идва неизбежното: кой ще победи! Безспорно побеждава животът, защото ние сме смъртни! Нашата заслуга се таи във възражението срещу живота: да го възприемеш и да го усмиваш, докато той не те е умъртвил!

В нашето стремление да го утвърдим като истина, той се явява извън нас, като че ли той не е сътворен от нас! Иди го разбери!

Л а м а р

(бележка на М. Т. — между писмо трето и четвърто съществува едно междинно, неномерирано от Ламар, озаглавено „Разговор с Бешков“, то е поместено в същинската част на текста)

Драгалевци, 16 април 1966

ПИСМО ЧЕТВЪРТО

Драги Илия,

Ти си умрял, а аз съм жив. Има ли някаква разлика помежду ни? И аз ще те споходя някой ден, но с лая на драгалевските кучета.

Когато ти ни покани с проф. Иван Пенчев на вечеря у вас, спомняш си, че беше много язвителен и накрая ни наруга поради нашите *възгледи*. Ти искаше да утвърдиш други истини в живота. Въпреки това, като се завръщахме ние — гостите по улиците, Иван рече: „Гледай го какъв нахал! Покани ни на гости да ни псува на майка!“

Може би в твоите мисли имаше известни истини, породени от недоразуменията на времето. От революцията! Тя погуби и твоя брат Иван, мой добър приятел от Свищовската гимназия. Той беше добър артист. Май, че имаше по-добри качества от тебе и затова ти скърбиш толкова и обвиняваш нас! Всяка власт поражда такива сътресения. Нашите убеждения са извън тия събития!

Иван Варчев, нашият скулптор (ваятел) от Калейца, ти е издялал нова глава от камък. Служи си той добре с длетото (другаде му казват злето). Но ти е налучкал резците, от носа, през горната устна, брадата, с които ти умееше да гризеш и обществото, и нас с много духовитост и художествен похват. И мисля, че човешкият образ, който изразява и душата, не всеки може да го види. Това е тайната на художника — да надникне зад материята. Ти беше такъв прозорливец и си ме радвал. Тая радост ще ме крепи!

Л а м а р

Драгалевци, 18 април 1966

ПИСМО ПЕТО

Драги Илия,

Тая вечер в кръчмата на Драгалевци Кирчо Лулев — синът на бай Луло, дето държеше манастирското ханче, изпя две стари македонски песни. Плавни и бавни като теглото на народа. От това се сетих за твоите Мизийски песни, подобни, но в други строения. И като си мисля, навярно *земята* и цялата обстановка създават *душата* на песента. Тя е свързана и с *чоплежа* на човека, с ежедневната му работа, или по-право с общата му работа, и с мъките му, и с любовта му!

Ти като голям свирджия на всички народни духови калмукани: свирка, двоянка, оная с трите гласа, кавала и гайдуницата, като вдъхновен бияч на тъпан — можеш ли разгада тайната на магията, която се е изляла от народната душа и е сътворила толкова песни! И аз мисля, че колкото песните на един народ са по-сложни, толкова са разнообразни и неговите мисли!

Ти си такава издънка от глъбините на нашия народ: песните и гугукането на свирки са породили и силата на твоите мисли! А не мислите са сътво-

рили песните! Така си го мисля аз! А песните претворяват мисленето. Това е дълбокото народно чувство, разлюляно между планини и реки, по равнини и голини. Вдъхновението идва от душата, от необятното корито на човечешкото ежедневие и вечност, които се сливат в радостта и песента!

Л а м а р

Драгалевци, 20 април 1966

ПИСМО ШЕСТО

Драги Илия,

Когато човек върви сам, все ще си помисли за обущата или за човека, който ги е правил. Но в нашето време *човек* не прави обуща. Изработва ги *завода*, а той само ги извозва на пазара. Сиреч личното чувство към обущата не съществува! Заради това никой не харесва обущата.

Така е и с изкуството. То се потопи в еднообразието да утвърждава. Личният вкус се превърна на заводски. Всеки автор се стреми да докаже истината не на читателя, а на едно отвлечено понятие, което дори и не съществува на дело, а само един тънък зефир люлее покривалото на истината!

Вятърът, както се казва — северен или южен, — той всякога определя посоката, както по летищата има торби да го определят. Аз не искам да кажа, че сме затънали в неразбиране на същността на изкуството, но за нас е наймъчно да преодолеем лъжата. Тя съществува и в изразите от слова, и в оцветяването на платната от художниците. Ще ти кажа и друго. Нашата поезия надхвърли Мусала по обем. Има много добри поети от младите, но си мисля това не е ли натрупване на речени мисли и чувства? Ще успее само тоя, който със способност ще се отдели от всички, за да *личи*!

Има друго съсловие, което пък ни учи как да пишем. Това съсловие се е затаило по редакции, по разни възли и заради своята надменност е сътворило завистта. То завижда и денем, и нощем на всяко добро проявление. А знаеш как трудно се успява в живота, особено когато един поп ще ти реже порязаницата!

Л а м а р

Драгалевци, 21 април 1966

ПИСМО СЕДМО (И ПОСЛЕДНО)

Драги Илия,

Днес бях тръгнал да видя изложбата на „карикатурата", но я сварих, че я изнасят. Утре Маша Узунова открива изложба в същото помещение. В същност аз не съжалявам, че не съм видял карикатурите, защото те са известни. Известни са със своята некарикатурност. Но това не се отнася само до нас. По целия свят карикатурата е много убога. (Такава дума намерих внезапно.)

Не е правилно аз да те провъзгласявам за първенец по света, но за себе си аз това чувство го имам и никой не може да ме разубеди. Не е нужно да го доказвам пред тебе, който си ги творил, промислювал и обобщавал философски и задълбочено. Да не говорим за рисунъка, който не отстъпва на *портрета*.

Съчетанието между формата и съдържанието досега никой не го е осъществил, както тебе! Това няма да те зарадва, не че си скромен — ти беше достатъчно нахален, щом се бореше срещу обществото, което на тебе не харесваше! Усмиването на собствените ни дела е загубило звъна на смеха. А един народ не подиграва ли се със себе си, чрез което ще види и силата си, и слабостта си, липсва му чутие към бъдещето. Дървеният философ, облечен в каквато и да е мисловност, си остава дървен философ. Който не възприема смешното, няма да види и великото!

Л а м а р

[36] Александър Гетман е роден на 31 май 1915 г. в с. Беглеж, Плевенско. Гимназия завършва в Плевен, където на седемнадесетгодишна възраст става член на РМС, а по-късно и негов секретар. Следва в Пловдив, но го изключват и Гетман идва в София да следва право, като работи в стола на мензата, за да се изхранва до 1940 г.

През 1934 г. става член на БКП, а през 1937 се включва в редовете на БОНСС. От юни 1942 г. е нелегален, а от 1943 г. е в отряд „Чавдар". От 1944 г. е политкомисар на Плевенския партизански отряд „В. Левски".

Тук е място да цитирам едно писмо на Ламар до Гетман, характерно за поетовия стил на мислене.

„Драгалевци, 8 септември 1965 год."

Г е н е р а л - м а й о р
АЛЕКСАНДЪР ГЕТМАН
С о ф и я

Драги Александре,

Много съм сърадван, че, макар и късничко, ти отдават значение! Като премина в генерални чин, ти вече не можеш да бъдеш полковник и твоето мислене ще се превърне във чинно! Чинното мислене и породените чувства от това намаляват духовния образ на човека!

Гого Гичев беше рекъл на своя съинженер — Георги Георгиев, при строежа на язовир „Росица": — Колкото една маймуна я вдигаш по-нависоко, толкова повече й се вижда. . .! Това не се отнася до твоето повишение, но аз ти го припомням, че като възходиш още по-нагоре, да си спомниш и това!

Досега аз съм стоял в редколегията на „Български воин" само заради тебе и вредом съм разказвал, че ти си от редките люде, които тачат човека! Това е много важно! И ако те оттеглят другаде, аз ще си остана в „Български воин" да си спомням за тебе!

Желая ти утешение и здраве!

Л а м а р

[37] Антон Пруткин: На 1 август 1942 г., обесен във Варненския затвор, завършва жизнения си път Антон Макарович Пруткин. . .

[38] Д-р Найден Шейтанов. Публицист, есеист, философ и етнограф. Роден на 18 ноември 1890 г. в Троян. През 1923 година издава „Червулиада" — масова драма.

Сътрудник на Геомилевите списания, но по-късно преминал на антинародни позиции.

[39] „*Везни*". Литературно-художествено списание, издавано в София в „Придворна печатница", а също и в печатниците „Елит", „Витоша", и „Меркури". Списанието е излизало от 15 септември 1919 до 15 март 1922 г. През първата годишнина излизат 12 книжки, през II — 5, през III — 20 книжки.

[40] Помолих Здравко Сребров да ми разкаже нещо за софийски заведения, в които са се срещали и разговаряли. Повод за това стана твърдението на Мицо Андонов, че Ламар и Гео Милев са били съквартиранти на „Нишка" и „Братя Миладинови", на тавана на тази кооперация живеел Даскала, известен вестникопродавец на времето.

— Не мога да си спомня — започна Здравко Сребров — да е имало съжителство между Ламар и Гео Милев. Ламар е сменял много квартири, но там да е живял, не зная.

В началото на 20-те години не съм срещал Ламар в типичните прочути за времето си централни заведения в столицата.

Вече по-късно, във втората половина на двайсетте години и до края на буржоазния период, в същност до бомбардировките над София, излезе на преден план и внушителната фигура на Ламар. Беше по-възрастен от бохемите от „Луката", от поколението на Гео Милев и Христо Ясенов. Участвувал във войната. Не беше студент. Той се яви и създаде своя „Ламаровска маса" в редица прочути по-късно или по-рано заведения: „Куцото куче", „Дивите петли". През 30-те и 40-те години в „Спас", „Шевка", „Преслав". В богато обкръжение от също забележителни фигури за онези епохи — писатели, художници, артисти, архитекти, юристи и разноезични „идейни" приятели, любители на „чаша червено", на натуралната песен и българска реч, някои от тях с езически размах на словото на народната песен. „Ламаровската маса" бе опозиционно вечерно и нощно сборище на „езичници", „антихристи" в революционен смисъл в условията на фашисткото мракобесие."

Характерен случай, станал в едно от „Ламаровските заведения", ми разказа Славчо Васев:

„Една вечер по инициатива на Ламар, Атанас Иванов, лесничей, твърде оригинална личност, жив, духовит, кипящ човек, който споменаваще, че ако се роди втори път, отново щял да стане лесничей, организира вечеря в кръчмата на „Солунска" и „Ангел Кънчев" с печена пуйка. Вечерята бе в чест на Антон Страшимиров. Той дойде заедно с жена си Стефка. Ламар пожела да бъда и аз, но костюмът ми беше в такова състояние, че не можех да се покажа пред хората. Тогава Ламар донесе някакво сако от неговите младежки години, подгънахме ръкавите му и аз горе-долу бях готов за участие във вечерята. Тя се състоя във вътрешния салон на кръчмата. Веса бе в центъра на вниманието. Точно тогава Страшимиров откри, че тя имала македонски произход. „Афанасий Иванович", домакинът на вечерята, заедно с Ламар бяха неуморими и ни заливаха с духовитости.

Вечерята свърши. Станахме да си ходим и докато те се обличаха, аз по навик започнах да нареждам столовете около масата — по онова време работех като сервитьор в един вегетариански ресторант. Ламар ме забеляза и подхвърли: „Ей, това да не ти е вегетарианският ресторант, та подреждаш столовете!" Бях радостен, че съм взел участие във вечерята, но тази моя постъпка и забележката на Ламар ме смутиха."

[41] Михаил Герджиков. Роден в Пловдив на 26 януари 1877 година. Баща му е от Копривщица, а майка му от Батак. Учи във френския колеж в Пловдив и в гимназиите в Пловдив и Сливен. През 1897 г. следва право в Лозана и Женева. След завръщането му в България заминава за Македония и става учител в Битолската гимназия, но под чуждо име.

През 1900 г. Герджиков е на работа в Солунската гимназия. Към края на същата година постъпва в четата на Чернопеев. От този момент започва неговата революционна дейност из пределите на Македония и най-много в полите на Кожух планина. Скоро М. Герджиков става сподвижник и боен другар на Гоце Делчев, който вижда в негово лице храбър и тактичен войвода.

[42] Георги Василев Шейтанов (1896—1925). От литературния кръжок „Луч" в Ямбол (1912) до Геомилевия „Пламък" (1924) — път на революционер и поет. . .

[43] Тодор и Ноика Чипеви са родители на 11 момчета и 1 дъщеря. Първородният им син Филип е „посланик" на предприятието сред творческия свят — в издателството и в кръчмата „Копривщица".

„Филип с тънките си мустачки да е тежал тридесетина килограма, но иначе имаше тежест сред просветеното общество. Роден естет! На един бал се явил като Ганди с козата и получил първа награда. Бешков го рисуваше като кокалестия Дон Кихот. . ." — пише за него Хр. Д. Бръзицов.

Андрей Пухлев за него: „. . .Филип Чипев живя три години в моята стая на „Гурко" 47, да помага на наема (1940). Коренно се различаваше от единадесетте си братя по манталитет, култура и възгледи. Всички писатели и художници му бяха приятели. Беше много популярен и всеки го знаеше. Имаше „широки пръсти", носеше се изискано. Посещаваше нашите екскурзии. Беше гастроном, но девизът му беше „малко, но хубаво". Пиеше най-хубавата ракия. В издателството на баща си отговаряше за художествената литература. Най-хубавите издания бяха негови, защото имаше вкус за това. След Девети септември почина от недояждане, от бедността. Накрая беше се занемарил, брадясал, дори негови приятели, на които беше издавал книги, го изоставиха."

Из третото писмо на Ламар до Бешков: „. . . Рекъл вятърът на кожуха, че през него не духа. Сетих се за твоето кожухче и за дряновото бастунче. Бастунчето дали беше твое или на Филип Чипев, но аз го виждам и у двама ви като някакво старо знаме. Филип беше по-гърчав от тебе, но имам чувство, че вие много си приличахте по душа. И Филип беше особен способник. Когато печатах „Железни икони", той донесе бял плат, дето го наричат „офицерска кожа", и върху него отпечатахме няколко броя. Но това пропадна по бомбардировките, а беше много особено. Мил човек беше Филип и той те обичаше много. Умря в бедността през нашето общество. Аз го крепях сегиз-тогиз, като бях секретар на Съюза на писателите, и после при Караславов — и той му помагаше. Но помощта е като пролетен дъжд — земята бърже изсъхва!. . . Изсъхват и спомените, които ни крепят, когато се възвръщаме към миналото! Те са като капчука на времето и дъжда. Ръждата, която сме наслоили в душите си, разяжда тенекиения покрив на бъдещето."

[44] Алекси Пухлев: „Последното наше общо пътуване с Ламар, в което взе участие и брат ми Андрей, стана от 1 до 4 септември 1971. Потеглихме с моята кола, шофирана от друг човек, тъй като исках спокойно да наблюдавам. Маршрутът ни беше следният: от Сестримо, по река Яденица, Юндола, Велинград, Клептуза, Цигов чарк, новият ресторант, строен от арх. Васил Николов (за архитекта се беше заинтересувал Ламар), от този ресторант Ламар взе няколко бутилки бяло вино, преспахме на язовир Батак. След това посетихме язовир „Васил Коларов", язовир „Широка поляна", край който преспахме в местността „Кавал тепе". На язовир „Батак" ходихме да ловим раци. На третия ден посетихме с. Доспат, Тешел, Широка лъка, където посетихме един познат на Ламар, зъболекар Каров, който имаше „домашна галерия от картини", Пампорово, Панорамния път до „езерата", преспахме в новия Смолянски хотел. Четвъртия ден бяхме в Райково, посетихме Пангаловата

къща, Рожен, по река Чая, Бачковския манастир, в Пловдивския хотел „Тримонциум“ купихме бонбони и в 6.30 часа бяхме в София. През цялото това пътуване Ламар търсеше къде има натурални, български яденета. Беше много доволен от пътуването, остана със силни впечатления и ни каза, че това пътуване ще го опише.

Някои свързват ускоряването на неговата смърт с отравянето му, но то беше само инцидентен случай. Във връзка с това отравяне той прояви небрежност, че късно се обади, но аз го свързвам с неговото нехайство към медицината открай време. Характерът му беше такъв, че преживяваше болките си мълком и не се оплакваше не от някакво презрение към медицината, а от чувство за здраве. Той беше лаик към здравните въпроси. Когато в „Пирогов“ му направихме реанимация, пулсът му за известно време спря. Лекарите се спогледаха и помислиха, че с него е свършено. Но се съвзе и заживя втори живот.

Ламар не пиеше като пияниците, а приемаше алкохола като средство за творческо стимулиране. Пишеше с чаша вино на масата, но пиеше с мярка — не съм го забелязал пиян.

Много прегледи съм му правил и съм го предупреждавал за черния му дроб, но той се отнасяше небрежно към съветите ми. Когато отново влезе в Правителствената болница, оказа се, че дробът му е цирозирал, което беше основа за рак. По-късно беше засегнато и сърцето.

Ламар понасяше всичко стоически. Не мислеше за смъртта, въпреки че може би е подозирал, че наближава краят му. Нямаше страх от смъртта. Той потопяваше всеки свой разговор в лек хумор. Веднъж една от лекарките, която му правела анамнеза, го попитала дали пие. Той отговорил: „Ако повърна, ще залея Софийското поле, толкова нещо съм изпил!“

Ламар беше прост човек, не простак, беше непосредствен, естествен, искрен, прям, дори ако някой не го познаваше, би се засегнал от неговата прямота. Имаше критически бележки към отделни неща, но това беше вродена черта в характера му.

С него съм имал извънредно много излети, ходехме най-често на Витоша. Мятахме раниците на гърба и през „Бялата вода“ пеш се изкачвахме към „Офелиите“. Това беше туризъм, а не като сегашния — моторизиран. Ламар бѐше солиден турист, ходеше умерено, със сдържан ход, беше изключително издръжлив. Една зима, като изкачихме билото над „Бялата вода“, попаднахме на голяма снежна виелица. Те двамата с брат ми продължиха, а аз се върнах. Те бяха и големи гъбари, и понякога, за да ни докажат, че набраните гъби не са отровни, ги дъвчеха сурови. Това също говореше за Ламаровото нехайно отношение към предпазните мерки.

До края на живота си Ламар запази ясно съзнание и разум. Обратно на него, жена му Веса често търсеше медицинска помощ, но имаше постоянно кръвно налягане, наследствено, водеше заседнал живот и по-късно склерозира.“

[45] На 11 септември 1972 г. в автобуса за Драгалевци видях бай Кольо Тасков. Седнах до него и го попитах за отровата, откъде я е намерил и защо я е дал на Ламар. Каза ми следното: „Поиска ми отрова за мухи, защото идвали от стопанството и влизали направо в кухнята му. Помолих за това ветеринарния и един ден той ми отсипа в една хартия. Това беше преди петнадесетина дни. Занесох я на Лальо, а ветеринарният каза, носи му я, па той ще даде по бира. Къде ти бира у Ламар. Като я отнесох, Ламар ми даде 2 лева да се почерпим и каза: „Извести му на тоя доктор, че селянинът никога не може да се пограждани — сипал я в хартия. Не може ли да пише отгоре, че е отрова и каква е! Човек може да я сипе за сол в някоя тенджера.“ Лальо се майтапеше, а ветеринарът казваше, че в

малко количество отровата не е опасна. Аз разбрах какво се е случило, но ми предадоха, че я е взел вместо сода за хляб, сбъркал. Па знаеш ли го! Не бях в София и днес отидох в Пирогов да го видя, но ми казаха че го изместили в Правителствената болница, а там не можеш лесно да влезеш. Нещо е станало с тоя човек. Напоследък не можеше да търпи Драган и го изгони. Преди шест години получих кръвно, нервната ми система се обтегна. Дойде ми на ум, че не трябва повече да живея и тръгнах да се давя в Панчаревския язовир. Беше късно и като се движех край стената, един милиционер ме върна обратно — не било време за разходки. В къщи нямаше никой. Турих един леген до стола, на който седях, и си прерязах вените. Легена турих, за да тече кръвта в него и да не изпоцапам. Лекарят от психиатрията ми обясняваше, че самоубийците се стараели да не причиняват главоболия на близките си. После се оправих и го забравих това."

[46] Херварт Валден. Редактор на сп. „Дер Щурм" и меценат на клуба „Щурм". Човек със всестранно дарование, каквото е за нас Гео Милев с разностранните си интереси и ерудиция.

Издаваното от него списание „Дер Щурм" е основано през 1909 г., просъществувало е без прекъсване до края на януари 1933 г. и се е ползувало с голям международен авторитет. Валден е имал прогресивни политически убеждения. Близък до Германската комунистическа партия, в която по-късно встъпва, и е политически много активен. За тази негова антифашистка дейност хитлеристите го арестуват заедно с първите комунисти и скоро след това е умъртвен по зверски начин. След неговата смърт списанието „Дер Щурм" престава да съществува.

[47] Крачун Маринов Павлов е роден на 27 юни 1925 г. в с. Равнище, Софийски окръг. Прогимназиалното си образование е завършил в родното си село, а гимназия в София. Произхожда от селско семейство.

Крачун Павлов в последните години на Ламар беше негов интимен събеседник. Предоставил ми е тетрадка със свои спомени за Ламар, от които се възползувам да направя някои извадки, засягащи един или друг въпрос от настоящата книга:

„. . .Засмян, Ламар влезе при мен с написано стихотворение „Рилската обител". Седна на кухненския стол и ми каза: „Я ми го прочети, за да го чуя!" Не съм запомнил с подробности неговото съдържание, но и сега си спомням следния текст.

Върни се, царю, в своята пътека,
че златото ти трябва за оръжие,
със злато мен не можеш да прелъжеш!

Ламар сядаше на машината и с лекота съчиняваше и пишеше своите стихотворения. Никога не си служеше с чернова. След като завършеше написването на стихотворението, отдолу написваше „Драгалевци, дата, Ламар". Никога не се връщаше към написаното да го поправя. Често пъти казваше: „Аз съм написал много. Който иска да си избира!" „Навярно мнозина — казваше Ламар, — когато четат изисканите фрази, написани от Светослав Минков, си мислят, че той е пишел с лекота. А той беше мъченик на словото. Колко пъти ми е казвал: „Аз не мога като теб. Моите работи са мъчни. Много труд и усилия — малко написано! Изящността на фразата той постигаше много трудно. Пишеше винаги с молив. На Минков, изглежда, преди да пристъпи към писане, нещата навярно не са му били предварително ясни."

Написването на „Левски", роман в стихове, е било предшествувано от предварителна подготовка, която се състояла в изучаване на огромен мате-

риал. „Проучих някои неща за Левски подробно — обясняваше Ламар — и едно лято изнесох масата на терасата, сложих машината, а отдясно шишето с вино и започнах „Прекланям се пред твоите подвизи. . .“ Купчината от написани листа растеше, докато най-после стигнах края: „Да се сказва в премъдри предания, че на Левски се сбъднаха дните.“

Ние имаме не само наши герои, но и наши мъченици, казваше с тъга Ламар. Един от най-големите е Трайчо Костов. Унищожихме един високообразован, интелигентен човек, с когото можехме да се гордеем като нация. Като смукна сладкия дим на цигарата („Стюардеса“, той други не пушеше). настъпи кратка пауза, обичайна при разговорите с Ламар, и добави: „Друга голяма наша жертва е Жендов. Той беше близък с Вълко. Сашо ми прочете едно дълго изложение, отправено до Червенков. Съветвах го да не го дава. Някаква интуиция ми подсказваше, че макар и да е прав, накрая ще излезе виновен. Той не ме послуша и така стана. Изключиха го от партията. Страхът е страшно нещо. „Жендовщината“ уплаши мнозина. Имах възможност да наблюдавам как някои „близки“ на Жендов гледаха да не го срещнат. Щом се насочеше да седне на някоя маса, неговите познати веднага я освобождаваха. Той сядаше сам — тъжен и самотен.“ Винаги, когато говорехме за Жендов, Ламар се укоряваше, че не е имал смелост на гробищата при погребението на Жендов да произнесе замисленото за него слово. Някаква „гривна“ стягала гърлото му. Някои от неговите приятели при спускане на ковчега не смеели да се приближат.

„Когато писах моята книга на терасата — казваше пред мене Ламар, много пъти си мислех за Левски, за неговата личност и душевност. Той винаги ще бъде отдалечен от нас, защото принадлежи на бъдещето.“

Ламар добре разбираше, може би повече от мнозина, че компромисите за отделната личност се налагат като необходимост. И затова сам правеше компромиси. В едни случаи по-големи, а в други — по-малки. Той не обичаше догматиците. За тях казваше, че са „еднолинейни“, а еднолинейните хора, според него, вярват в една оголена истина, която само на тях е потребна.

Обадих се на Ламар по телефона, че двамата с Георги Попов, един от водачите на Троянската чета след Септемврийското въстание (1923), искаме да го посетим. Той много се зарадва и ми каза, че това трябва да стане вечерта. Ударих силно звънеца на входната врата. Посрещна ни Ламар. Двамата с Г. Попов се прегърнаха. По едно време Ламар му каза: „Разчу се, че си изчезнал и никаква вест няма за тебе?“ „Е, бях изчезнал. Нали дълги години стоях по лагерите!“ Думите на Г. Попов причиниха страдание на Ламар. Ламар говореше: „В книгата ми „От изгрев до залез“ аз съм написал някои неща за Г. Попов. Той е същият, от когото трепереше полицията!“ Стояхме докъм 10 часа. Ламар ни изпрати до пътя и когато се разделихме, Попов сподели: „Ламар е останал душевно непроменен, какъвто го зная от едно време, добър, честен и сърдечен. Такъв го намирам и сега.“

За Светослав Минков Ламар ми е казвал: „Той се чувствуваше повече виновен от другите за гибелта на Тр. Костов и казваше, че изпитва душевна болка, сякаш метално острие е пробождало сърцето му, когато минавал покрай неговия паметник.“ Няма никога да си простя!“ — кореше се Минков“.

[48] Върху каква основа са съществували контактите между Ламар и патриарх Кирил, вадя заключение по спомена на Славчо Васев:

„През 1933 г. есента постъпих на работа, като редактор-уредник във вестника на Асен Стамболийски „Победа“. Установяването ми в София след учителстването ми в с. Логодаж отново ме постави в контакт с Лальо. През това време си доведох жена от Благоевград. В моята сватба

активно участие взеха Ламар и Мицо Андонов. Тогава умувах с тях как тъй да стане, че тази венчавка да мине без черква. Това беше трудно осъществимо. Заедно с Мицо отидохме при архимандрит Кирил, бъдещия патриарх, тогава секретар на Светия Синод, бивш анархист, стар ючбунарски комита и един от основателите на ючбунарското читалище „Христо Ботев".

„Може ли този наш другар да мине без черковни церемонии? " — запита го Мицо Андонов. „Мога да го венчая, където поиска, дори на Витоша — отговори Кирил, — но при всички случаи трябва да си плати двеста лева при енорийския свещеник." Аз се отказах от тази услуга, а Мицо и Кирил заговориха за стари свои работи. Венчахме се в черквата „Св. Тройца". Веса Лальовата и Мицо ми бяха кумове. Лальо беше много свързан с Кирил и често му гостуваше в резиденцията на патриаршията над Драгалевци."

[49] Едно от стихотворенията на Ламар, публикувани във „Везни":

ПЪТ

Аз нося черното проклятие
на своя омагьосан ден
и, като гибелни обятия,
грехът разтворен е пред мен.

Над първата любов загаснала,
високо с тягостна снага.
като столетник е израснала
в закана моята тъга.

И с светлите мечти, загубени, —
в часа на тежки изпитни,
аз любя всички невъзлюбени
и всички паднали жени.

Край пътя ми зоват посърнали
цветята на забравен блян,
но мене горко са прегърнали
заблудите на лиха свян. . .

Самин, с мечти без ек загубени,
венчан с оголени венци,
аз любя всички невъзлюбени
и всички живи мъртавци.

подписано „Ламар" („Везни", кн. 10, 1919/20)

В периода от 1917 г. до 1936 г. Ламар сътрудничи в следните периодични издания:

„Всеобщ преглед", редактор д-р Петър Тодоров (списанието излиза от 1917 до 1919); „Сила", ред. Христо Силянов (1918—1923); „Везни", ред. Гео Милев (1919—1922); „Чернозем", ред. Ив. Мирковски, Г. Константинов,

Хр. Зографов (1923—1924); „Пламък“, ред. Гео Милев (1924—1925); „Начало“, ред. Дим. Андонов (1926—1928); „Простори“, ред. Славчо Васев (1928—1929); „Обзор“, ред. Крум Йорданов (1928—1930); „Дума“, директор-стопанин Г. Ченков (1929—1930); „Новис“, ред. Ламар (1929—1932); „Фронт на трудовоборческите писатели“ — редактори: Боян Дановски, Ал. Жендов, Ламар, Никола Ланков, Христо Радевски, Димитър Хаджилиев, Хершкович (1932—1933): „Щит“, ред. Людмил Стоянов (1934—1935); „Кормило“ ред. Пантелей Матеев (1035—1936); „Компас“, ред. Георги Енев (1936).

[50] Ще приведа няколко от спомените на Ламарови приятели за „военните му години“:

Младен Исаев: „Когато през март започна офанзивата на немците, помолих Лальо да ни даде колата, та с Джон да отидем към бойната линия. Ламар се поопъна, но накрая позволи, като ни предупреждаваше, че е опасно да се пътува с превозно средство близо до фронтовата линия. Неговите опасения се оказаха основателни. По пътя към Западния сектор на фронта, близо до с. Челек, над нас префуча снаряд и избухна пред колата, като отнесе предната й част, радиатора. Когато Ламар видя разбитата кола, изруга, но все пак ни каза: „Добре, че сте се върнали живи и здрави!“. . .“

Славчо Васев: „В Сигитвар Ламар беше много популярен. Всички говореха за него. Подхвърляха и двустишие:

„Седи си в Сигитвар
поетът наш Ламар. . .“

И на фронта Ламар беше проявил способността си да се свързва с хората. Хазяите го гледаха с уважение. У тях се беше създало вече чувство, че той не е никакъв завоевател, а техен близък. Услужваха му, както можеха, но и той им помагаше. Такива сърдечни връзки той установяваше и със съветските войници и офицери. Негово е нарицателното име „Ванките“, нежно и топло, което той по-после вмъкна и в поемата си. За Ламар се носеше следният анекдот: Времето беше такова, че не можеш да се придвижиш без парола. Една вечер Ламар закъснял. От съветски патрул му поискали парола. Ламар високо отговорил: „Водка!“. И чул отговор „Проходи!“. На това Лальо много се смееше, но нито отричаше дали е било тъй, нито го потвърждаваше.“

Димитър Вълканов: „Бяха останали на позиция III Балканска армия, от която в едно сражение немците бяха унищожили половината при обкръжение. По това време в щаба пристигна Ламар със своята културна рота. Казах му да се присъедини към нас, а той се опъна, искал да остане, за да повдига духа на III армия. Скарахме се. Ламар не ме признаваше за офицер, тъй като нямах пагони (Вълканов е бил ЗКПЧ), а той носеше пагони на раменете си. Споразумяхме се, като разделихме хората. С мен дойдоха Иван Бурин, Иван Мартинов, Радой Ралин, Станимир Лилянов и др. — към осем души. Ламар остана да повдига духа на разбитата част. А нас след три дни ни вдигнаха в настъпление и замирисахме на барут.“

Иван Бурин: „На фронта ние нямахме отличителни знаци, но разбрах, че съм с чин майор по това, че веднъж, като ни строиха с едни офицери, попаднах между полковник и капитан. Беше много лошо, че ни държаха без отличителни знаци. На мен ми бяха дали някакво трудовашко облекло и смачкана неугледна шинела. Ламар си беше облякал нова офицерска шинела и висока фуражка. Той обичаше да се докарва, а имаше вид и на командир. Славолюбив беше. Не му стигаше популярността на писател, но му харесваше да се въртят хора около него. С офицерски шинел той беше снабдил и своя шофьор Митко.

Аз се явих пред Ламар със смачканото си облекло и му казвам: „Другарю Ламар, не е правилно шофьорът ви да е облечен прилично, а аз — офицерът, да съм в такъв неугледен вид.“ Ламар ме гледаше малко присмехулно и с пренебрежение махна с ръка към мен, като каза: „Мите, я му дай шинелата!“ Но шофьорът му не си даде шинелата. Когато са сформирали пропагандната рота, аз съм бил на село. Пристигнах в София и разбрах, че на събранието, което Кюлявков провел с писателите, работата по доброволното заминаване на фронта се позатегнала (само Иван Мартинов е бил желаещ). Фронт е това! Тогава Кюлявков беше партиен секретар на писателите. Аз отидох при Трайчо Доброславски, който беше шеф на пропагандата в армията, но той ми каза, че всички места били вече попълнени. Когато се оплаках на Кюлявков, че не ме искат на фронта, той се зачуди и ми каза, я остави тая работа, те не искат да отиват там, а ти се натискаш. Все пак Кюлявков направи да ме приемат към един дивизион.“

Славчо Васев: „При всичките ми общувания с Ламар винаги ми е правела впечатление неговата наблюдателност. Съветските войници оставяха след себе си разни надписи, че „няма мини“ и „пътят е свободен“ и разни от този род, които Ламар старателно записваше. Не само това, той наблюдаваше живота и бита на местното население и се стараеше да разбере психологията на хората. Той не беше ентусиаст като някои, които се въодушевляваха от външната страна на войната. Дори в нея Лальо търсеше преди всичко човека.“

[51] В последните дни от живота на Ламар много случайни хора са го посещавали в болницата, като са тровели последните му часове с битови искания. На тези посещения няма да обърна внимание.

Но с любопитство надникнах в дневника на един от преданите му приятели Славчо Васев:

„. . .На 1 февруари научих, че Лальо е в болница. Щеше ми се веднага да го видя, но бях зает в сесията на Световния съвет на мира, която по това време заседаваше в зала „България“. Ламар бе член на Националния комитет за защита на мира.

В този момент на повторното му влизане в болница си спомних, че по време на отравянето му бяхме го посетили. Беше облечен в болничен халат. Обиколи салона за физкултурни занимания, разгледа уредите за гимнастика и каза: „Пък защо ли не идвам и аз тук!“ После се размисли: „Не е за мене тая работа!“

Сесията продължи и на 18 февруари. Лальо не излизаше от мислите ми. Чаках с нетърпение да свърши сесията, за да го видя. На 19-и звъня на д-р Пухлев (проф. Алекси Пухлев). „Зле е!“ — отговори ми той.

Сряда. 20 февруари. Рано съм в комитета. Проверявам в болницата. Търся д-р Гошев, после д-р Бакалова, лекуващата го лекарка. Едва в 14 часа се свързах с дежурната д-р Христова. „Не е добре!“ — каза тя. „Може ли да го посетя?“ „След 16 часа“.

Качихме се с Мицо Андонов на една кола и отидохме в болницата. Изкачваме се на втория етаж във Вътрешното отделение. Наложи се да почакаме. Казаха ни, че Ламар е тежко болен от сърце. Влизаме. Лальо е неузнаваем. По главата му се виждат остатъци от буйната му като грива бяла коса, които ни помагат да го познаем. Отслабналата му буза е осветена. Леглото му е откъм прозореца. Приближавам. Очите му са затворени. Хванах ръката му. Погледна ме: „А, ти ли си!“ Прави усилия да погледне по-надалеч и съзира Мицо. С нотка на радост извика: „Мице, Мице!“ Клепачите отново паднаха над очите му. „Спи ми се! — казва тихо. — Тази нощ не съм спал.“ Коремът под одеялото се е подул толкова много, че помислих да не са му поставили възглавници. Той ме разбра и махна одеялото, за да открие корема. Започна

еко да го плеска с длани. Хванах ръката му. Той също ме хвана, обгърна ланта ми и се опита да я извие, както си опитват силите двамина.

— Нещо да поръчаш, Лальо?

— Няма нищо. Аз скоро ще се оправя и тогава всичко ще е в ред. Клепачите му отново паднаха. Къде са гъстите му вежди, надвесени като стрехи над очите му. Лека-полека започвам да възстановявам лицето му, неговото лице. Колко е изпито сега! Мицо стоеше до краката му. Той също размени няколко думи. Колко минути са минали, нямаме представа. Посещението трябва да свърши. Лальо се нуждае от почивка и сън. Отново се унася. Сбогуваме се. Стискаме ръцете му. Мицо леко ги погалва. Той ни поглежда и отново склапя очи. Излизаме. Вървим по алеята из парка на болницата и мълчим.

— Петдесет и пет години има, откакто го зная — споделя Мицо с развълнуван глас, — но сега за пръв път го виждам на легло. Къде е човекът-скала!

Не можем да се освободим от срещата. И една дълбока вяра, че ще живее още, ни озарява. Надежда!

Четвъртък, 21 февруари.

Лальо почина. Страшното се случи. Много по-бързо, отколкото не смеехме да предположим. Очакването все носеше някаква надежда. Към 15 часа в Комитета ми звъни Адриана: „Татко почина днес в 11 часа!“ Дойде краят. Отидох при Мицо. Видях Здравко. След обяд в Комитета дойде Боян Балабанов. Като му казах, разплака се. Дойде и Мицо. Чрез Мильо станаха известни последните думи на Лальо „Ей така си отива човекът. . . Поздрави всички!“

По Ламаровски!

Събота, 23 февруари.

Днес погребахме Лальо. Ковчегът с безжизнените останки на Ламар е отрупан с цветя. На лицето му е замразена Ламаровската усмивка. По едно време редовете на поклонниците, изпълнили салона, се раздвижиха: другарят Тодор Живков. Той се покланя и застава на почетна стража пред тленните останки на поета.

Към мен трудно се приближава Георги Караславов.

— Дойдохме да изпратим чичо Лальо! — казва той.

— Хубаво поздравление ти изпрати за годишнината! — отговарям аз.

— Да. Много хубаво. Лальовско!

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аделина — 57, 235, 236
Адриана — 131, 222, 226, 229, 265
Алваджиев, Никола — 177
Айзенщайн — 103
Айслер — 17
Анастасов, Никола (Талей) — 238, 250
Ангелушев, Борис — 86, 196
Андонова, Тина — 237
Андонов, Димитър (Мицо) — 29, 34, 41, 42, 43, 64, 65, 68, 78, 79, 82, 84, 141, 235, 237, 238, 239, 244, 245, 246, 250, 251, 257, 262, 263, 264, 265
Аполинер, Гийом — 248
Апостолов, Стефан — 216
Арабаджиев, Димитър — 115
Аржентински, Иван — 229
Арнаудов, Михаил — 139
Архипенко, Александър — 103, 248
Асенов, Воймир — 115
Атанасов, Щерю — 45, 59, 107, 143, 243
Ауербах — 103

Бакалов, д-р — 264
Бакалов — 67, 105, 243, 244
Бакрачев, Тома — 241
Бакунин — 82
Балабанов, Боян — 31, 265
Балабанова, Вера — 196
Балабанов, Александър — 139
Балан — 100
Балевски, Кино — 26
Балевски, Петър — 26, 180
Балев, Стефан — 20
Балкански, Пенчо — 217
Барбюс, Анри — 103
Барух, Арман — 146
Башикаров, Георги — 158, 159
Белев, Гюнчо — 36
Бели, Андрей — 103
Бенбасат — 88
Берберов, Михаил — 143, 154, 215
Берберов, Христо — 70, 239
Бешкова, Сия — 79, 111
Бешков, Илия — 12, 78, 79, 111, 112, 129, 138, 139, 181, 217, 238, 252, 253, 254, 255, 258
Биттел, Юлиус — 13
Бихали — 247
Бичев, Пани — 187
Блок, Александър — 36, 37, 103, 186
Божилов, Божидар — 60, 162, 246
Божинов, Александър — 79, 196
Боков, Виктор — 117, 119
Боров, Тодор — 139
Босилек, Ран — 230
Ботев, Христо — 25, 74, 142, 222
Бояджиев, Асен (Графа) — 43, 241, 251
Брайковица, баба — 36, 54, 72, 73, 74, 76, 79, 92, 134, 135, 181, 223, 239, 240
Бранев, Неделчо — 187
Братинов, Петко — 115
Бреза, Тадеуш — 167
Бройл, Макс — 248
Брокс, Хелмут — 75
Брюкнер, Франсис — 248
Бръзицов — 258
Будинов, Петър — 183, 239
Букорещлиев, Петър — 241
Бумов, Георги — 241
Бунин, Марко — 66, 246, 252
Бурин, Иван — 32, 93, 116, 123, 126, 203, 216, 229, 251, 263
Бурнаски, Евстати — 115

Вазов, Борис — 196
Вазов, Иван — 6, 26, 33, 72, 79, 168, 231
Валден, Хервард — 69, 70, 185, 248, 260
Валден, Нели — 248
Вапцаров, Никола — 62

Варчев, Иван — 176, 254
Васев, Славчо — 42, 43, 44, 57, 62, 63, 64, 65, 67, 69, 84, 104, 105, 124, 142, 143, 244, 245, 246, 247, 249, 257, 261, 263, 264
Василев, Владимир — 68, 104, 105, 141, 149
Василев, Крум — 237
Василев, Орлин — 235, 244
Василев, Ст. п. — 251
Васил Куция — 61, 113, 115, 120
Васкоф — 244
Ваташки, Митко — 195
Ваташки, Петър — 195
Вачев, Иван — 241
Вежинов, Павел — 59, 127, 162
Велев, Аспарух — 43
Велин — 39
Венев, Стоян — 130
Верхарн, Емил — 55, 135, 186
Веса (Маринова, Веселина) — 13, 14, 24, 25, 26, 35, 38, 39, 41, 48, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 63, 79, 85, 115, 120, 136, 139, 144, 147, 165, 175, 176, 180, 181, 186, 188, 215, 225, 239, 241, 257, 259
Вителов, Иван — 238
Владигеров, Панчо — 69
Власковски, Власи — 84, 161
Власов, Власи — 116
Волен, Илия — 101
Вълев (Матвей Босяка) — 252
Вълканов, Димитър — 263
Вълков, Иван — 170, 171, 224
Вълков, Лука — 240
Вълковски, Ясен — 244, 252
Върбанов, Йото — 239
Вълюв, Минко — 241
Вълюв, Ристю — 39

Генов, Тодор — 43, 45, 46, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 138, 152, 155, 164, 165, 196, 230, 238
Георгиев, Борис — 33, 43, 189
Георгиев, Георги — 256
Георгиев, Никола — 251
Георгиев, Орест — 187
Георгиев, Пенчо — 26, 74, 139, 181, 217, 235, 251
Герганов, Пенко — 79, 239, 250
Герджиков, Михаил — 82, 136, 238, 250, 257, 258
Геров, Александър — 149
Геров, Найден — 102
Геронтиев, Борислав — 115
Гетман, Александър — 10, 38, 75, 76, 85, 123, 128, 129, 148, 155, 219, 256
Гецов, Стефан — 59
Гечев, Стефан — 121
Гийом — 82
Гилим — 59, 107
Гичева, Елена — 138
Гичев, Гого — 137, 138, 239, 256
Гладков, Феодор — 103
Глез, Албер — 248
Глигорич, Велибор — 247
Гогол — 25
Голев, Владимир — 153
Гол, Иван — 70, 103
Гончарова, Наталия — 37
Горки, Максим — 103
Гошев д-р — 264
Грамовски — 103
Грос, Георг — 103
Гръбчева, Митка — 218
Губиделников — 79
Гуляшки, Андрей — 213
Гумильов — 37
Гундов, Димитър — 162
Гьоре Ковача — 196

Давидович — 79, 80
Давидов, Нешо — 245
Даковски, Дако — 146
Далчев, Атанас — 93
Данаилов, Георги — 239
Данов — 69
Дановски Боян — 263
Данчев, Пенчо — 251
Даскалов, Тачо — 215
Дебелянов, Димчо — 73, 74, 92, 240
Делчева Гина — 148, 151, 167, 182
Делчева, Ружа — 250
Делчев, Борис — 32, 41, 93, 97, 102, 123, 124, 125, 137, 144, 148, 149, 150, 151, 156, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 172, 177, 179, 180, 182, 183, 189, 190, 191, 201, 204, 206, 211, 212, 213, 215, 216, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 251
Делчев, Гоце — 82, 250, 258
Демел, Рихард — 28, 103, 186
Денчев, Геню — 52
Десислава — 193

Джагаров, Георги — 59, 119, 127, 153, 162, 169, 177, 219, 229, 237
Джуров, Добри — 45
Димитрова, Блага — 153
Димитров, Благой — 153
Димитров, Георги — 61
Димитров, Димитър — 246
Димитров, Емануил п. — 66, 134, 135, 185, 186, 252
Димитров, Михо — 84
Димитров, Станке — 84, 250
Димова, Мария — 137, 239
Доброславски, Трайчо — 63, 264
Доросиев, Яко — 36, 39
Драган — 46, 61, 63, 80, 81, 113, 154, 164, 166, 171, 176, 177, 178, 179, 183, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 209, 213, 259
Драголов — 187
Драйзер, Теодор — 103
Дренски, Иван — 56
Дунин, Виолета — 204
Дядо Даймян — 25, 55, 136, 175
Дънкан, Айседора — 26, 27, 103, 248

Евреинов — 103
Евтимов, Евтим — 152, 153
Евтушенко, Евгений — 153
Елюар, Пол — 248
Емансиер, Рудолф — 248
Емануилов, Емануил — 246
Енгелс, Фридрих — 184
Енев, Георги — 263
Енчев, Стефан — 57, 241
Еремия, поп — 29, 253
Еренбург, Иля — 103
Есенин, Сергей — 26, 27, 28, 36, 103, 236, 243, 248

Жандов, Захари (Шаци) — 238
Желю — 251
Жендов, Александър — 138, 139, 169, 244, 261, 263
Жечев, Георги — 41
Живков, Тодор — 92, 111, 143, 229, 249, 265

Загорски — 39
Заимов, Стоян — 184
Зарев, Пантелей — 229, 230, 251
Зашев — 235
Златанов, Хараламби — 20
Златарски, Васил — 191
Зографов, Христо — 263

Иван — 77, 80
Ивана, баба — 16, 19, 46, 47, 48, 85, 101, 241, 242
Иванов, Антон — 39, 187
Иванов, Атанас — 257
Иванов, Димитър — 240
Иванов, д-р Иван — 194
Иванов, Йордан — 192
Иванов, Начо — 36, 39, 43, 161
Иванов, Неделчо — 240
Иван, поп — 21, 28, 29, 35, 168, 241
Иванчо Чудото — 242
Иеремиев, Борис — 59, 60, 154
Изидор Смелия — 88
Икономов, Васил — 73, 87, 88, 92, 159, 196
Инджов, Никола — 119
Исаева, Людмила — 116, 148, 176
Исаев, Младен — 22, 43, 45, 71, 96, 97, 103, 107, 108, 116, 117, 118, 119, 125, 142, 146, 148, 152, 153, 176, 203, 208, 230, 244, 251, 263
Ихтимански, Иван — 32

Йовка — 57
Йовков, Йордан — 173
Йорданов, Крум — 263
Йосифов, Веселин — 214

Кабакчиев, Христо — 187
Кавракиров — 43
Кадела, Иван — 237
Казанджиев, Стойко — 28, 235
Калфов, Дамян — 74, 138
Калчев, Камен — 92
Калъчев, Стоян — 74
Камберов, Иван — 171, 172, 176
Камбуров, Иван — 69
Кандински, Василий — 79, 103, 248
Кантарджиев, генерал — 159
Кантарев, д-р Константин — 96, 246, 249
Канушев, Димитър — 162
Караалеви — 68
Каралийчев, Ангел — 12, 46, 66, 71, 79, 139, 238

Каранов, Рачо — 82
Каранфилов, Ефрем — 251
Караславов, Слав Хр. — 115, 119, 143, 205, 224
Караславов, Георги — 230, 244
Карастоянов — 239
Карахюсеинов, Хасан — 155, 156, 157, 167
Каролев, Стоян — 215, 251
Касабова, Пена — 57
Керанова, Лора — 125
Керим, Усин — 29, 59, 119, 140, 141
Килифарски, Върбан — 82
Кирил, патриарх — 192, 261, 262
Кискинов, Йордан — 84
Киш, Егон Ервин — 103
Клее, Паул — 79
Климентов, Тодор — 125, 126
Климт, Густав — 181, 182
Ковачев, Антон — 32, 192
Ковачев, Йордан — 246
Ковачев, Михаил (Мишо Драгалевски) — 32, 192, 194
Ковашки, Михо — 28
Козовски, Фердинанд — 45, 117, 208, 210
Кокошка, Оскар — 248
Кокто, Жан — 248
Колвиц, Кете — 103
Колев, Николай — 216
Колевски, Васил — 243
Коледаров, Стоян — 237
Константинов, Алеко — 19
Константинов, Георги — 251, 262
Коралов, Емил — 67
Коринт — 248
Косев, Димитър — 43, 62, 64, 84, 145, 246
Коста Куция — 133
Костенцева, Райна — 62, 245
Костов, Трайчо — 261
Коцев, Венелин — 153
Крали Марко — 32
Красински, Славчо — 43, 62, 66, 67, 246
Кропоткин — 82
Кукулийски, Коце — 196
Кулев, В. — 79, 239
Кутев, Антон — 79
Кюлявков, Крум — 72, 54, 264
Кюркчийски, Добри — 196
Кръшняк, Михаил — 152
Лавренов, Цанко — 169
Лазаров, Лазар — 216
Ланков, Никола — 23, 243, 244, 263
Ларионов — 37, 248
Леви, Арон — 80, 245
Левски — 32, 261
Левчев, Любомир — 143
Леже, Фернан — 248
Ленин — 91, 111
Либерман — 248
Ликова, Розалия — 251
Лилиев, Николай — 6, 23, 26, 52, 53, 54, 78, 100
Лилянов, Станимир — 203, 263
Липошлиева, Невена — 246
Лисицки — 103
Лулев, Кирчо — 254
Луначарски — 103
Людике, Хайнц — 69
Ляля — 128

Мавър, Радослав — 193
Маджаров, Георги — 240
Мазарел, Франс — 103
Майерхолд — 103
Майстора, Вл. Димитров — 13, 52, 53, 70, 132
Макавеев — 52
Максим, владика — 177, 178
Маларме — 188
Манов, Емил — 59, 203, 243
Марангозов, Николай — 69, 104, 137, 235, 248
Марин (Пончов — баща) — 48, 63, 184
Маринети — 28
Маринов, Вълю — 42,241
Маринов, Иван — 145
Маринов, Михаил — 59, 221
Маринов, Никола — 217, 252
Маринополски, Йордан — 238
Марчевски, Марко — 66, 75, 136, 243, 252
Марк, Франц — 248
Маркъм — 188
Мартинов, Иван — 42, 97, 108, 127, 138, 142, 203, 229, 243, 263, 264
Мария (сестра на Гео) — 188
Матеев, Пантелей — 263
Маца — 103
Маяковски, Владимир — 28, 36, 63, 68, 103, 123, 154

Механджийски, Йордан — 195
Механдов, Бойчо — 42
Мецгер, Ингеборг — 245
Мецгер, Макс — 62, 70, 245, 252
Мешеков, Иван — 43, 66, 105
Мила (Гео Милева) — 185, 186, 188, 189, 250
Милева, Бистра — 186
Милева, Леда — 186
Милев, Гео — 6, 25, 26, 27, 33, 36, 37, 39, 55, 57, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 96, 100, 101, 102, 103, 105, 121, 122, 123, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 154, 159, 160, 180, 181, 184, 185, 186, 188, 189, 197, 206, 223, 242, 245, 247, 248, 252, 257, 260, 262, 263
Милев, Иван — 25, 33, 139, 181, 197, 215, 240
Милев, Йордан — 43
Милчев, Иван — 128
Мильо (Марин Маринов) — 57, 58, 125, 131, 171, 172, 176, 179, 186, 190, 226, 227, 228, 229, 236, 265
Минко (братовчед) — 20, 101
Минков, Светослав — 11, 12, 46, 128, 137, 139, 150, 180, 229, 260, 261
Минков, Цветан — 20, 251
Минчев, Христо — 239
Мирковски, Иван — 262
Мирчев, Никола — 176
Митев — 128
Митин, Цанко — 63
Миткалото — 184
Митов, Д. Б. — 139
Митрев, Димитър — 153
Михайлов, арх. Ангел — 235
Михайлов, Васо — 64, 246
Мициева, Надя — 250
Мициев, Иван — 104, 239, 250
Младенов, Стефан — 100
Мокрев, Стефан — 75
Мусев, Петър — 242
Мутафов, Чавдар — 101, 139

Наджи, Махори — 248
Наймович, Максим — 251
Неделина, Надя — 148
Ненов, Димитър — 70
Николов, арх. Васил — 258
Николов, Иванко — 140
Николов, Кольо — 125, 126
Николов, Минко — 105, 251
Николов (художник) — 32
Ничев, Александър — 251
Нонев, Богомил — 142, 238

Оббов, Александър — 192
Обрешков, Бенчо — 69, 70
Огнянов, Сава — 79
Орлинов, Орлин — 119
Павлова, Ана — 103
Павлов, Коста — 182
Павлов, Крачун — 151, 164, 167, 190, 191, 211, 212, 225, 260
Павлов, Тодор — 43, 65, 66, 241
Павурджиев, Васил — 20
Паисий — 102
Паница — 250
Панов, Панайот — 80
Палука — 248
Пантелеев, Димитър — 141, 238
Папазов, Георги — 109, 179
Папукчиеви (Петър и Тодор) — 239
Папукчиев, Минко — 235
Паскалев, Дука — 23, 43, 48, 232, 234
Паскен, Жул — 179
Пастернак, Борис — 103
Пеев, Янко — 152
Пелин, Елин — 196
Пелитев, Христо — 128, 129, 213
Пена Глухарката — 235
Пена (майка на Ламар) — 48, 241
Пенев, Крум — 43, 115
Пенев, Пеньо — 9, 10, 140, 141
Пенков, Иван — 217
Пеновски, Мирчо — 25
Пенчев, Иван — 254
Перикъл — 242
Перфанов, Николай — 252
Петкова, Ваня — 111, 115
Петрини, Николай — 84
Петрович, П. Г. — 79
Петров, Нано — 84
Петров, Коста — 150, 250
Петровски, Нанко — 238, 250
Петров, проф. Станко — 150
Петър — 92
Пиеро — 20
Пикасо, Пабло — 213, 248
Пиндиков, Александър — 115
Пипин Къси — 242
Полянов, Димитър — 72, 105
Пондев, Петър — 46
Пончов, Вълю — 184

Пончов, Лазар — 184
Пончов, Петър — 184
Пончов, Стойно Вълюв — 184
Пончова, Цона Вълюва — 184
Попиванов, Иван — 251
Попов (Героя), Васил — 84, 144, 159
Попов (Джон), Георги — 59, 84, 107, 146, 202, 203, 208, 261, 263
Попов, Иван — 162
Попов, Павли — 39, 136, 161
Попов, Стефан — 14
Попов, даскал Христо — 52
Поспелов — 11
Попхристов, капитан — 23
Пруткин, Антон — 134, 256
Пудовкин — 103
Пухлев, Алекси — 217, 258, 264
Пухлев, Андрей — 34, 79, 171, 172, 177, 238, 258

Разцветников, Асен — 66, 71, 121
Радевски, Васил — 111, 123, 124, 125, 126, 128, 141, 142, 158, 172, 222
Радевски, Христо — 65, 111, 224, 263
Радичков, Йордан — 144
Радка — 57, 241
Радославов, Иван — 189, 196
Радулова, Виктория — 64
Райнов, Богомил — 62, 239
Райнов, Николай — 36, 37, 62, 78, 134, 135, 223, 239, 252
Райчев, Йордан — 235
Ралин, Радой — 59, 203, 208, 223, 263
Рашев — 137
Рашков, Душко — 239, 240
Рашков, Христо — 239
Ремарк, Е. М. — 103
Ролан, Ромен — 103
Руневски, Стефан — 231
Русакиев, Симеон — 123, 154

Сагаев, Константин — 187
Салвини, Гвидо — 248
Сандански, Яне — 250
Сапунов — 42
Сарандев, Иван — 129, 130, 154
Саръилиев — 84
Свиленов, Атанас — 251
Северини, Джино — 248
Сейфулина, Лидия — 103
Серафимович, Антон — 103
Серафим Северняк — 162
Сивриев, Станислав — 156
Силянов, Христо — 263
Симеонов, Стефан — 105
Симов, Тинко — 84
Синклер, Ъптон — 103
Сирак Скитник — 69, 70, 139
Славейков, Пенчо — 33, 160
Славчев, Ганко — 183, 218, 219
Смеляков, Ярослав — 119
Смирненски, Христо (Ведбал) — 20, 72, 74, 92, 100, 141
Спас — 63, 136, 137, 250, 251
Спасов, Златан — 65
Спасов, Павел — 79
Спасов, Петър — 79, 239
Спиридонов, Жечо — 213
Сребров, Васил — 237
Сребров, Здравко (Златан Радев) — 34, 42, 43, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 82, 96, 103, 105, 237, 238, 243, 244, 246, 249, 251, 257, 265
Стайков — 41
Стаматов, Георги (артист) — 107, 203, 204, 243
Стамболийски, Алекс. — 100, 138
Стамболийски, Асен — 261
Стамболов, Стефан — 137
Стаменов, Сашо — 79
Станчев, Лъчезар — 149
Стоин, Васил — 79, 80
Стайно Маринов — 41, 42, 229, 241
Стойнова, Здравка — 79, 239
Стойнов, Стойно — 43, 137, 239, 251
Стойков, ген. Христо — 173
Стойнов, Кольо — 82
Стойчев, генерал — 210
Стоянов, Аврам — 39, 43
Стоянов, Людмил — 44, 118, 131, 135, 139, 170, 184, 189, 243, 244, 245, 252, 263
Стоянов, Никола — 241
Стоянов, Рачо — 36
Стоянов, Теньо — 210, 243
Стравински, Игор — 103
Стратиев, Йордан — 20, 92
Страшимиров, Антон — 40, 43, 57, 73, 74, 82, 105, 231, 237, 246, 252, 257
Страшимирова, Стефка — 73
Струмски, Георги — 115
Суворов — 143

Султанов, Симеон — 149, 169, 180

Табаков, Христо — 241
Тагарова, Дуня — 125
Твардовски, Александър — 164
Таиров — 103
Тасков, Кольо — 61, 63, 172, 173, 259
Татлин — 103
Тевекелиев — 39, 76, 235
Тодор Комитата — 14
Тодоров, Ангел — 43, 65, 66, 68, 138, 152, 230, 243
Тодоров, Николай — 252
Тодоров, Петко — 231, 262
Толстой, Алексей — 103
Толстой, Л. Н. — 25, 55, 183
Топалова, Ана — 52
Топалов, Христо — 241
Тошкова, Ахинора — 169
Тошкова, Гълъбка — 147, 167
Тракл, Георг — 248
Траянов, Асен — 189
Траянов, Теодор — 134, 135, 185, 186, 189
Туджаров, Христо (вж. Ясенов) — 100
Тузсузов, Никола — 79
Тумангелови, братя — 84
Турин, В. — 103
Тутев, Иван — 69, 70, 103, 185, 247, 248
Тънковска, Иванка — 52
Търнин, Иван — 196

Узунов, Дечко — 25, 69, 70, 79, 139, 217, 235
Узунова, Маша — 255
Ушева — 186

Файнингер — 248
Фриче — 103
Фурнаджиева, Надя — 79
Фурнаджиев, Никола — 38, 66, 67, 68, 69, 71, 79, 116, 121, 137, 138, 139, 238
Фучеджиев, Дико — 115, 116, 162

Хаджиин, Йордан — 195
Хаджийски, Иван — 196
Хаджилиев, Димитър — 252, 263
Хаджи Неделчев — 52, 242
Хаджихристов, Александър — 243
Хаимов, Алберт — 122, 125, 126, 155, 178
Хайтов, Николай — 144, 177
Харизанов, Владимир — 43, 62, 67, 244, 246
Харманджиев, Тодор — 67
Хершкович — 263
Хикмет, Назъм — 209
Хитлер — 173
Хрелков, Николай — 25, 36, 43, 64, 65, 73, 74, 75, 76, 79, 134, 135, 136, 138, 185, 186, 189, 230, 252
Христова, д-р — 264
Христов, Венко — 252
Христов, Кирил — 160
Хусар, Вера — 186
Хънт, Сидней — 248

Панев, Георги — 252
Цанев, Иван — 115, 119
Цветанов, Ценко — 238
Циков, Иван — 196
Цилле — 103
Цона, леля — 56
Цонев, Светозар — 252
Цоневски, Тончо — 39, 41, 186,187
Цочо, даскал — 48, 51, 52

Чаплин, Чарли — 103
Чачановски — 231
Челкаш — 59
Ченков, Г. — 263
Чернигой, Август — 248
Черновръшки, Гошо — 77, 80
Чернопеев — 250, 258
Чипева, Нонка — 258
Чипев, Тодор — 258
Чипев, Филип — 36, 79, 137, 197, 203, 239, 253, 258
Чолаков, Здравко — 252
Чопова, Христина — 250
Чопов, Туше — 82, 104, 250
Чудомир — 148, 173
Чукачки, Крум — 205, 212, 217, 218
Чьорни, Лев — 82

Шагал, Марк — 79, 103, 248
Шаулов, Йосиф — 155
Шахов, Мито — 60

Швитерс, Курт — 248
Шейтанов, Георги — 43, 65, 82, 84, 136, 137, 251, 252, 258
Шейтанов, Найден — 65, 134, 184, 256
Шекспир — 100
Шестински, Олег — 117, 119
Шиле, Егон — 181, 182
Шилер, Иванка — 117
Шишкова, Магдалена — 252
Шлемел, Оскар — 248
Шмиргела, Николай — 103
Шоселов, Рашо — 108, 208, 210
Шошков, Минко — 13, 14
Щрайер, Лотар — 248
Щърбанов — 157, 158, 226

Юлев — 134

Яворов, Пейо — 20, 240
Янчев, Тодор — 152, 167
Ясенов, Христо — 26, 36, 37, 54, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 134, 136, 138, 139, 186, 189, 239, 240, 252, 257

СЪДЪРЖАНИЕ

Необходими думи 5
И тъй 9
Бележник 231
Именен показалец 266

ЛАМАР

МИХАИЛ ТОШКОВ

•

Редактор *Н. Пушкаров*
Художник *В. Павлов*
Худ. редактор *Д. Донков*
Техн. редактор *Н. Николова*
Коректор *А. Христова*

•

Изд. индекс 6600
Дадена за набор на 12. VII. 1977 г.
Подписана за печат на 8. XI. 1977 г.
Формат 600×840/16 Тираж 5000
Печатни коли 18,63 Издателски коли 17,38
Цена 2,03 лв.

Код 19 9535322411 / 5068-2-77

•

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев"
Поръчка № 384

„Литературни анкети“ идат да продължат постиженията от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг от читатели.

Цена 2,03 лв.